EESTI RAHVA MUUSEUMI

AASTARAAMAT

I

EESTI RAHVA MUUSEUMI

AASTARAAMAT

I

EESTI RAHVA MUUSEUMI

AASTARAAMAT

I

Fr. R. Kreutzwaldi nim.
Eesti NSV Riiklik
Raamatukogu

TARTU 1925

K.-Ü. „Postimehe“ trükk, Tartus 1925.

Ar925
Eesti
AR Fr. R. Kreutzwaldi nim.
Eesti NSV Riiklik
Raamatukogu
1557

Eessõna.

Nendes oludes, missugustes eesti rahvas sadasid aastaid elas, võõra peremehe valju valitsuse all, on ta suutnud soetada, kuigi mitte iseäranis rikka, siiski igatahes õige omalaadilise ja huvitava rahvaomase kultuuri, mis kaua, pea meie päevadeni on õitsenud. Sellest eesti omapära valgustamisele tähtsast kultuurist annavad tunnistust kõigepealt Eesti Rahva Muuseumi võrdlemisi suured vanavara-kogud ning see hiiglahulk mitmesugust vaimlist vanavara, mis siin dr. Hurt'i ajal ja pärast on korjatud.

Arusaamine eriti meie asjalise vanavara ajaloolisest, kultuurilisest ja rahvuslikust väärtusest ei ole ometi igal pool tuttavaks saanud. Meil on seni puudunud kirjandus, mis seda oleks suurele lugejaskonnale võinud tutvustada. Ka meie rahva muistsete kommete üle on seni emakeeles vähe kirjutatud.

Et arusaamist ja teadmisi meie rahvateaduslikust, ajaloolisest ja eelajaloolisest endisvarast rahva hulka viia, on käesolev Aastaraamat ilmuma hakanud. Selle lehekülgedel avaldatud uurimisained ja uurimused püüavad olla niihästi laiematele ringkondadele loetavad kui ka teadusele tarvituskõlvulised.

Ka hõimrahvad on võetud Aastaraamatu eeskavasse. Aastaraamatu sihiks on anda uusi teateid hõimrahvaste elust-olust, nende ainelisest ja vaimlisest kultuurist.

Nagu meile endile, nii on ka välismaa teadlastele meie eriti asjaline vanavara sellekohase kirjanduse puudusel jäänud kaunis tundmatuks. Et seda puudust vähegi kõrvaldada, ilmuvad Aastaraamatu kirjutused kokkuvõtlikkude saksakeelsete referaatidega. Paljud pildid saavad pealegi niihästi oma- kui ka võõramaa lugejale hõlbustama ainega tutvumist.

Kirjastaja Carl Sarapile, kes oma klišeede ladust on annud mõned klišeed siin tarvitada, niisama Akad. Emakeele Seltsile, kelle poolt on 1 klišee, ütleme lahke vastutuleku eest tänu. Autoritele, kes oma kirjutustega on kaasa aidanud Aastaraamatu teostamist, olgu kõige parem tänu avaldatud.

Tartus, 8. II. 1925.

EESTI RAHVA MUUSEUM.

Sisukord.

Lk.

Karjane. *M. J. Eisen* 9

Esiajaloolised eesti asjad Helsingi muuseumis. *A. M. Tallgren* 35

Vepslaste pulmakommetest. *Lauri Kettunen* 45

Setude ehitused I. *I. Manninen* 53

Kabi- ja pottmütsid. *F. Leinbock* 89

Kohtla rahaleid. *H. Moora* ja *Walter Anderson* 104

Hõbeaare Pilistverest. *H. Moora* 110

Kalapüüdmisest endistel aegadel. *G. Vilberg* 118

Kreevini rahvariie ja selle etnograafiline sugulus. *I. Manninen* 128

Rahvateaduslikud kogud Eesti Rahva Muuseumis. *I. M.* ja *F. L.* 134

Vorwort und Referate 145

KARJANE.

Eesti elab põllutööst. Põllutööga käsikäes käib karjapidamine, mille peale ammust ajast juba rõhku pandud. Karja edenemine ripub suurel mõõdul karjasest. Sellepärast sai karjase amet Eestis suure tähtsuse karjakasvatamises.

Karjaseid võime ülepea kolme liiki jagada: *mõisakarjasteks*, *külakarjasteks* ja *talukarjasteks*. Mõisakarjased hoolitsevad mõisakarja eest; neist ei taha ma siin pikemalt kirjutada, sest nende tegevuses on rahva omapärasus ennast palju vähem avaldanud. Mõnelgi puhul on mõisakarjasteks muulasi võetud ja suuremates mõisates isegi mitu isikut karjatalitajateks pandud, küll karjamehi, karjanaisi, karjatüdrukuid. Mõisakarjased peavad aasta otsa oma ametit, talvelgi karja eest hoolitsedes, kuna muude karjaste tegevus enamasti loomade karjaskäimise peale langeb.

Vanemal ajal olid taludes *ühised karjamaad*, vähemalt *küla* jaoks ühine karjamaa; ainult külast kaugel leiduv üksik talu omas omaette karjamaa. Mõnes vallas on ühine karjamaa koguni praeguse aastasajani edasi kestnud, paiguti isegi meie päivini, kuna muidu talude piiride kindlaks määramisega igale talule oma karjamaa määratud.

Rõuges, aga veel mitmes kihelkonnas Läti piiri pool puudusid küla karjamaad; igal talul käis kari omal karjamaal. Muidugi saatis siis iga talu oma karjase karja, enamasti poisikese ehk väikese tütarlapse. Puudus talul oma laps, palgati mujalt karjane võimalikult odava hinna eest.

Saaremaal oli külal ühine karjamaa, kus lambad veistest eraldi sõid. Pöides jagati karjamaad alles 1911—1912 talude järele ära. Saare-

maal kasvas karjamaal võsastik, tihti kadastik. Karjamaad ümbritses enamasti kiviaed; neid on hiljemini parandatud, uusi aga ei tehtud enam. Saaremaa karjamail käisid mõnes kohas veised ühes hobustega, teisal peeti hobuste jaoks erikarjane. Kus hobuste ja veiste jaoks ühist karjamaad tarvitati, jäid hobused ööseks karjamaale, olgu

Pilt 1. Karjapoiss mängib pasunat. Setumaa.
A. O. Vaisänen'i ülesv.

kas erikarjase hoole alla või koguni ilma karjaseta. Loomi peeti palaval ajal öösigi karjamaal; ainult kiilijooksu puhul lasti nad koju minna. Peale heinaaja lasti hobused heinamaale, ka veised, kui heinamaa ärasõtkumise hädaoht puudus. Lambaid tavalisesti heinamaale ei lasta. Karjamaaks veistele olid ka mahajäetud põllud, kesad, võsaalused, metsaalused, pärast heinaniitmist heinamaad, sügisel põllud.

Üksik talu tarvitab karjaseks tavalisesti kasvavat noorust, küla karja selle vasta ei võidud lapsele usaldada, vaid valiti selleks täiskasvanud isik. Küla karjaseks võeti kas meesterahvas, nagu praegu veel Ingeris tavalisesti, kuid tuntakse ka juhtumisi, mil naisterahvas külakarjase kohusid täitis, niisugusel puhul ikka vanem naisterahvas, lesk ehk vanatüdruk; noorte tütarlaste karjaseks võtmist ei ole kuulda; üsna vanad naisterahvad ega vanad mehed karjasteks ei kõlbanud, sest need ei suutnud loomadega sammu pidada ega loomi alati koos hoida. Külakarjasele anti taludest tavalisesti lapsi abilisteks. Setumaal seletatakse, et esmaspäeval ja reedel sündinud isik ei tohi ülepea karja kaitsta.

Vastseliinas kõneldakse peakarjasest ja tema abilistest. Viimased olid lapsed. Sagedasti saadeti kaheksa-aastased lapsed karja, nagu vanasti juba öeldi: „Kaheksa kaunis karjane, üheksa ju ülihea!“ Ehk jälle: „Hea laps tunnukse hälli, kaunis karja!“ Helmes käisid poisid 14—15 aastani karjas; siis pandi nad künnipoisteks. 10—12 talu suuruses külas peeti Vastseliinas peakarjase kõrval ainult üks karjane. Suuremas külas oli suurem kari, laialdasemad, metsased karjamaad; seal peeti 6—8 karjast. Mõnikord käisid vanasti seadki loomadega ühes karjas. Sigade ja lammaste jaoks pani peakarjane 2—3 vähemat karjast kodunurmele. Kodu ligemale pandi lambaid ja sigu sellepärast, et hundid kaugemal neid tihti karjast ära viisid. Metsaste karjamaade pärast peeti just vanemat inimest peakarjaseks, et targem oli loomi metsalise eest hoidma.

Lammaste karjatamine oli kas vanade naiste ehk laste hooleks, kui nimelt lambaid veistega ühes metsa ei saadetud, hundi kartusel. Lambad saadeti karjamaale alles siis, kui kaste kadunud, umbes kella 7—8 ajal hommikul. Kus päris lambur puudus, käidi kordamööda igast perest lambaid hoidmas.

Sigu karjamaale siis tavalisesti ei lastud, olgu siis, et karjamaaks lähedat suurt metsa tarvitati. Päris karjamaale kardeti neid lasta ka sellepärast, et nad maa ära tõngusid. Kus kesapõllud püstaiaga ümbritsetud, aeti sead ilma karjaseta põllule, kus nende tuustimine kahju ei teinud. Kus sigade tuustimist ja tõngumist taheti keelda, pandi neile kas poiss- ehk tütarlaps kaitsjaks juurde, harukorral vana naisterahvas.

Kus hobuseid koplis ega köies ei peetud, kaitses neid oma karjane. Saaremaal pidas hobuse karjase ametit tavalisesti vana-

mees, kes ööd, päevad hoostega väljas viibis. Muidugi ei suutnud ta alati valvata; öösel valvas ta, päeval aga magas tarvilikku und.

Rõuges kaitses igas külas vanem mees, õitsevaht, öösi hobuseid. Kepi asemel oli tal pikk piits käes. Poisikesed tõid hobused õitsevahi juurde ja panid tavalisesti kammitsasse. Iga poiss pidi õitsevahile tule tegemiseks sületäie puid tooma. Rõuges peeti hobused õitses jüripäevast mihklipäevani. Hunt hobuste kallale ei tulnud, küll aga varsade kallale. Hobused oskasid hunti enestest eemale tõrjuda.

Helmes algas heinapuudusel, nii pea kui lumi lõppes, hobustega õitsel käimine. Õitsel käimisel määrati küla poolt keegi õitsepoistest õitsevanemaks. Hobused viidi heinamaale õitsevanema poolt näidatud kohtadele ja jäeti karjaste hoolde. Karjaste ülesanne õitsel olles oli veel luudade tegemine. Amblas tavalisesti käinud

Pilt 2. TIRINUI, hobusekarjase riist hobuste peletamiseks, et nad keelatua kohale ei läheks. Rõuge. ERM. 7276.

peremees või sulane õitsel. Kui karjad karjamaale lastud, hakkasid õitsel käima poisid ja tüdrukud.

Õitsel igal pool kindlat varjualust ei olnud, vaid õitselised soendasid endid tule ääres. Teisal ehitati õitsel käijate jaoks ometi õlgedest onn, kus õitselised halva ilma puhul peavarju leidsid. Onni ligidal põles õitsetuli, mille jaoks siit ja sealt põletisaineid korjati. Puudus onn, tehti igatahes õitsetuli üles; see peletas peale selle veel metsloomi õitselistest eemale. Õitsel magati vähe; suurem osa aega saadeti lauluga ja tantsuga mööda. Hobused viidi hommikul tööle.

Helmes kestis õitseaeg varakevadest kuni ristipäevani ja siis pärast heinategu jälle uuesti. Pärast õitsel käimist pandi hobused koplisse sööma. Hobused kandsid õitsel olles kaelas enamasti kuljuseid, et õitselised pimedas nende viibimise kohta seda paremini võisid kindlaks määrata.

Amblas olevat vanasti peetud peale külakarjase iga 6—7 valla kohta veel karjaste ülem, kes igale karjasele suurel nädalal otsitud kepi annud. Kepile oli auk sisse puuritud ja sinna auku

elavat hõbedat ja hundisitta pandud, peale selle veel kepi otsa rist lõigatud. Niisugune kepp varjas karja „püha Jüri kutsikate" eest. Nagu pärastpoole kuuleme, sai karjane, kui talle ülepea kepp anti, selle kepi kellegi peremehe käest; missuguse peremehe käest külas, ei selgu küllalt teadetest; üksiku talu karjane muidugi oma talu peremehelt.

Jõhvist teatakse, karjastel olnud 2 ülemat, üks vanem nagu karjaste kuningas, teine noorem; neilt peab karjane kevadel kepi ostma. Kuningaga käib karjane kõik karjamaa rajad kevadel läbi,

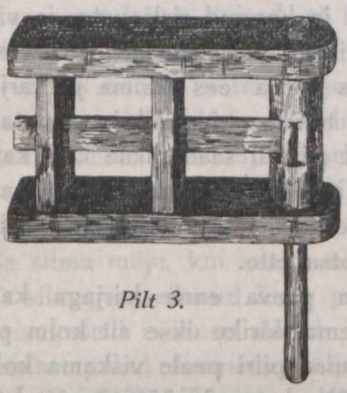

Pilt 3.

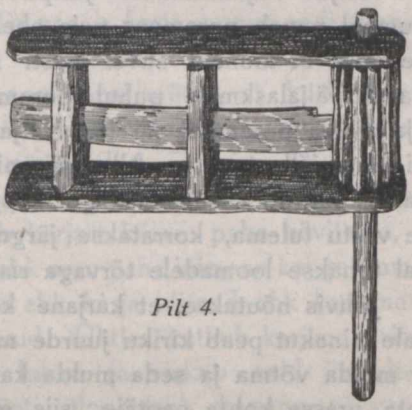

Pilt 4.

Pilt 3. KÄRISTI. Tarvitatud hobuste peletamiseks. Pühalepa ERM. 5686. Suurus 1/6. — Pilt 4. KÄRISTI. Muhu. ERM. 8062. Suurus 1/6.

siis ei tule hunt kallale. Kuningale langeb kõik jüripäeva saak; iga talu peab sepiku ja kaks muna andma.

Enamasti elasid vanasti üksikute talude ja ka külade karjased teiste omasugustega heas vahekorras, aga tuntakse juhtumisi, mil nende vahel tüligi tekkinud ja üks karjane teisele püüdnud kahju teha, rahva arvamise järele sagedasti nõiduse varal.

Kui ka karjase teenistus jüripäevaga algab, ei ole sellega öeldud, nagu peaks kari alati jüripäevani laudas viibima. Enamasti lastakse karja juba karjalaske päeval, 1. aprillil, laudast välja värske õhu kätte. Karjamaale saatmine veel ei alga, sest nii vara kevadel kari sealt toitu ei leia. Karja välja lastes pannakse nädalapäevi tähele. Pühapäeval, esmaspäeval, reedel ei lasta karja esimest korda välja ega lähe ükski karjane neil päivil karja, sest neil päivil välja lastud karjale juhtub suvel ikka mingisugust äpardust, niisama karjale (Vrd.

ka Eesti kultura II, lk. 375). Esmaspäev ja reede olevat karja väljasaatmiseks sellepärast kardetavad päevad, et esmaspäeval on susi sündinud ja reede „ristitud" (Viljandi). Miks pühapäev on kardetav, selle kohta puudub seletus.

Jüripäeval algas tavalisesti karja käimine karjamaal. Mõnes kohas lükatakse karja väljasaatmine ometi päeva ehk paari võrra edasi, kui nimelt jüripäev mingi hädaohtliku päeva peale langeb. Teisal jälle ei võetud sel puhul nädalapäeva arvesse, vaid ainult jüripäeva.

Karja väljalaskmisel jüripäeval tehakse palju taigasid; Virumaal paneb peremees paja ahelad ja koogud risti uste ja väravate alla, et loomad suvel hästi sigiksid ja kosuksid. Tarvastus pidavat väljalaskmise puhul peremees karja ees käima ja karjane karja ajama peremehe järele. Karjaga tehakse ringkäik ja saadetakse kari lauta jälle tagasi. Alles järgmisel päeval saadetakse kari karjamaale. Juhtub esimesel käigul keegi inimene peremehele ja karjasele vastu tulema, korratakse järgmisel päeval rongikäiku. Saaremaal tehakse loomadele tõrvaga rist otsa ette.

Jõhvis nõutakse, et karjane kolm päeva enne karjaga karjamaale minekut peab kiriku juurde minema, kiriku ukse alt kolm peotäit mulda võtma ja seda mulda karjamaa piiri peale viskama kolme kohta, igasse kohta peotäie, siis ei lähe loomad võõra karja hulka ja karjasel on hea elu karjas käia.

Iisakus nõutakse, karjane toogu surnuaialt 3 päeva enne jüripäeva mulda, käigu ümber karja ja puhugu pasunat. Mulla raputagu ta niisuguse kõrge koha peale, kus kari suvel peab magama. Siis magab kari seal suvel tõesti kas päevad otsa, kui karjane ise karja ei ärata.

Amblas tehakse tingimiseks, karjane pangu enne karja väljalaskmist hulga villast lõnga karjamaale maha, siis jääb hunt karjast kaugele.

Kadrinas külvab karjane kolm korda soola loomade ümber, ise nuga käes hoides.

Rõuges kõneldakse, karja minevat karjast põletatavat, et ta kogu suve hästi virk oleks; kuidas see põletamine sünnib, selle kohta puuduvad teated.

Vastseliinas antakse igale lehmale tõrvatud heeringas suhu, vasikale pool heeringat, siis ei hakka loomad suvel verd kusema. Karjane saab sel puhul paari punaseid mune, mida ta üle karja

peab viskama. Jäävad munad terveks, ei juhtu karjale suvel äpardust; purustuvud munad, kaob mõni kariloom.

Karja väljalaskmise järele jookseb karjane kolm korda vastu päeva ümber karja, siis hoiavad loomad karjas alati ühte (Kolga-Jaani). Esimest korda karja minnes puhub karjane iga nelja tuule poole pasunat, siis kuulevad loomad kogu suve ta häält (Kolga-Jaani). Ehk aga karjane jookseb, kivi käes, kolm korda ümber karja ja viskab siis kivi karja sekka, et kari suvel ikka koos seisaks (Tõstamaa).

Karjasele antakse kanamuna kaasa. Ühed arvavad, et muna nõiduse eest hoiab, teised, et muna paneb karja munamoodi ümmarguseks kosuma.

Karja minnes võtab karjane soolatopsi mütsi, et kuri silm ta karja peale ei hakkaks. Vahel pannakse soola koguni loomade sarvede vahele ehk mujale samal otstarvel.

Lääne- ja Harjumaal ajab karjane jüripäeval karja jüritule suitsu sisse; see suits peab karjast kõike paha hävitama, ka kurja silma mõju, kui keegi nõid ehk muu paha inimene kaugelt ometi kurja silmaga vaadanud karja peale ehk karja kiitnud ehk karjamaale mingisuguseid nõiduse aineid visanud. Ühtlasi katkub karjane jüritule tegemise puhul loomade seljast karvu ja viskab neid jüritulesse (Kaim, lk. 142). Tõuseb suits püsti üles, teeb karjane väravasse väikse lõkke ja sunnib loomi sellest üle minema. Niisugune läbi või üle tule minek mõjub niisama hästi kui suitsetamine. Teisal ometi keeldakse karjastel jüripäeval metsas tuld teha, sest niisugusel puhul saaks hunt tulised hambad ja murraks palju (Der Ehsten abergläubische Gebräuche, lk. 83). Ülepea ei või jüritule tegemist ega selle tegemise keeldu üleüldiseks pidada.

Võrumaal keeldakse karjast esimesel päeval karjas käies võõrast teretada ja niisama võõra isiku teretust vastu võtta. Meie päivil seletatakse keeldu sellega, et siis hundid karja kallale tuleksid. Keeldu tuleb palju enam nõia kartusega seletada. Võõrast isikut ligidale lastes ja teda kas teretadeski võiks see kergelt karja võluda. Selle vastu siis kõige parem abinõu: võõrast täiesti eemale hoida ega temaga mingisugust tegemist teha.

Väga suur oli vanasti hirm huntide pärast. Juba jüripäeval tuli hoolitseda selle eest, et kari saaks kaitstud huntide eest. Arvatakse, et püha-Jüri suudab karja igasuguse hädaohu eest kaitsta, sest kui hunt näituseks karja ilmuks, peab karjane hüüdma:

„Püha Jüri! Püha Jüri! Kannusta hunti valjastega!“ (*Eisen*, Eesti uuem mütoloogia, lk. 17).

Tuttav on sarnane palvelaul, nagu

Püha Jüri Jürgovits jne.

ehk

Püha Jüri poisikene jne.

(Eesti uuem mütoloogia, lk. 17—18.)

Need laulud olid vähem laulmiseks kui palumiseks, et kaitset saada huntide vastu, sest kui mõni ettevaatuse nõu õigel ajal täitmata jäänud, mõni täidetud, kippusid hundid ometi külalisteks. Sarnasel kombel hüüab karjane abisaamiseks otsekohe püha Jürit appi. Püha Jüri kaitsemise puhul võib karjane rahulikult puhkama heita

Võhandu äärde toodi vanasti kusagile hobuseid jüripäeval kokku, ohvriküna juured, kus püha Jüri neid pidi õnnistama. Hobuseid tõid sinna õnnistamisele peremehed, harukorral karjased (*Eisen*, Eesti uuem mütoloogia, lk. 19).

Jüripäeval peavad karjasel karja hoides silmad ees ja taga olema, sest sel päeval varitsevad mitmed hädaohud. Nimelt tükivad nõiad sel päeval karja ligi (*Jung*, Muinasaja teadus eestlaste maalt I, lk. 268), et kas kurja silmaga ehk muul viisil karja võluda. Reolas käis karjane enne karja väljalaskmist kolm korda ümber karja, käes väike „vene“ rippuv lukuke ja luges ise hundisõnu. Sõnade lugemise järele arvas ta: „Nüüd on mets kinni!“

Viljandimaal ei hüüa karjane enamasti püha Jürit appi, vaid laulab esimesel päeval kolm ringi ümber karja käies:

Ega see kirju meid ei kisu,
Ega see musta meid ei murra.
Kirjut ma viskan kiviga,
Mustale mulla tükiga!

Kui nii tehtud ja lauldud, ei tule hunt karja ligi.

Karjastele anti ülepea käsk: „Ükski ärgu nimetagu hundi nime! Hundi nime nimetamine arvati hunti ligi kutsuvat. Nõudis tarbe hundi nime nimetamist, katsuti hundile ikka eufemistlik nimi anda: võsavillem, pajuvasikas, vanamets, vanahall jne. Üldse usuti igas talus hundil oma jagu olevat, mida ta ei või jätta võtmata.

Setumaal seletatakse, et ükski karjane ei tohi esimesel päeval maa peale istuda, muidu tuleb hunt karja. Vastseliinas öeldakse

Pilt 5.

Pilt 5. KEPIRAUD. Niisugust rauda on karjased kepi otsas kannud ja sellega karja kaitsnud hundi ja karu vastu. Torma. ERM. 3885.

kivile istumise kohta: „Karjasele köidetakse esimesel päeval selja taha särgi sisse leivamuru ilma karjase teadmata; seda muru peab ta õhtuni kandma; sellest murust antakse igale loomale, siis jäävad nad terveks". Jääb vähe hämaraks, kuidas muru võidakse karjase särki köita ilma karjase teadmata ja kuidas sellest munast kõigile loomadele jätkub.

Hunti nähes pidi karjane kõvasti karjuma, et kodu kuuldaks ja mehed ratsa appi tuleksid. Muidugi võidi ainult seal appi tulla, kus karjamaad karjase kottu suurem kaugus ei lahutanud. Hunt ilmunud karja ikka uduse ja vihmase ilmaga, mitte palaval päeval. Suuri karjakoeri kartnud hunt. Ta ütelnud Rõuge rahva teate järele: „Ma pelgä päka suurut pinni hellü inäb ku verstatulba pittu mehe hellü!"

Kui hunt nähtavale tulnud, võeti Rõuges üle päeva „soe hagemine" ette. Rõuge pool öeldakse: „Raha taht lugõmist, susi taht hagõmist!"

Vanasti teinud hundid niihästi suurel maal kui ka saartel palju kahju. Hiidlased, muhulased ja saarlased katsunud end huntidest vabastada. Hiiu ja Muhu vabastatud metsastamise varal. Saaremaal aga võetud metsastamise kõrval veel nõidumine appi. Saarlased jutustavad: Kuresaarest tellitud paar meest, kes häälitsemisega, „hundamisega" hunte peletanud. Öösiti käinud „hundajad" tuledega mööda metsa, vahel aga läinud nad puu otsa hundama. Igatahes olevat nad peletanud Saaremaalt kõik hundid ära, nii et karjal enam karta ei olnud. Saaremaal makstud huntide hukkamise eest tasugi, hundi poja eest 5 rubla, vana hundi eest 25 rubla.

Lõpuks mainitagu veel karja väljalaskmisega ühenduses üks huvitav komme Setumaalt. Seal ehivad karja väljaajamisel mõnes kohas karjased loomade pead „varsakapjadega", kui need jüripäeval juba õitsevad, lehmade sarvi ja hobuste päid ka lintidega. Peale selle kutsub peremees tihti püha Jüri appihüüdmise asemel preestri karja õnnistama, et kari suvel edeneks, kosuks ja oleks kõige kurja eest kaitstud.

Tuntud on ka komme, et esimesel karjapäeval koju tulevat karjast kastetakse. Talle visatakse kas kapatäis

ehk pangetäis vett kaela, mõnes kohas pritsitakse teda ainult märja vihaga. Niisugusest kastmisest loodetakse karjasele virkust ja erkust kogu suveks tulevat, aga ka karjale enesele edenemist ja kosumist. Teisal ei arvata karjase kastmisest küll saavat, vaid perenaine kastab karja kojutulekul ka seda.[1]

Tähtsa tegurina karjase tegevuses esineb karjase kepp ehk vits, s. o. ühes kohas nimetatakse seda kepiks, teises vitsaks. See avaldab nii ütelda maagilist väge karja kohta, kuid ülepea erinevad arvamised ta kohta märksalt. Tuleb vahet teha karjase jüripäevase kepi ehk vitsa vahel ja igapäev tarvitusel oleva kepi ja vitsa vahel; esimest võiksime ka jüripäevaseks kepiks ehk vitsaks nimetada, viimast aga igapäevaseks.

J. Jung kirjeldab karjasekeppi täielikuna nõiakepina, mis maagilise väe vahest ehk mõnest tilgast verest saab; ta jätab ometi tähendamata, kes vere annab ehk kellele see antakse. Ta väidab üldiselt, et karjased vaimudega lepingu teevad karjakaitsmise pärast; rahaga lunastatud keppide vägi kestvat ainult ühe aasta, kuna verega lunastatud kepid iialgi jõudu ei kaotavat. Edasi teab J. Jung, et sarnased kepid pihlakast lõigatakse, on umbes tolli jämedused ja varustatud mõnesuguste märkidega ja viguritega. Umbes 100 aasta eest maksnud niisugune „üheaastane" kepp kaks rubla panko (Kodumaalt, nr. 6, lk. 33).

J. Jung ei teata, kust ta sarnaseid teateid saanud. Minule ei ole oma korjandustest sarnaseid teateid silma puutunud. „Jüripäeva kepp", millega elajaid ei tohitud puutuda, võis ehk pidi maagilise väe avaldamise pärast pihlakast olema, kuna igapäevane vits, millega loomi puudutati, milgi kombel ei tohtinud pihelgas olla, sest muidu oleks see loomadele kahju teinud. Igatahes võis veretilkadega lunastatud kepp haruldane juhtumine olla. J. Jung ei näi üldse vahet tegevat jüripäevase kepi ehk vitsa ja igapäevase kepi ehk vitsa vahel. Paiguti tarvitab karjane keppi, paiguti vitsa.

Lohusuus nõutakse, loomade jaoks olgu varem vits valmis lõigatud, murtud vitsa ega praegu lõigatud vitsa ei tohi tarvitada; ka

[1] Olgu tähendatud, et peale karjase veel muid isikuid esimese töö järele kastetakse, näituseks kündjat esimeselt künnilt tulles, kangrut esimesel päeval kangakudumist lõpetades, kalameest esimest korda kalapüügilt tulles jne. Isegi laulatuselt tulnud pruutpaari kastetakse mõnes kohas (Eesti Kirjandus 1908, lk. 443—444).

mitte kuiva vitsa. Niisuguse vitsaga löömise puhul jääksid elajad vigasteks.

Tarvastus räägitakse, et karjane võtab lauda räästast mullu sinna pistetud vitsa esimesel karja väljaajamise päeval välja, läheb sellega karja ja toob õhtul peremehe kätte tagasi, kes ta siis jälle räästasse pistab, kust keegi teda enne ei liigutanud kui alles järgmisel kevadel, karja väljalaskmise päeval. Saaremaal väidetakse, et räästasse pistetud vits (=kepp) peab just pihelgast olema tehtud ja ära kooritud; selle kepiga käib karjane muidugi ainult esimese päeva karjas ja pistab koju tulles ise, mitte peremees, kepi jälle räästasse tagasi, kuhu see sügiseni jääb. Kuna suurel maal kepp või vits kevadeni räästasse jääb, võtab Saaremaal karjane sügisel karja lautapanemise päeval kepi sealt ära ja juhatab kepi varal igale loomale laudas õige koha kätte. (*Holzmayer*, Osiliana, lk. 109.)

Jälle teisal kannab karjane karja välja ajades väänatud kasevitsa käes; kui ta selle vitsa loomade juurde viskab, ei jookse loomad laiali. (*Wiedemann*, Aus dem inneren und äusseren Leben, lk. 359.)

Jälle teisal paneb karjane kübara kepi otsa ja pistab karjamaal kepi nii kauaks maa sisse, kui ta ise ümber karja käib. Kaotab karjane esimesel päeval vitsa ehk kepi, kaovad suvel loomad.

Teisal tuuakse pihelgane kepp võõra peremehe maalt, et siis kõik pahe võõraste loomade külge hakkaks. (Olevik 1886, lk. 202.)

Pihelgast ei tohi, nagu nimetatud, igapäevast keppi ega vitsa teha, veel vähem niisugusega loomi lüüa! Niisugune kepp ehk vits avaldaks ainult kahjulikku mõju. Küll aga on soovitav vitsa või keppi lõigata sealt, kus ainus pihelgas kasvab; kannab karjane sarnast keppi ehk vitsa enesega, seisavad loomad hästi koos. Harulist vitsa selle vastu ei tohi karjane enesele lõigata; niisugusel puhul jookseks kari laiali (Audru). Ka lepase vitsaga ei tohi loomi lüüa, muidu jäävad loomad punatõppe (Haljala). Vastu oksa vitsa laasimine tooks niisama karjale halbu tagajärgi.

Kui kepp ehk vits valge, tuleb hunt karja.

Karja väravast välja ajades lööb karjane vitsaga teise korra teisele poole väravat, üteldes: „Siit piima, siit võid!“ (Tarvastu). Niisugust väravate pihta löömist arvatakse lehmade piima ja või andmist edendavat. Ka keerutab karjane karja väljaajamise puhul keppi mitu korda ümber pea, lootes julge olla võivat, et ükski kariloom suvel ei kao.

Esimest korda karjast koju tulles viskab karjane vitsa lauda peale; öeldakse Viljandi pool, siis ei kao edespidi ükski loom karjast. Pärnumaal Jaagupis seletatakse, et vits tuleb katusele visata ja hoolsalt tähele panna, kuidas ta katusele satub; on tüvi ees, tuleb rõõmus sui, vastasel puhul halb. Kõpu kihelkonnas öeldakse, et kui vits esimese korra viskamisel katusele jääb, oli karjasel hea meel, et ei ole vaja kaua karjas käia. Kui vits maha kukub, öeldakse karjasele: „Nüüd käid veel teise aasta karjas!“ Kukub vits teisegi korra maha, tähendab, et karjane veel kolmanda aasta peab karjas käima. Vitsa tagasitoomist nõutakse Võrumaal sellepärast, et uss suvel loomi ei pureks.

Kuna muidu vitsa ehk kepiga, mis karjasele maagiliseks vahendiks antud, karja ainult juhatada tohib, mitte aga lüüa, nimelt kui see pihlakane, väidetakse Põltsamaa kihelkonnas hoopis vastupidist: karjasele antakse pererahva poolt vits, muidugi mitte pihlakane; selle vitsaga peab karjane karja väljaajamise päeval igat looma lööma ja siis niipalju pügalaid kui karjas loomi vitsa peale lõikama. Niisuguse taia kordasaatmise järele hoiab kari kokku ega kao ära. Juhtub kari karjase silmist ometi kaduma, võetakse lepatriinu kinni ja öeldakse: „Lepatriinu, näita karja; kui ei näita, tapan ära kahe kivi vahele!“ Selle peale lastakse lepatriinu lendu. Kuhu poole ta lendab, seal on kari.

Võnnus teatakse, et peremees karjasele kevadel kadakase varrega piitsa annab. Selle piitsaga lööb peremees esmalt ühe vopsu karjase pihta. Kui karjasel karjas see piits kaasas, jäävad hädaohud karjast kaugele. Amblas nõutakse, karjasel olgu 9-oksaline kadakane kepp, sulahõbe sees.

Nagu ameti sümbooliks oli karjasel peale kepi ehk vitsa veel sarv, pasun (luik) või mõni muu sarnane puhumise riist. Pasun oli haavapuust, kasetohuga ümber mässitud. Just kui Kalevalas Kullervo luike puhus (XXXII, 153—160), nii ka eesti karjane. Hommikul kutsus ta külast oma pasunaga, ehk kuidas seda hüüti, karja kokku, õhtul andis ta sellega karja kojutulekut teada, karjamaal puhus ta loomadele.

Kui karjane esimest korda karjavainul pasunat puhus, pidid perenaised hakkama lehmi lüpsma; kui teist korda, pidid nad lehmad vainule ajama; kui kolmanda korra, ajas vanem karjane karja karjamaale. Hiljaksjääjad pidid ise oma karja karjamaale ajama.

Pilt 6. „HUNDI TÕRI". Kaarma. ERM. 16598. Pikkus 91 cm.

Pilt 7. KARJAPASUN. Lüganuse. ERM. 17518. Pikkus 123 cm.

Üksiku talu karjasel esitab puhumisriist vähem tähtsat osa kui küla karjasel, talu karjasel ei tarvitse ju pasunaga märki anda karja kokkukutsumiseks, kari leidub juba karjaaias koos.

Karjasarve puhumine algab jüripäeval, enne seda ei tohi puhuda. Esimesel päeval puhub karjane pasunat iga nelja tuule poole siis seisab suvel kari hästi koos, arvatakse Kadrinas. Võib sarv sel päeval loomi ära petta, s. o. ei ole loomad enne sarvepuhumist toitu saanud, võib loomadest suvel vaevalt head loota; nad hakkavad põdema ja jäävad lahjaks. Isegi inimestele arvatakse karjasarve heli kahju tegevat, kui nad seda enne kuulevad kui mingisugust toitu maitsnud (Eesti kultura II, lk. 274, 276; *Wilberg,* Endised tähtpäevad). Kevadel valmistab karjane enesele veel pajuvile ja puhub seda heal meelel.

Karjasarve ehk karjapasuna puhumise kõrval saadab karjane vaba aega karja juures veel lauluga mööda, sellega oma meelt lahutades ja ühtlasi karja rõõmustades. Mõnel karjasel kõlavad laulud alati suus.

Mõnes kohas aeti kari juba päevatõusul karjamaale, teisal hiljemini. Karjamaale jäi kari kuni kella 10 ehk 11-ni, mil ta koju lõunale aeti. Koju jäi kari umbes kella 2-ni, mil teekond karjamaale algas, kust alles õhtul tagasi tuldi.

Tihti aeti kari koju varju pikkuse järele. Nimelt arvati parajaks karja koju ajamise ajaks 5 jala

Pilt 8. SOKUSARV. Pöide. ERM. 10274.

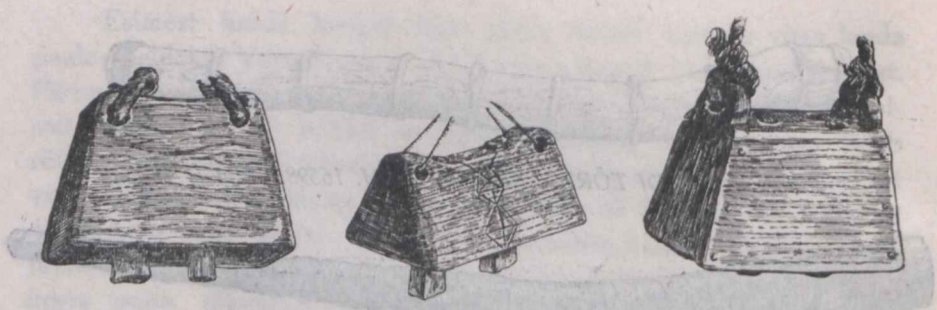

Pildid 9—11. KRAPID. J.-Madise, Mustjala ja Lüganuse. ERM. 8226, 12385 ja 17508. Suurus 1/6

pikust varju. Helmes nõuti, vari olgu 10 jalga pikk. Ei paistnud päikest, arvasid karjased aega umbkaudu.

Käisid veised metsas, pandi vähemalt ühele lehmale krapp— harukorral kell — kaela. Teades, et kariloomad ikka teine teise ligi viibivad, ei peetud tarvilikuks kõiki loomi krapiga varustada. Leidus karjas aga niisugune loom, kes ikka teistega koos ei tahtnud viibida, vaid neist eraldus, varustati niisugunegi krapiga. Tihti pandi krapp niisugusele lehmale kaela, kes sagedasti teiste veiste eel käis. Krapi hääle varal võis karjane karja viibimise kohta ikka kindlaks määrata, kui kari metsas karjase silmist kadus.

Kus kari keskhommikuks ehk lõunaks koju tuli, ei antud karjasele toitu kaasa, vaid ta võis alles karja koju jõudmise järele talust süüa saada. Teisiti ometi seal, kus karjamaa kodust kaugel ega kari lõunaks kodu ei pääsenud. Seal anti karjasele kaelkott kaela. Kaelkott oli tehtud kas takusest riidest või niinekoorest; mõnikord täitis selle aset kasetohust märss. Kaelkott pandi talle toiduks leiba, silku ja topsis soola kogu päeva jaoks. Võid sai karjane harukord pühapäiviti näha, niisama liha. Tavalisesti pidi karjane kuiva toitu ilma keelekasteta sööma; pudelisi leidus vanasti vähe ja lähkrit piimaga kaasa anda peeti mõnes kohas karjasele tülikaks. Arvati: eks leia karjane karjamaalt ojast ehk loigust vett küllalt janu kustu-

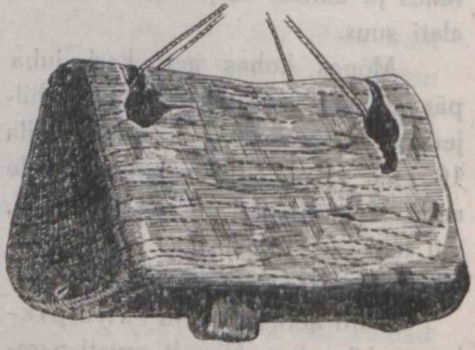

Pilt 12. HIIGLAKRAPP. Rapla. ERM. 15120. Suurus 1/6. Aasta-arvuga 1756.

tamiseks ja eks saa ta õhtul, kui leent ei keedetud, piima, ehk piima vähesuse puhul taari. Leidus ometi kohte, kus paaritoobiline lähker haput piima karjasele kaasa anti.

Karjane ega keegi muu, keda kevadel hütt, kägu või muu lind „ära petnud", ei tohi loomi esimest korda talveks lauta kinni panna, muidu juhtub loomadele õnnetust (Vastseliina).

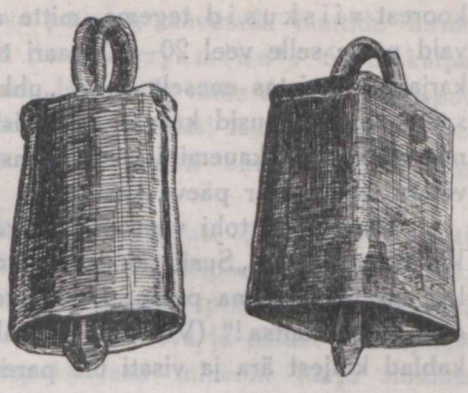

Pildid 13—14. LEHMAKELLAD. ERM. 2964 ja 9658.

Ainult ühe vaba päeva saab karjane suve kohta ja see on j a a n i p ä e v, mil kari peremehe kaitseda jääb; muul ajal peab karjane päevatõusust päevaloodeni karja juures viibima, palaval ajal isegi ööseti karjaga õitsel olema, vanasti muulgi puhul (Juuru).

Mõnel karjasel oli ainult üks k o e r abiks, teisel aga mitu. Karjane õpetab neid karja hästi koos hoidma. Läheb mõni loom karjast kaugemale, oskab õpetatud karjakoer ilma karjase käskimata eemale minevat looma teiste juure tagasi ajada. Heade karjakoertega varustatud karjane lubab enesel mõne korra silma pigistada, kuna see ometi vahel hädaohuga on ühendatud. Tuntakse juhtumisi, mil loomad koerte järelvalvamisest hoolimata ometi keelatud kohale läksid, kust mõisa metsavaht nad kinni ajas. Kuna talukarja eest niisugusel korral peremees ja karjane mõlemad koos pidid vastama, kandis külakarjane loomade keelatud kohale mineku eest üksi vastutust. Tavalisesti pidi külakarjase selg karja tehtud kahju tasuma. Samasugust palka sai niisugusel puhul üksiku talugi karjane.

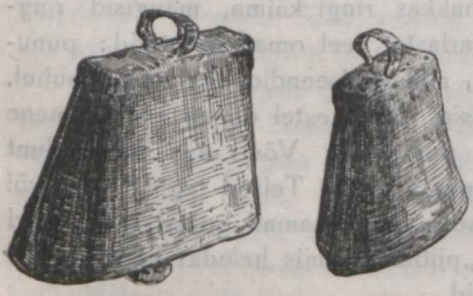

Pildid 15—16. LEHMAKELLAD. ERM. 12905 ja A 90:34.

Mis tegid karjased karjamaal peale karja kaitsmise?

Kui paju- või kadakakoor lahti läks, hakkas karjane nende

koorest viiskusid tegema, mitte ainult igapäevaseks tarvitamiseks, vaid peale selle veel 20—30 paari teiseks aastaks tagavaraks. Mõni karjane valmistas enesele suvel „uhkuse kingadeks“ kasetohust viisud. Kus lõhmusid kasvas, seal kiskusid karjased lõhmuse koort, mis viiskudena kauemini vastu pidas, kuna paju ja kadaka koorest viisud ainult paar päeva kestsid.

Karjane ei tohi vanu viiske ära visata ega uusi jalga panna, kui ta ei ütle: „Susi, säh sulle silmapaikus! Kui meie karja tuled, siis pane silma peale; kui teiste karja lähed, siis pane hänna otsa penne kaitsa!“ (Võnnu). Teisal jälle tõmmati vanadel viiskudel kablad küljest ära ja visati üle parema õla metsa, öeldes:

Susi, säh suurrätt,
Kahr, säh kaalarätt,
Jänes, säh jalgrätt,
Repan, säh põll! (Vastseliina.)

Peale viiskude pidi tütarlaps karjas käies veel mõned paarid sukki, poisikesed aga 10—12 paari luude talveks valmis tegema. Seda võisid muidugi ainult vanemad; noored pidid nende tegemist vanematelt veel õppima. Kus tark peakarjane oli, õpetas see abilisi üht või teist tööd tegema; kus peakarjane puudus, õpetasid suuremad vähemaid. Rõuges oli karjapoisikestel nööri otsas nuga, tütarlastel käeotsas sukakudumise kott rippumas.

Oma vahel mängisid karjalapsed mõnda mängu ajaviiteks. Võsarikastel karjamaadel peitsid mitmed karjased endid ära; teised pidid neid üles otsima. Poisid katsusid jõudu, maad lesid, rüselesid, vedasid vägipulka, kasvatasid tiritammi, jooksid võidu, ronisid puu otsa jne. Tütarlapsed jälle tantsisid ehk keerutasid nii kaua ümber kuni pea hakkas ringi käima, mängisid ringmängu jne. Peale selle olid tütarlastel veel omad lõbutööd: punusid lilledest ja lehtedest pärgi, millega iseendid, aga mõnel puhul, nimelt jaanipäeval ka loomi ehtisid. Poisikestel oli kevadel esimene töö pajupillide tegemine ja puhumine. Võeti aga ka kodunt kukevile ehk suupilli kaasa ja puhuti seda. Teised tegid haava või lepa koorest sarve ja puhusid seda. Märksamad poisid valmistasid haavapuust tühjaks õõnestatud „piibarid“, mis heledat häält andsid ja mitme versta peale kuulda olid.

Sügisel algasid teised lõbud: tulest võeti põlev süsi, pandi tasase kivi peale, kuhu natukene sülitati ja siis löödi teise kiviga

peale. Selle teoga loodeti kõva pauku saavutada huntide hirmutuseks. Teine lõbu oli „oina lauta ajamine“: 6—8 karjast ümberringi, kepid käes: oina laut; lauta viib väike avaus. Väljaspool ringi ajab üks poiss puumunakest kepiga edasi lauda poole, teised löövad tagasi. Viimaks õnnestub poisil ometi oinast ühe hoobiga lauta lüüa (Vastseliina).

Kuna mõisakarjane tavalisesti jüripäevast jüripäevani ametit peab, algab see küla- ja talukarjasel küll jüripäevaga, aga lõpeb tavalisesti mihklipäevaga. Harukorral pikendatakse karjase karjaskäimise aega. Kui vaja enne jüripäeva ja pärast mihklipäeva karja välja saata, peavad talupoisikesed minema karja hoidma. Vastseliinas algas karjaste teenistus paastu-maarjapäevast ja kestis vana kalendri järele 28. oktoobrini. Pärast-mihklipäevane karjaskäimine ei paku poisikestele kuigi palju lõbu: ilmad vilud ja vihmased, karjane tihti märg, lõdiseb vihma käes. Ei ole ime, et sügisesed karjaskäijad niisugusel puhul ootavad lume tulekut, mis karjakaitsmisele lõpu teeks. Laialt tuntakse Eestis abinõu, mille varal karjased sunnivad lund varemini sadama. Võetakse valge kits, pannakse nöör sarvi ja kinnitatakse kolm korda ümber suure kivi. Ustakse, et niisuguse teo peale varsti hakkab lund sadama. Teisal korvab kitse valge lammas, kelle karjane niisama ümber kivi ajab (Paistu).

Karjase ülesannetest niisugusel ajal, kus karjakaitsmist ei olnud, veel mõni sõna.

Kodust karjast ei lastud karja koduolemisegi ajal tööta seista. Karjane pidi karja koduolemise ajal peenardelt, aia äärest ja kust iganes sai, karjale rohtu kitkuma. Pärast rohu kitkumist lubati karjast raasuke magada, pärast magamist pidi ta karjaga õhtuni karjamaale minema. Käis suurem tütarlaps karjas, pidi see lõuna ajal aitama lehmi lüpsta ja söögianumaid pesta.

Talvel oli karjase peahool paja alla tuletegemine. Õhtul pidi ta puuriida juurest laaste ja haoriidast hagu lõsna peale viima kuivama. Põles tuli paja all, pidi karjane aganikust toobri või kaks aganaid tuppa viima, kus neile keeva vett peale valati ja nad kaanega kinni kaeti, et hästi pehmeks hauduksid. Selle söögi kandsid tüdrukud lauta lehmadele ette.

Helmes pidi karjane talvel veel muid väiksemaid töid tegema, hommikul ja õhtul piitjala juures seisma, peergu põlema süütama ja peeru otsast põlenud süsi murdma. Kui meeste kottu äraoleku ajal

tuli koldest oli kustunud, pidi karjane kuiva tuhka matti panema, teise peresse jooksma, sealt hõõguvaid süsi võtma ja ruttu koju jooksma, et söed teel ei kustuks.

Tuntakse aga ka kadedust karjaste vahel, peaasjalikult kahe eriküla karjase vahel. Kadedad karjased püüdsid tihti nõidust õppida, et kadeduse alla langenud ametivennale siis seda rohkem kahju teha.

Kuusalus kõneldakse, et nõid-karjane saatnud ta viha alla sattunud ametivennale hundi karja võõraks ehk aga karja isekeskis pusklema ja taplema. Keegi karjane tapab kuuldes, et ametivend ähvardanud võsavillemi ta ainsa lehma lasta murda, vabatahtlikult oma piimaandja, et vähemalt nahka ja liha päästa. Lehma liha soolates tuleb karjasele soola puudus. Karjane laenab külamehelt soola. Teada saades, et vihamehelt enam pole midagi murda ja et külamees liha soolamiseks soola annud, laseb ähvardaja hundil murda soolaandja lehma.

Mõni nõid-karjane avaldanud otse maagilist väge oma ametivenna kohta; vastu oma tahtmist pidanud viimane seda tegema, mida nõid soovinud. Korra näinud Turbuneeme karjane, keda Suurpa karjane sundinud enese juurde tulema, vastase õues aia najal Suurpa karjase pasuna. Turbuneeme karjane äianud pasuna peosse, pannud otsa suu äärde ja puhunud. Sedamaid kadunud Suurpa karjase poolt ta kohta avaldatud maagiline vägi.

Teatakse veel, et vihamehe saadetud hundid võõral alal ennem karjale kurja teevad kui karjase omal karjamaal. Viinistul kadunud korra mullikas karjast. Latern käes, läinud karjane teistega otsima. Külast natuke eemal tulnud must kass näugudes karjase juurde. Karjane ütelnud kohe teistele: „Praegu sain teada, et otsitavat looma enam ei ole olemas!“ Peagi selgunud, et mullikas oli külamehe karjamaale läinud ja vihamehe saadetud hundid seal mullika murdnud. Näuguv kass toonud otsijatele teate võsavillemite tegudest.

Rahvasuu jätab seletamata, miks vihamehe poolt saadetud metsloomad karja omaniku alal karjale kahju ei tee.

Karjase palga kohta puuduvad kindlad teated. Kuna talukarjane ülespidamise ja palga talu poolt saab, peab külakarjasele kogu küla palka maksma. On karjane poissmees, saab ta iga päev eritalust ülespidamise, see on, peab iga päev eritalust süüa saama ja seal ööd magama, kuni kõik talud läbi ja kord jälle esimese kätte jõuab. Amblas viibis karjane ühtjärge nii mõnda päeva talus, kui mitu looma sealt karjas käis. Naisemehele pidi küla

muidugi korteri hankima ja niisama moona; palju see moon vanasti välja tegi ja kui palju iga talu maksis, kas talu suuruse järele või ei tehtud mingisugust vahet, vaid võeti ainult üksus arvesse, selle kohta ei ole mul õnnestunud kindlaid andmeid saada. Peale moona, mis karjasele talveks pidi ulatuma, sai ta küla poolt riideidki. Jällegi on raske määrata, kui palju ta neid sai. Vanemal ajal maksti karjase palk igatahes in natura, hilisemal ajal tuli rahapalk lisaks; sarnane viis on tavalisesti meie ajani kestnud ja uuemal ajal kogu karjase palk mõnes kohas õieti kõrgeks kerkinud, suuremaks kui talu naisteenija palk. Helmes näiteks arvatakse mõne karjatüdruku palka 6000—7000 marga peale kuus tõusvat, nagu mulle sealtpoolt seletatud. Vana-aegse karjase palk igatahes oli kasin; vaevalt jäi karjasele aastaks toitu ja riideid saades midagi muud üle. Karjasele antud vili kuulus enamasti „magasivilja" kilda oma headuse poolest.

Tartu ümbruses Reolas oli karjase palk mineval aastasajal:

piimalehma eest		külimitt	rukkeid
ahtra lehma eest		„	otri
härja	„	„	kaeru
vasika	„		kubu linu,
vana lamba	„		5 kop.
talle	„		3 kop.

Karjane pidi kauplemise puhul kõrtsis liiku tegema. Liiguks pidi ta ostma 1—1½ toopi viina à 14 kop. ja toopi 10 õlut à 3 kop. Liigud ostis karjane „orase" peale, et sügisel pärast palga saamist võla peremehele ära maksab.

Mitmel pool kaebasid karjased, et neile peremeeste poolt „magasivilja" või veel halvemat maksti. Vanemal ajal jaotati talu vilja nelja jakku: 1) seemnevili, 2) peretoidu-vili, 3) karjasevili ja 4) loomavili.

Vastseliinas maksti karjasele aasta 50 eest 2—3 rubla raha suve eest ja 15—25 kop. käsiraha, natuuras aga 2 mõõtu rukkeid, kaks otri, kümnenaelane päts leiba, 3—5-naelane rasvatükk. Meeldis peakarjane perenaistele, anti talle sügisel palga lisaks veel mõni nael võid, rasva, liha.

Teise teate järele sai karjane Vastseliinas aasta 50 eest iga lüpsilehma pealt rubla raha ja pätsi leiba.

Haanja vallas sai ainus karjane suve pealt 50 kop. palka.

Rõuges sai õitsevaht hobuse pealt 6 toopi rukkeid ja naela liha suvise hoidmise eest.

Kui karjasel oma saun oli, võis ta talvel enesele karjamaalt raiutud hagu kelguga koju vedada. Sauna eest kutsuti karjane talvel appi tööle ehk karjase naine suvel heinamaale, lõikuse j. m. s. appi.

Amblas maksti karjasele iga lehma pealt 12 toopi rukkeid ja küünar linast riiet, iga mullika pealt külimitt otri; peale selle veel iga vasika pealt igast talust vakk kartuleid, 1/2 vakka kaalikaid, 5 kapsapead, kaks toopi herneid, toop tangu ja toop soola ning 15 kop. pastlaraha. Vabadikud maksid 80 kop. iga lehma pealt. Amblas maksti, kui karjane pärast mihklipäeva karjas käis, eraldi tasu, nimelt liha, villast riiet, villu jne. Lamburile maksti toop rukkeid lamba pealt ja kahe talu kohta paar pastlaid, Tapal 6 toopi rukkeid, 4 t. otri, 1/2 vakka kartuleid, 5 kaalikat, 5 kapsapead jne.

Saaremaal teatakse, et Pöides hobusekarjane mineval aastasajal karjas käies oma leivaga palka olevat saanud: 19 vakka vilja suve pealt, peale selle veel 1 1/2 vakamaad heinamaad ja põldu vaka kartulite mahapanemise jaoks. Nii suure palga võis karjane ainult mõisas saada; muidu teatakse karjasest samas kihelkonnas, et temale makstud kõigest 8 vakka rukkeid. Sealsamas nimetatakse hobusekarjase palgaks külimitt vilja talust. Lambur sai 4 vakka rukkeid ja karjahoiu ajal taludest söögi. Saaremaal määrati mõnes kohas sügisel karjasele veel „k a k u n ä d a l“.

Väikese palga peale vaatamata tekkis karjasel p a l g a k ä t t e s a a m i s e poolest mõne korra ometi s e k e l d u s i. Harjumaalt olen teateid saanud, et küla vahel karjasele osa palka võlgu jäi ega seda kõigist nõudmistest hoolimata ei tahtnud välja maksta. Risti ja Kuusalu pool kõneldakse karjasest, kes kavalusega palga ometi kätte saanud. Nähes, et küla palganõudeid tähele ei pane, roninud karjane küla ligidale metsa paksu kuuse otsa ja hüüdnud sealt: „Häda, häda, häda külale!“ Külas kuuldud seda hüüdu, ehmatatud, küsitud: „Mispärast?“ Karjane kuuse otsast vastanud moonutatud häälega: „Sellepärast, et küla karjasele palka kätte ei maksa!“ Külamehed löönud kartma ja maksnud veel samal päeval karjasele võlgu jäänud palga ära.

Teisal hoolitseti karjase eest ometi hästi. Mõni perenaine andis karjasele võileiba ja peale esimese karjapäeva veel mõnel puhul muna kaasa, lootes, et need anded maagilist väge karja kosumise kohta avaldavad.

Jõuluks andsid perenaised karjasele liha, sepikut, mauku, küünla, ka lähkritäie õlut (Juuru). Teisal sai ta ka saia ja paari kindaid (Ambla).

Üleüldiseks viisiks on karjasele veiste pealt sabaraha anda, vanemal ajal vaskraha iga lehma pealt. *Kreutzwald* teab (Der Ehsten abergl. Gebräuche, lk. 82, 83), et peremees niisuguse sabaraha enne kolm korda ümber pea keerutab ja siis raha sõnnikuhunnikule paneb, kust karjane raha ära võtab. Otsekohe ei tohi peremees raha karjase kätte anda, sest niisugusest andmisest tuleks karjale kahju. Sabaraha saamise järel ajavad karjased mõnel kohal karja külavainule kokku, käivad kolm korda ümber karja ja paluvad „issameiet".

Paiguti annab karjane peremehele ja perenaisele kopa seest juua ja saab alles selle eest sabaraha (*T. Riomar* Olevikus, 1886, lk. 202).

Eel mainiti, et karjased hea meelega laulsid. Ei või ometi ütelda, et karjased ise oleksid kuigi palju laulusid teinud, palju enam kaasitasid nad muude luuletatud laule. Rahvasuust leiame päris karjaselaule koguni vähe. Erandi teevad ometi setud, kus karjasedki muudest laululoojatest ei ole maha jäänud. Setukeste laulud II, 922—953 sisaldavad karjaste laule, millest suurem osa just karjale karjamaal pühendatud ja ainult kaks-kolm karja metsa ja koju ajamist käsitlevad. Setukeste karjased on tunnistust annud, et laulusoon nende rinnus elavalt hoovab ja lauluvalda rikastab.

Tähendan siin veel mõned võrupoolsed, Vastseliinast üleskirjutatud karjalaste laulud üles:

1. Nii, nii ninnega
kui roosi lillega,
nii mino peigmees
kui engli taivah.

2. Olli oräh (orjas), käve karäh (karjas),
Loisa Liiso latsi hoitmah.

3. Kari süü (sööb) kalda pääl,
esi mängi mäe pääl,
hoodiralla, hoodirallalah!

4. Noor ma olli, es ma tijä,
kos mo esä, emä jäi,
karjah kävve löuse mina,
kos mo emä mateti:
Suure mäe liiva sisse,

halja haina mätta ala...
Võõras emä minno pess
viis kord päävaI vitsaga,
võõras emä minno käsk
uibu manu vitsu otsma.
Kui ma lätsi uibo manu,
sai kui uma emä manu,
uibust satte häiermit,
mino silmist pisarit,
satte kuldus karikahe...
Noor ma olli, es ma tijä:
vallus elo vaesella,
emä armust jäi ma ilma,
ilma pääle ikema.
Emä viidi tarest vällä,
arm aste aknast vällä,
emä viidi teed pite,
arm lät tee veert pite,
emäl hauda kaeveti,
arm ümbre kareli,
emma hauda mateti,
arm alla lamesi.

Kui päike kaua pilvede taga olnud ja pilved hakkasid lahkuma, lauldi talle:

Päev tuleb välja,
seleta ilma,
kuuluta kulda
karatsest kambrist,
vasitsest vamberist,
kullatsest koplist,
hõpeliuva perä päält!

Helmes öeldakse, et karjased vanasti hommikul „õllele" laulnud: Laul õllele kuulunud järgmiselt:

Õlle, õlle, õllele,
Tõistre Tõnu õllele,
minu sõber õllele,
karja sõber õllele,
tule siia õllele jne.

See Helme õllelaul tuletab elavalt meelde *Jungi* Muinasaja teaduses III, lk. 183 trükitud „Helle" laulu. Jungi järele lauldakse Kadrinas:

Helle, Helle, meie Helle,
meie kallis karja Helle,
sinipea sigade Helle,
punapea põrsaste Helle,
valgepea vasika Helle,
karja kitsetalle Helle!

Ehk aga ka:

Helle, Helle, heinad lahtu,
pillarile puud pinusse
ilma nuorita mehita,
teravata kirveeta,
noorte meeste noorikuta.

J. Jung näikse Hellet mingisuguseks karja kaitsjaks või loomade haldjaks pidavat, kes ei sallinud, et karjalapsed enne jüripäeva vitsa lõikasid. Helmes sellevastu ei teata karjahaldjast midagi, vaid kutsutakse „õllele". Igatahes nähakse Helme „õlle" Virumaa Hellele vastavat.

Kuna hommikul „õllele" lauldi, kostsid õhtul karjaste helid „eole".

Eo, eo, eo,
Nähri Aadu eo,
minu sõber eo,
kari koju eo jne.

Selle laulu peale vastas teine karjane:

Om viel varra eo,
Kodu minna eo,
Lehmil olla eo,
Kõttu tühja eo j. n. e.

Karjased panevad mõnesuguseid märke tähele, mis nende arvates tulevaid juhtumusi ennustavad. Kui tugevam lehm nõrgemat lehma lakub ja karjane seda näeb, usub ta, et ta peremehe poolt saab tapelda. Sellevastu kui pull lehma lakub ehk lehm pulli, ennustab niisugune lakkumine karjasele perenaise käest kodu võileiva saamist (Kõpu).

Kui talude karjased kõik korraga karjamaal söövad, seisavad nende veised ühes (Hurt, Vanavara, 40, XXI, 503).

Karjased katsuvad karjamaal mõnekorra teada saada, mida neile koju jõudes süüa antakse. Selleks võetakse noad appi. Nuga visatakse püsti üles ja vaadatakse, kuidas nuga maha langeb; satub

nuga püsti maa sisse, tähendab see „paksu“, nimelt putru; satub nuga poolvildakult, tähendab see „poolpaksu“; satub nuga küliti, tähendab see „vedelat“, nimelt leent (Paistu). Kollaste võilillede varal püüavad karjased teada saada, kes neist kõige rohkem võid söönud.

Kui karjane metsa ehk karjamaale midagi kaotanud, teab ta selle leidmiseks mõnesuguseid abinõusid.

Kui loomad metsas kadunud, sülitab karjane pahema käe peosse ja lööb parema käe nimetissõrmega sülje peale. Kuhu poole rohkem sülge põrkab, sealpool on loomad.

Muidu, kui mingisugune väike asi ära kaob, arvab karjane seda, niisama kui muud inimesed, vanapagana süüks. On tütarlaps sukavarda või poiss noa kaotanud, tõmbab ta ruttu selle koha ümber, kuhu kaotas, piirde ja teeb risti peale, siis ei saa vanapagan kaotatud asja sealt kaugemale viia (Paistu).

Teisal pannakse süüdlaseks peetud vanapagan kohe peale kaotust „aidusse“. Seda tehakse nii: võetakse kaks peenikest puuoksa, painutatakse looga moodi kõveraks ja pistetakse maa sisse, mõlemad oksad nii, et üleval kokkupuutumis-kohal üks oks teisest risti üle käib. Siis võetakse vanapagan (= hundi kuivanud kulu tükk), pannakse „aidusse“ ja karjane hakkab teda puupulgaga peksma, ise hüüdes: „Anna kätte, vanapagan! Anna kätte, vanapagan!“ Seni otsivad teised karjased. Kui nad kadunud asja leiavad, võetakse vanapagan kohe välja, vastasel puhul jääb ta vangi (Tarvastu). Kadumise puhul võeti ka heinatuust, pöördi kõveraks, pandi ots kivi alla ja öeldi: Vana kurja pea panin kivi alla, kaela käänsin kahekorra (Vastseliina).

Nagu juba eelolevast selgub, liitub karja kaitsmisesse palju ebausku. Siin veel hulk ebausulisi arvamisi selt alalt:

Leiab karjane karjamaalt hundi pabulaid ja käänab neid pilbaste vahel ümber, ei tule hunt karja kallale.

Suurel reedel käib karjane kolm korda ümber maja, iga korra rüpetäie laaste tuppa tuues, ja katsub laudas musta härja reitevahet, siis leiab ta suvel palju linnupesi (Tarvastu).

Tartumaal öeldakse veel, et kui karjane tahab palju linnupesi leida, peab ta enne päevatõusu laaste läbi tare patta viskama.

Sajab vihma ja karjased hakkavad palju kisama, tuleb pea ilus ilm (Viljandi).

Enne jüripäeva ei tohi karjane alletada ega laulda, muidu tuleb hunt talle suvel külaliseks (Rakvere).

Enne jüripäeva ei tohi karjane karjamaal tuld teha, muidu tekib suvel palju tulekahjusid. Ei tohi ühegi kivi peale istuda, muidu kipuvad hundid iga päev karja kallale (Setumaa).

Jüripäeval ei tohi karjane enesele vitsa lõigata ega vitsa koju tuua, muidu tulevad ussid koju või hunt karja; kaotab karjane vitsa, kaovad loomad (Sõrve).

Jüripäeva hommikul ei tohi karjane sarve puhuda, muidu kõrvetab päikene suvel kodurahvast.

Kreutzwald teab, et kui karjased jüripäeva hommikul võõra piiri peale lähevad ja seal sipelgapesi sorivad, kiskjad loomad karjale kahju ei tee (Der Ehsten abergl. Gebr., lk. 83).

Karjane ei tohi esimesel päeval karjas midagi lõigata, muidu on loomad liiga rahutud (Tarvastu).

Ülepea ei tohi loomi vanduda, muidu muutuvad loomad pahuraks; ei looma, nimelt mitte lehma veeriistaga lüüa, muidu saab lehm vesivasika; ei karu, hundi, rebase, jänese ega ussi nime nimetada, muidu juhtub karjale paha (Võnnu).

Karjane ei tohi karja minnes nuga ihuda, muidu ihub hunt hammast karja peale (Kolga-Jaani).

Näeb hunt karjast enne kui see teda, võtab hunt karjase hääle ära, nii et see ei saa teda hurjutada; siis hundil hea murda. Hundi tehtud kahju karjane ei kanna; hunt võtab ju oma (Vastseliina).

Murrab karjane esimesel päeval kaasa-antud vitsa katki, murravad loomad suvel jalad ära; kaotab ta vitsa, kaovad suvel loomad (Tõstamaa).

Hässitab karjane esimesel päeval koera karja peale, tuleb suvel karjas maru-koera karta (Tarvastu).

Koeri ei tohi karjane ülepea nimepidi kutsuda, vaid hüüda: „Koer, säh, säh!" Kui koeri nimepidi nimetada tulevad hundid karja (Käru).

Esimesel karjapäeval ei tohi karjane nutta, vastasel puhul nutab ta kogu karja-aja (Tõstamaa), ei istuda, ehk ta magab suvel palju (Vaivara), ei tohi kepiga või vitsaga auku maa sisse torgata, muidu tuleb karjale palju tõbesid.

Ei tohi enne jüripäeva liha karjamaale kaasa võtta, muidu tuleb hunt loomi murdma (Pärnu-Jaagupi), ka mitte võid kaasa võtta, muidu ei lähe koor võiks kokku (Wiedemann, Aus d. ä. u. i. L., lk. 359). Teisal, näiteks Jõhvis ja Kõpus, öeldakse, et karjane iialgi ei tohi karjamaal liha süüa ennenimetatud põhjuse pärast.

Karjasele antakse esimesel päeval karjaga karjamaale minnes kaks kannikat leiba ja kaks räime kaasa, viimased pannakse kahe leivakannika vahele põue; teisel räimel võeti pea otsast ja pandi põue, sabad väljapoole. Karjane pidi teise kannika ära sööma, teisega aga õhtul koju tulema ja räimed sabapidi välja tõmmama; sai ta peata räime, tähendas see head, peaga räim aga halba, nimelt, et elajatest mõni hukka saab. Kannikas ja räim jagati õhtul kogu perele (Tarvastu).

Ei tohi süües leivaraasukesi maha pilduda, muidu läheb sipelgas Taevataadile karjase peale kaebama (Juuru), ei neid ka vette pilduda, muidu „lähevad leivad sandiks" (Kadrina).

Hiius tehtud karjasele jõuluks kakk leiba ja pandud paastu-maarjapäevani aita seisma. Paastu-maarjapäevaks tõid tüdrukud kaku tuppa ja panid ööseks pea alla, et teada saaks, kellele peigmees tuleb. Hommikul viidi kakk jälle aita tagasi. Esimesel karjalaske-päeval toodi kakk aidast välja ja pandi karjasele kael-

kotiga kaela. Karjane pidi kakku päeva otsa kotis kandma ega tohtinud seda puutuda. Alles õhtul lõikas ta kaku tükkideks. Kui mitu looma oli, nii mitu tükki lõikas. Sedaviisi tehes võis karjane loota, et loomad kogu suve koos seisavad ega haigeks jää.

Vastlapäeval korjatakse seajalgade keedupajast rasva, sõtkutakse rukkijahu ja karvu sekka ja tehakse sellest k a r v a k a k k. Vändras pandi niisugune karvakakk vanasti Tõnni vakka. Niisugune karvakakk antakse esimest korda karja välja lastes karjasele. Karjane jookseb lauldes kolm korda ümber karja, iga korra karvakakku hammustades. Niisuguse karvakaku söömine toob karjale kaitset.

Teisal peab karjane vastlapäeval seitsmevakase kotiga seajalgu toalaele viima, et sead hästi suureks kasvaksid. Kuuleb karjane kuskilt hundi hurjutamist, peab ta kohe laskma koeri mõne korra ringi jooksta, siis kaotab hunt karja jäljed ega tule sui otsa enam ligidale (Kreutzwald, Der Ehsten abergl. Gebräuche, lk. 140).

Taia varal võidi hunti karjast eemal hoida. Avinurmes lõigatakse hundi karja kallale minekut nähes hundi jäljed noaga ära ja käänatakse ümber.

Karja hoidmise ja kaitsmise jaoks tunneb vana rahvas palju kombeid ja abinõusid, aga neid ei võta ma siin pikemalt arutusele, sest mu kavatsus ei olnud seekord ühtlasi karjast kõnelda, vaid ainult karjasest.

M. J. Eisen.

ESIAJALOOLISED EESTI ASJAD HELSINGI MUUSEUMIS.

Uurimise seisukohalt on haruldaselt õnnelik see tõsiasi, et Eestist leitud esiajalooline materjal on kõige suuremalt osalt paigutatud Eesti muuseumidesse. Päris teisiti on lugu näit. Lätis, mille vastavad leiud on sattunud väga laias ulatuses Londoni, Berliini, Moskva, Tartu, Müncheni ning mõnda väiksemasse muuseumi. Õige harvad arheoloogilised eesti asjad on välismaal. Neist tähtsamad on Pühtitsa ja Malla raua-aja leiud Moskvas ja väike kogu riistu Helsingis ning mõned üksikud, kuid kaunis huvitavad asjad Riias [1].

Helsingi Suomen Kansallismuseo esiajalooliste kogude nimekirjas seisvad eesti asjad on järgmised. Number tähendab muuseumi inventari numbrit.

538 Pronksist brakteaat aasaga, punktiirornamendiga. Leitud Eestist ilma täpsamate teadeteta. Kinkinud 1863. a. advokaat J. Nygren. Asi ei ole esiajalooline, vaid hilisemast ajast pärit.

1931 : 1 2 metallpommikest, 40 ja 30 mm diameetrilt. Leitud Virtsu mõisa ligidalt ja kinkinud 1879. a. üliõp. O. A. F. Lönnbohm. Uuemast ajast.

1931 : 2 Riidetükk, leitud soost Pöide kiriku ligidalt. Allpool kirjeldatud.

---

[1] Vrd. *R. Hausmann*'i kirjutust Livländische archäologische Funde in der Ferne. Sitz.-Ber. Riga 1901, lk. 125 ja järgm.

2021 : 1—14 Asju kalmistust Halliste Taru talu maalt. Allpool kirjeldatud.

2021 : 15—40 Kalmistuleid Karksi Taugasalust. Allpool kirjeldatud.

2021 : 41—42 Leid teisest kalmust Taugasalus. Allpool kirjeldatud.

2858 : 1—2 2 hõbesõrmust Vormsist. Uuemast ajast.

6970 : 1—8 Kiviaja riistu Pärnu jõest. Allpool kirjeldatud.

8213 Umb. 40 savipoti-tükki, ilma ilustusteta, voolimiskettaga tehtud, äär tahapoole painutatud, põhi tasane. Nähtavasti hilisemast raua-ajast. Nende ridade kirjutaja poolt korjatud liivast Linnuse Linnamäe ümbrusest Karuse kihelkonnas.

Järgmises kirjeldan eespool-loendatud leide, nimelt neid, mis on esiajaloolisest ajast. Uuemad asjad jätan kõrvale.

Kiviajast on ainult üks leid, *6970*. Selle on dr. Ailio saanud muuseumi jaoks kingitusena dr. E. Glücki käest. Asjad on leitud Pärnu jõest. Kohta ei ole täpsamalt mainitud, kuid see on kahtlemata jõgi Reiu jõe suu ja Pärnu linna vahel, kust sääraseid leide õige rikkalikult tuntakse. Oletatavasti olid seal kuskil jõe kaldal kiviaja inimeste külad. Jõe vesi on söönud kallast, uhtes muinasasjad välja; siis on nad vajunud jõe põhja ja kattunud rannakruusaga. Need kujutavad inimese töö mälestusi vist kolmandalt aastatuhandelt e. Kr., ja nende hulgas esinevad tüübid — näit. luust laiad õnged — mis on ainult Eestist tuntud. Enam jagu asju on sarvest ja kondist, kuid tuleb ette ka kivist ja savist riistu. Eelmiste hulgas on kondist nool ümmarguse rootsu ja laperguse lehega[1], siis teine kondist nool, 148 mm pikk, soonega ühel serval[2], sarvest kirves[3], katkine sarvest maakirves[4], tulekivikild, söestunud konditükk ja 3 savipoti-tükki. Viimaksnimetatute hulgas on üks servatükk, mis mag. *A. Europaeus*'e järgi (Finskt Museum 1924, lk. 52, pilt 5) osutab profiili ja ornament-motiivide suhtes jooni nöörkeraamikast, kuigi ornamendid on kammtehnikas tehtud.

[1] Vrd. Prähistor. Zeitschrift 1913, lk. 515, pilt 11 a-b; [2] m. t., lk. 512, pilt 9 i; [3] m. t., lk. 515, pilt 11 o; [4] m. t., lk. 517, pilt 13 b.

Asi dateerub umb. 3. aastatuhande keskele. Pärnu jõe muu keraamika on ülepea tüübiline Ida-Euroopa kammkeraamika, oletatult soome-ugri oma.

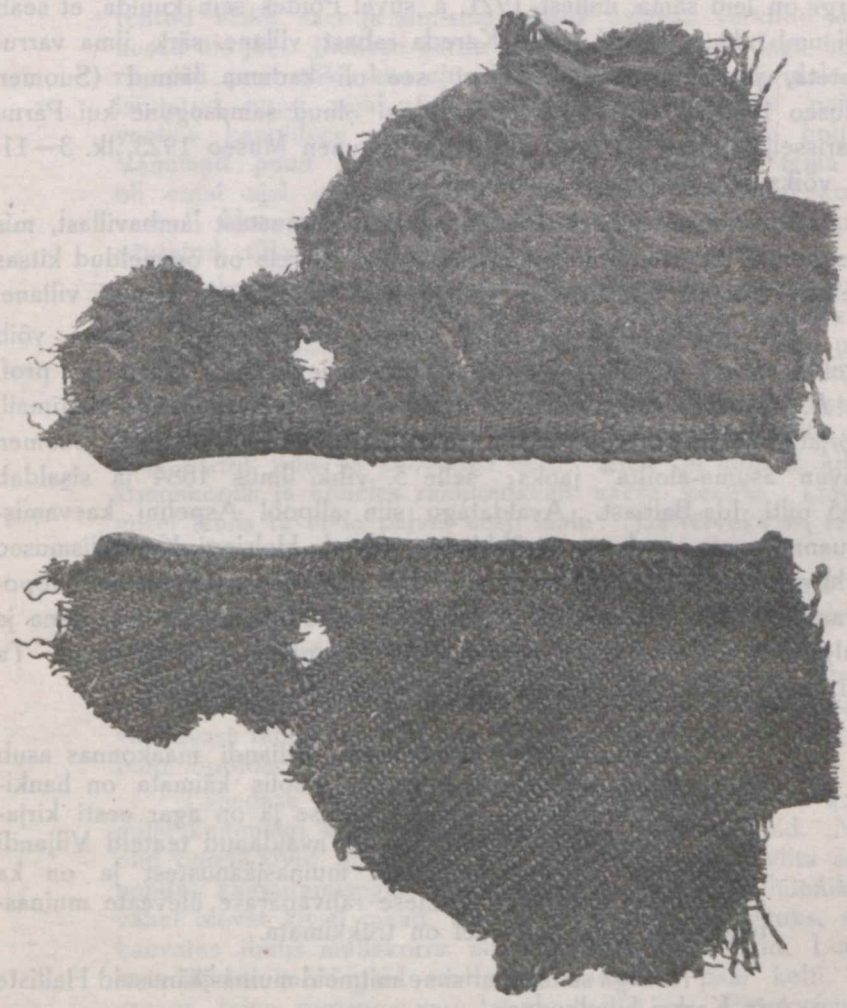

Pildid 17—18. Pöide riideleid, raua-ajast pärit.

Järgmised leiud on raua-ajast pärit. Kaunis huvitav on nr. *1931:2* all mainitud tekstiil-leid. See on kaunis suur tükk riidest (pildid *17—18*), mis leidmisel olevat olnud terve ja moodustanud „seelikusarnase kehakatte". See oli leitud $1^1/_2$—2 küünra sügavusest soost $1^1/_2$ versta NW Pöide kirikust. Kahjuks on see töö-

liste labida all katki läinud[1]. 4. II. 1879 kinkis mainitud jäänuse Soome Muinasuurijate-seltsile üliõp. *O. A. F. Lönnbohm*, suur estofiil, kes oli käinud keelelisel teekonnal Eestis. Kõige tõenäolisuse järgi on leid sama, millest 1921. a. suvel Pöides sain kuulda, et sealt oli umb. 30 a. tagasi leitud Kareda rabast villane särk ilma varrukateta, pea-auguga. Arvati, et see oli kaduma läinud (Suomen Museo 1923, lk. 7). See oleks niiviisi olnud samasugune kui Pärnu Parisselja tuntud ülikond, avaldatud Suomen Museo 1923, lk. 3—11, ja võiks olla hilisemast raua-ajast pärit.

Riie on neljaniieline. Ta on tehtud mustast lambavillast, mis sisepinnal on vanutatud pikanarmaliseks. Äärele on õmmeldud kitsas neljast lõngast (keermest) palmitsetud veerispael, samuti villane.

See Pöide leid on väga huvitav ja väärtuslik. Sama võib ütelda ka nr. *2021: 1—42* all mainitud leidudest. Need on prof. *J. R. Aspelin*'i välja kaevatud 1880. aastal, mil ta reisis Baltimail, korjates materjali oma suure pilditeose „Muinaisjäännöksiä Suomen suvun asuma-aloilta" jaoks; selle 5. vihk ilmus 1884 ja sisaldab 455 pilti Ida-Baltiast. Avaldatagu siin allpool Aspelini kaevamisaruanne, mis seni on trükkimata olnud Helsingi Kansallismuseo arhiivis, nr. 2021, verifikaadina. Peale otsekohese antikvaarilis-topograafilise väärtuse pakub ta huvi ka kultuuriloolise kirjeldusena ja valgustab Aspelini suurt armastust ja lugupidamist Eesti vastu. Ta oli, nagu teada, üks soome kõige suuremaist estofiilidest.

> „Abjas, Halliste kihelkonnas, Viljandi maakonnas asub keegi külakooliõpetaja *Jung*, kes koolis käimata on hankinud omale võrdlemisi suure hariduse ja on agar eesti kirjamees. Tema on viimastel aastail avaldanud teateid Viljandi maakonnas asuvaist kinnistest muinasjäänustest ja on ka eesti keeles kirjutanud esimese rahvapärase ülevaate muinasteadusest, kuigi see veel on trükkimata.
>
> Temaga seltsis uurisime mitmeid muinasjäänuseid Halliste ja Karksi kihelkonnas.
>
> Oli umbes keskpäeva paigu, kui ühel päeval jõudsime T a r u nimelisse talusse endisel Oisu mõisa maal. Talu oli väikese jõekese kaldal ja ümbrus nii veetlevalt hoitud, et

[1] Leiukohana mainitakse „maalinna ligidal, Pöide kirikust $1^1/_2$ v. NE". Siin on muidugi eksitus, sest maalinn asub kirikust NW suunas, kus on suur Kareda raba.

ühe mõisarentniku arvates isegi Saksamaal harva näeb talupoegadel midagi sellesarnast. Talu ainukene metsatükk mõlemal pool jõekest oli tehtud pargiks ja täis liivaga kaetud ja pinkidega varustatud teeradasid. Jõe keskele oli tehtud väike saar ja siin-seal käisid valgeks värvitud sillakesed üle jõe. Jõekese äärde oli kaevatud ja kividega ümbritsetud paar tiiki, kus ujusid talu haned. Talu ligidale oli istutatud noori puid, tehtud lehtmajasid: kõigest paistis veetlev kauniduse maitse, kõik oli puhas ja hästi hoitud. Vanemad puud olid vana peremehe istutatud, ja tema isa oli omal ajal orjana kuskilt Tartu poolt vahetatud koera vastu! Nooremad puud olid 30-aastase kooliskäimata poja istutatud, sillakesed ja kõnniteed, needki tema tehtud.

Talumaja, kus toa kõrval oli peale puhta pööningu ja pööningukambri veel neli puhast ja lilledega kaunistatud kambrit, oli ehitatud 1868. a. ja välispidiseltki kena ning uueaegne. Tema madalaid aknaid varjasid aia poolt peretütre hoolealused kõrged lillepõõsad, mis kerkisid ümmargustest, kividega ümbritsetud mullapeenardest. Toa taga, põllu ees, asus harilik puu- ja köögivilja aed. Tütar oli käinud kihelkonnakoolis ja kõneles rahuloldavalt saksa keeltki. Lahkumisel laulis ta meie palvel eesti laulu: Jää terveks sa, rahuline maja.

Talumaa kogupind oli umb. 120 vakamaad, kuid see oli lõpuks päriseks lunastatud, ja kindlasti sellest tuligi see armastus, millega elanikud teda hoidsid. Põletuspuid tuli osta mujalt: oma metsa, mida kauaks poleks jätkunud, kasvatati elanikkude lõbuks! Sellest kehvast, kuid oma puhtusega veetlevast talust oleks Soome jõukates oludes elaval talupojal palju õppida.

Lähedase põllu keskel oli ülesharimata kivine koht, mille kummalgi küljel nähti kalmutaolisi kivihunnikuid. Neis olid ometi kivid nii suured, et meie ei raatsinud viita aega nende kangutamisega. Hakkasime kaevama kivihunnikute vahel olevat kivist maad, mis peagi osutus kalmistuks, sest kaevates ilmus mullakorra alt põletatud luukildusid. Luude seas leidus mõningaid raudasju: nooleteri, paar kelti, üks aasaga, teine rootsuga varustatud, nuge j. m. Pronksasju ei leitud, peale spiraalisarnase sõrmuse. Nugade pronksi-aegsest kujust, samuti keldist võib järeldada, et kalmistu on raua-aja varasemast ajajärgust, esimestest aastasadadest p. Kr. Luud ja riistad leiti siit ja sealt musta mulla ja puutumata maa piirilt (2021 : 1—14). Et must muld oli üsna kivine ja süsi palju ei leidunud, võib arvata, et põletuspaik oli olnud kuskil mujal, et luukillud toodi põletuspaigalt kalmistusse ja kaeti ühes riistadega õhukese kivi- ja mullakorraga. Kaeva-

mist jätkati poolteist päeva kuue mehega. Puutumata jäid eelmainitud kivihunnikud ehk kangrud, mille all võib — olla peituvad kõige paremad muinasleiud. Koha omanikult, kes tuleval talvel mõtles hakata sealt kive vedama, lubasin välja lunastada kohalt leitavad muinasleiud, kui ta, nagu ta lubas, mulle neist teada annaks.

Järgmisel päeval mindi Abja kaudu Karksi kihelkonda. Oli pühapäev ja kõrtsist, kus töölisi oli koos, telliti 8 meest esmaspäevaks Taugasalusse tööle. Ise olime ööd ühes mõisas, mille rentnik ühes oma naisega oli umbkeelne eestlane, kuid lapsed, kuus mehelemineku-ealist tütart, olid Viljandis saanud pealiskaudse hariduse ja kõnelesid omavahel saksa keelt.

Taugasalu oli väike küngas lähedasel põllul, millel siin ja seal oli näha tuleasemete jälgi. Jutustati, et siin oli omal ajal hävitatud talupoegade talusid ja nende põllud ühendatud mõisa põldudega. Taugasalu künkal kasvas mõnesaja aasta vanuseid vahtraid ja nende vahel oli maa kividega täidetud. Suurema osa neist kividest oli juba krahv Karl Sievers mõni päev enne oma surma 1879. a. paigast ära kangutanud ja leidnud palju muinasasju, nende hulgas umbes 25 käsivõru, riidenõelu, putkega odaotsi j. t., mille saatusest ei Tartu muuseumis ega lese juures Võnnus saanud mingit selgust. Sieversi kaevanduse äärtelt jätkati kaevamist ja leiti mitmeid riistu, käevõrusid, sõrmuseid, riidekuljuseid ja ehteid, rootsuga varustastud odaots, kaelavõrude katkendeid, raudnael j. m. Kõik need riistad olid eestlaste paganuseajast pärit. Luud olid põletatud (2021 : 15—40).

Umbes poolversta sealt lõuna poole oli kaerapõllu keskel teine ümmargune kivihunnik, mis esimesel pilgul „hiidlasetara“ *(jatulintarha)* meelde tuletas, kuigi lähemini vaadates kivides ei võinud märgata mingit korda. Selle kivihunniku keskel uuriti läbi umbes kolme sülla pikkune ja paari sülla laiune koht. Seal leiti rohkesti põletatud luukilde ja tuhaga segatud mulda, kuid riistu ainult nime poolest, nagu 4 kõrvutiolevat pronksspiraali, mis lasevad arvata, et kalmistu oli hilisemast raua-ajast, seega eestlaste oma (2021 : 41—42). — Pool versta veel lõuna pool oli kolmas vägev kivihunnik, mille lammutamisele meie aeg seekord ei lubanud asuda.

Järgmisel päeval rändasime Annemäele eestlaste ja lätlaste piiril. Seal olid muinasjutu järele kaks pulmarongi muistsel ajal vastamisi tormanud. Et kummalgi ei sobinud teelt kõrvale keerata, oli lõpuks tekkinud taplus, kus teine, Anne nimeline mõrsja sai surma. Sellest mäe nimi.

Mäe lääneküljel oli katoliku ajal olnud kabel, mille ümber, nagu räägiti, rahvas ohverdanud raha ja muud

kraami. Sealt leitud rahasid 1500. a. paigult nägin ühel poisil minagi. Kuid ida pool maanteed, mis mäest üle käib, leitakse kaevates põletatud inimese luid ühelt väiksemalt alalt. Sealt oli mõni aasta tagasi leitud vaskne kaelavõru ühes paari muu väikese asjaga. Me kaevasime seal luukihis tunni aega ilma midagi leidmata. Kui olime kaevamisest tüdinud, istusime mõne vana kartulikoopa otsa pidulikult oma tähelepanekute üle nõu pidama. Kuni edaspidiseni esitati arvamine, et see väikene matusepaik on mälestus Läti Hendriku ajast. Ta on maantee ääres, ja kuna mainitud Hendrik jutustab, et liivlased ja eestlased omad sõjas langenud seltsimehed ära põletasid, siis võiks see olla juhuslik matusepaik neilt aegadelt."

Siin mainitud Taru talu kalmistust saadud leiud on vanemast ajast pärit, nagu ka Aspelin arvas, ja ainukesed seesugused eesti asjad Helsingi muuseumis. Peale ühe pronksist spiraalsõrmuse katkendi on kõik teised asjad rauast. Nende hulgas eralduvad 2 kirvest, neist üks õõnes ja aasaga, pildistatud siin Aspelini Antiquités 1755. järgi (*pilt 19*), teine „kraega" (vrd. pilti m. t. 1759), 2 rootsuga raudnoolt (üks neist Aspelin m. t., pilt 1756. järgi; *pilt 20*), katkend putkega piigist, tükikesi rauast karjasekepp nõelust, kolme (?) raudnoa tükid ja tükkisid vähemalt kahest sirpnoast. Kõik asjad on kaunis vanad, vahest teisest aastasajast p. Kr., millal kraega kirved ja mainitud nõelad Eestis esinevad. Kuigi nad on tüübest, mis tulevad ette Baltimail üldse, on kraega kirves vormist, mis seni on leitud ainult Eestist. Niisama eraldub kalmistu vorm — suurte kividega kaetud põletiskalm — Lõuna-Balti omadest, kuid on päris rahvuslik Eesti alal. Praeguste arvamiste järgi on see kalmistu siis eesti soost inimeste matusekoht, kes on elanud umb. 1700 aastat tagasi, ning seega üks kõige esimestest kaunis kindlaist Eesti muinasjäänustest ülepea. — Nagu Aspelini kirjeldustest selgub, on kalmistu suurelt jaolt veel läbi uurimata.

Pilt 19. KIRVES. Halliste, Taru tl. kalmistust.

Kaunis huvitavad on ka Helsingi muuseumi jõudnud Taugasalu asjad, mis on umb. 11. aastasajast pärit ja millel on palju vastandeid selle-aegseis Lõuna-Eesti, osalt ka Saaremaa ja osalt isegi Läti asjus. Tervikuna aga kujundavad need leiud kaunis tüübiliselt

kohalist eesti kultuuri. Suurem jagu korjatud asjust (*pilt 21*) on pronksist, ainult mõni üksik on rauast (piik, *Aspelin*, m. t. pilt 1994, ja 2 raudnaela), savist (4 orneerimata savipoti-tükki), paar kondikest, 5 pajašlakki ja 3 klaashelme, millest üks kaksik pildistatud *pilt 21 : 4*. Pronksasjad on ilustused, mida igapäevases elus on tarvitatud ja surnule matmisel kaasa antud tulevase elu jaoks. Nende hulgas on 3 katkendit kaelavõrust (*pilt 21 : 10* punutud vöö taoline ja *21 : 9* vahest sadulrõnga (?) tükk) ning 6 käevõru või sarnase tükki (Aspelin, m. t. 1995, eesti tüübist; siin, *pilt 21 : 8* = Aspelin 1997: rootsi algpärast; pildistamata võrude suhtes vrd. Aspelin, m. t. 1917: eesti tüübist). Need riistad on eesti omad ja esinevad m. s. hästi dateeritavais eesti laiphaudades Alatskivil, Rakvere Injus, Tartu Vesneris ja mujal. Käevõrusid kanti tookord tihti 5—6, koguni 14 tükki korraga, nagu maitse nõudis. — Haruldaselt üldised on selles leius sõrmused, 6—8 tükki, kõik spiraalsed, laiema keskkilbiga (*pilt 21 : 7* ja Aspelin, m. t. 1996). Kolme sõrmuse pronks-spiraali otsad on õhukese peene pronkstraadiga ümber mässitud (*pilt 21 : 7*), omadus, mis mujal Eestis seni tundmatu, nagu ka Soomes, kuid tuleb sageli Lätis ette, kus sellel orneerimisviisil on vanad traditsioonid. Ka ripatsitel on sugulased lõunas, kus nad väga üldised, kuigi nad esinevad ka lõunapoolses Eestis: kuljused (*pilt 21 : 5*) ja tules väga katkiseks saanud linnukujuline ripats (*pilt 21 : 2*), mille terve vastand on Lätimaalt pildistatud, Riga katalog 18 : 13. Pildil *21 : 3* on pronkstraadist spiraaltorukesed riide küljest (vrd. Aspelin, m. t. 1945), kõige tõenäolisusega põlle alläärest, kuigi on võimalus, et nad oleksid pärjast (vrd. Riga katalog 11 : 7), mis Eestist veel tundmatud, kuid lõunapoolsel alal on mitte haruldased. See ilus tehnika, kudumisel lõnga ümber pronksist spiraale paigutada ja neist mustreid luua, elas Lõuna-Eestis vähemalt paiguti veel 16. aastasajal, nagu tunnistab seesugune raharipanditega vöö Helmest (kujutatud Riga kat. 25 : 1).

Pilt 20. NOOL. Halliste, Taru tl. kalmistust.

Pildil *21 : 1* kujutatud rihmakeele kõrval on neist leidudest veel mainimata *21 : 6*. See on katkend vahelülidega pronksvööst, milles lülid vahelduvad: rõngas ja kuudis, rõngas ja kuudis. See vorm oli õige üldine Saare- (ja Hiiu)maal, kuigi tuleb mõnikord ka Eesti mandril ette, m. s. Vändras, seega Karksist mitte väga kaugel.

Üks kord on niisugune ka Leedust leitud. See levimine on võibolla mälestus aktiivsete saarlaste liikumisist. — Suuremalt osalt on (pildil *21* kujutatud) asjad vist naiste tarvitatud. Ripandid on seda kindlasti.

Pilt 21. Asju Taugasalu leiust.

Teistest Helsingi Muuseumi üleval-loendatud eesti vana-aja asjadest võiks vahest mainida, et savipoti tükid Linnuse Linnamäe juurest on väga tavalised ega paku mingit iseäralist huvi. Nad on lihtsalt dubletid. Nüüd, kui Eestis on oma tsentraalmuuseum, on loomulik, et kõik teadusliku väärtusega leiud jäävad maa piiridesse. Uurimise seisukohalt on soovitav vahetada dublettisid võrdlusmaterjali saamiseks naabermaist Tartu ja eesti materjali tundmaõppi-

miseks vähemalt naabermaade ülikooli-linnades. Pea-asi on, et niisugused leiud piltide või avalduste läbi saavad tuttavaks Eestis, topograafiliste uurimiste kergendamiseks. Selles mõttes on see kirjutus avaldatud. Järgnegu Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamatus sellele vastavad kirjeldused Stockholmi, Riia, Berliini, Moskva ja Petrogradi ning Pihkva muuseumidest.

A. M. Tallgren.

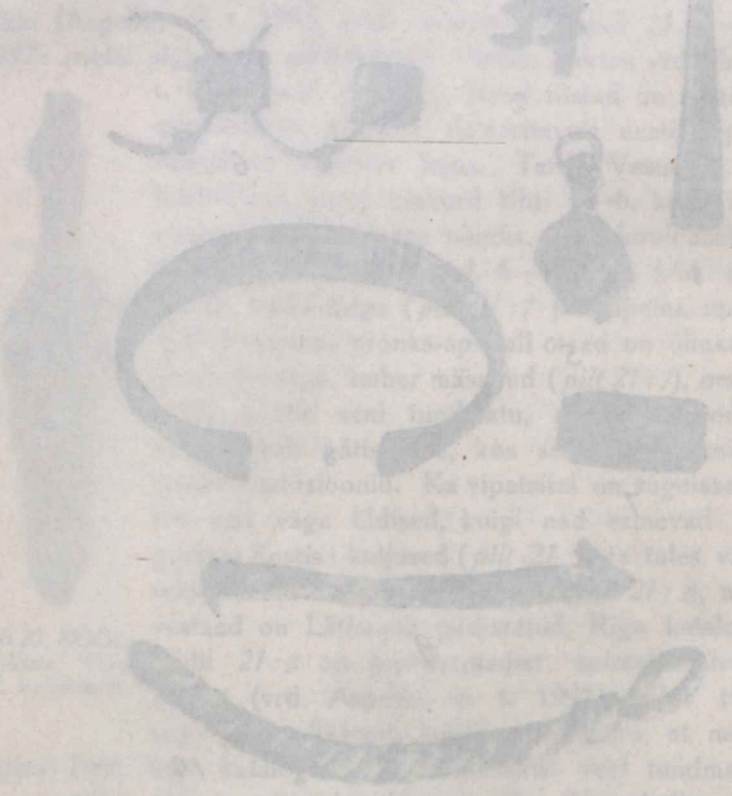

VEPSLASTE PULMAKOMMETEST.

Talvel 1917—1918 lõunavepslaste juures (Novgorodi kubermangus) viibides oli mul juhus, pool külalisena pool kontvõõrana, paar korda osa võtta pulmadest ja korra n. n. „käelöömisest“ (*käzi-išk*), s. o. talitusest, kus mõrsja mehele lubatakse. Jutustan üht ja teist oma nägemistest-kuulmistest, ilma et katsuksingi tühjendavat kirjeldust anda kõigest sellest iseäraldusest, mis vepslaste pulmakombeid ümbritseb.

Vepslaste juures valitseb praegugi veel vana patriarkaalne komme, et abikaasa valikus asjaomaste vanemad tihtigi üsna oma pääd talitavad: *tütren andabad, poigan naitabad* (tütre annavad, poja panevad naist võtma). Ei ole kuulda, et nooredki selle põlise kombe vastu protesteeriksid. Kui vanemad on surnud, siis on „andja“ või „naitja“ osa kellegi lähema sugulase käes. Ollakse kaubaga koos, siis sõidab „naitja“ peigmehega *svathuziile* (kosja), kus asjale kindlam alus pannakse. Aga seegi näikse olevat miski eeltalitus *käzi-iškole*. Alles siis antakse mehine käelöök ja mehe sõna selleks, et kaup on kaalutud ja kindel.

Käzi-iškole sõitnud „naitja“ ja peigmees (vähemalt kõnesoleval korral — Tšaigla külas 26. II. 1918 — teisi ühes ei olnud) muidugi esiteks söödetakse ja joodetakse. Külasse on sõnum läinud ettetulevast sündmusest ja naabreid koguneb väike suitsutare täis. Alles siis, kui talve lühike päev on hämardumas ja mehedki metsast koju jõudnud, asutakse pidulikule talitusele ja nimelt sellega, et mõrsja ema haarab kinni lauast ja lohistab seda mööda põrandat ukse poole. Peigmees tuleb ja *anastab* laua, kisub ta endisele kohale, jumalakujunurka, tagasi. Siis on jälle endine rahu majas. Piirg põleb pragi-

sedes näpitsa vahel kuskil ahju lähedal, peremees käib aegajalt sütt maha raputamas, väike suitsev õlilambikegi (nagu kinnitatakse, põleb lamp, ja seegi lainatud, esimest korda siin majas) on lauale pandud pidutuju ülendama ja peigmehe ning „naitja" tüsedaid nägusid valgustama. Mõrsja on pugenud kuhugile pimedamasse nurka, kus miski laulutädi temale veel õpetab tähtsaid sõnu. Tuleb uusi külalisi juurde, küsivad: kui kaugel ollakse? Keegi teatab asjalikult: *laudan vediibad* (lauda tõmbasid).

Korraga hakkab mõrsja liikuma. Ta nägu on kaetud suure valge linikuga, mis lahtiselt üle pää ripneb, ja selg on tal alandlikult küürus. Kaks vananaist hakkavad ta kätest kinni ja lauldes mingit vene pulmaviisi, veavad teda mööda põrandat edasi-tagasi. Mõrsja omalt poolt laseb lahti vepsa keeles haleda nutulaulu, kus ta väljendab oma lahkumise muret. Sõnu on raske kuulda ja isegi laulu viis kipub kaduma ta turtsuvate nutuhoogude sekka.

On laulmist kestnud veerandtunni aja, hakkavad mehed laua tagant üles tulema. Nende asi tahab õiendada. Jumalale süüdatakse küünal põlema ja selle ette asetuvad mõrsja isa ühes mõrsjaga ning „naitja" peigmehega. Kõik kummardavad kolm korda maani, risti ette lüües: *loitšebad* (palvetavad) *jumalale.* Selle järele visatakse linik jälle üle mõrsja silmade ja endiselt hakkab ta, selg küürakil ning lauldes, kahe vananaise vahel põrandal edasi-tagasi liikuma.

Kuid „naitja" ning mõrsja isa istuvad laua taha, eelmine seina-, viimane toapoolsele pingile, ning asuvad tähtsale talitusele. Mõlemil villane labakinnas paremas käes, kummarduvad nad üksteise poole üle laua ning löövad tugevasti kindaga käed kokku, andes selle juures üksteisele kolm korda suud. „Naitja" tõmbab nüüd mõrsja isa kinda endale, ja sellega ongi *käzi-išk* oluliselt toimetatud.

Mõrsja on vahetpidamata oma vedajate vahel lauldes põrandat mööda liikunud, aga nüüd pöörab ta „naitja" poole lauluga ja saab vastutasuks temalt *abun,* s. o. raha. Peigmehegi poole pöörab mõrsja niisama oma lauluga; temaltki *träsib abun.* Saadud rahad *(abu)* käes, läheb ta jälle põrandat mööda oma nutulauluga liikuma, kuna mõrsja ema „naitjale" ja peigmehele *andab lahjad* (annab kingitused), s. o. seob mõlemaile käterätiku kaela ümber, saades neilt selle eest mõne rubla raha.

Järgneb mõrsja jumalagajätmine. Ta hakkab esiteks oma isa kaela ümbert kinni ja laulab nuttes talle haledaid sõnu. Isagi silmadesse ilmuvad pisarad, ta pomiseb midagi lohutuseks vastu. Kui

izaleeze kaglha voik (oma isale kaela nuttîs), algab sama lugu emaga, kuigi liigutavamal kujul, sest ema annab laulu ja veel suurema nutuga tagasi. Siis *voikab kaglha* veel õele ja tädile, kes nutulauluga — ikka vepsa keeles — temale vastavad. Viimaks läheb mõrsja ilma saatjateta, kuigi endiselt küürus ja linikuga kaetult, nutulaulu lauldes, põrandale sammuma *(üksnääze voikmiine* — üksinda nutmine), vist jättes jumalaga vanemate maja ja ümbruskonna rahvast. Sõnad kõigis tema lauludes — viisist rääkimatagi — näivad enamvähem traditsionaalsed olevat, kuigi improviseeritud palasid alati hulka valgub. Päältkuulajate meeleolu on kaastundlik, naistel isegi nutune, kuid seda segavad päris sündmatul viisil poisikesed ja isegi mõned vanemad inimesed, kes iga juhust selleks kasutavad, et oma lähemale seljatagant sõrmeplakse pähe anda; mõned on isegi puupulgakese või midagi nööbitaolist nööri otsa sidunud ja tarvitavad oma instrumenti suure osavusega. Pahandada ei ole seal midagi, sest see on ainult vana proovitud komme, mille abil p a r m u d e hammustamise eest ennast ja teist ja vist ka küla loomi suvel hoitakse.

Samovar tossab juba laual: „naitja" peigmehega hakkavad kojusõidule asuma. Ka mõrsja oma nutuste silmadega kutsutakse lauda, aga söök ega jook ei näi talle maitsvat. Peigmees ei lase oma söögi-isu segada ja lohutab mõrsjatki: mis sa tühja nutad ka, on ju meiegi pool häid inimesi küllalt. Jah, peigmehel oleks põhjust ennast haavatunagi tunda, sest mõrsja laulus oli *vilu veraz reünäine* (vilu võõras veerekene) tulevase elukoha nimetusena alati kordunud, isegi *verhan vilun tuljoin taga* (võõrale vilule tuulekesele) olevat mõrsja mehele sattunud, kuna peigmehe lähemaist sugulastestki päris viisakuseta kombel laulus kõneldi.

Mõrsja saadab peigmehe saani ja jätab ta jumalaga seda viisi, et astub saani jalastele ning annab sealt peigmehele suud *(jaugasiile tartub, tervehtasoi).*

Enne pulmi peab peigmees lähemate sõpradega viimast „poissmehe-õhtut", kust peale joomise midagi iseäralikku ei ole mul nimetada. Vastav mõrsjaõhtu on aga vähemalt selles suhtes iseäralik, et mõrsja siis saunas *rehtjale* (praepannile) alasti seisma pannakse ja niisuguses olukorras üleni pestakse. Vesi, mis panni kogub, on tähtsamaks olluseks pulmasaia taignas. Annad niisugust saia pulmalistele süüa, siis hakkab neile noorik kohe meeldima. Muidugi tuleb peigmeest ja ta lähemaid sugulasi hoolega selle saiaga sööta, ja unustada ei tohi ka mehi, kes külas kuidagi juhtival kohal seisavad.

„Küll ma olen mitme neiu mustused alla neelnud", sõnas mulle ükskord mu tähtsam keelejuht Habukahne Sašku Kortlahti külast, ja mul oli raske aru saada, kas tema neid söömaaegu vastumeelsusega või uhkusega meelde tuletas.

Kui vanapagan vepslastele nende igapäevases eluski alati kipub tükke tegema, siis on ta pulmade ajal nimelt platsis. Tema vastu tuleb siis eriti mõrsjal ja peigmehel kõik abinõud tarvitusele võtta. Ei ole vähe külas ka paha silmaga inimesi, kes kõik kuradi vigurid tunnevad ja neid noorpaari vastu sel tähtsal tunnil püüavad kasutada. Vahest lihtsaim abinõu kõige sarnase vastu on *neglikoljad*, s. o. nõelad, millede silmad on katki murtud ja mida ümber keha riietesse peidetakse. Kaunis kindlat kaitset pakuvad ka n. n. *tahkkivuded*, üsna väikesed tahusarnased augukestega kivikesed, mida Koivistu külast maa seest mõnikord leitavat ja mida pärlite kombel kaela riputatakse. Kuna harilik kaelarist kuigi suurt kaitset ei paku — ainult et kurat ei julge kaelaristiga l a s t naljalt puutuda — olevat kloostritest (iseäranis Solovetskist) toodud helmepael kõige kaitsvamaks abinõuks, mida pulmade puhul isegi kaugelt minnakse lainama. Kui nüüd inimene näit. mingi tema ette visatud või peidetud asjakese üle astub, kus miski nõiavigur pesitseb, siis lendab üks tahkkivikene või püha kaelaehte helmekene katki, kuid ta kandja jääb terveks. Tõsi küll, mõnikord ei aitavat ka kõige suurem ettevaatus. Ainult vägevad nõiaarstid, kes kõik haigused parandavad — aga tarbekorral ka haigusi just külge manavadki — võivad tagant järele osaltki *kedmendust* (parandust, kergitust) anda. Mul oli au Kortlahtis ühe niisuguse patsiendiga, ühe Maslagja küla noorikuga, kui ka tema arstiga kokku saada. Kohe peale pulmi oli ta hakanud rinnapisteid tundma, aga kui ta Kortlahtis oli olnud kaks päeva ravitsusel, võis ta juba mõne tunni päevas mulle oma koduküla murret õpetada. Tema arst oligi minu peremehe Vasjka naine, kelles ma niisugust talenti ei olnud varem aimanudki. Vähemalt ei olnud ta nõiduse küsimustest kunagi rääkinud, kuna see jutuaine tema mehe ja minu vahel alati lahkarvamisi tekitas. Ühel niisugusel puhul oli Vasjka koguni ägedaks saanud ja jutustanud mulle ühe kaunis intiimse loo, mis aasta kümne eest tema enese pulmades temale oli juhtunud. Noh, sellest oli ta, slava bohu, oma nõiast-venna abiga mõne päeva pärast üle saanud, aga lapsi ei olnud abielupaaril veelgi. Mulle jäi küll veidi tumedaks, kas Vasjka ka laste puuduse otsekohe kuradiväe pulmatembutuste arvele tahtis panna, kuid igatahes

lõpetas ta oma jutustuse võidurõõmsa tooniga: kas ikka ei usu, vot.

Kui minul kohe peale nende juttude juhus oli (17. II. 1918) Taga-Kortlahti külasse pulmapidu vaatama minna, oligi seal kuradiga jändamine parajasti käsil. Tare oli püssirohu suitsu täis, pulmalised natuke kohkunud nägudega, ja mõrsja ise istus kahvatult laua taga, hoides rätikuga nina. Situatsioon tehti minule kohe selgeks. Olevat põliseks viisiks kuradit püssipauguga pulmast ära hirmutada, ja mõrsja vend tahtnud seda järsku ja salaja, kuradi ja ammugi pulmaliste etteaimamata toimetada. Tema teinud seda aga nii räpakalt, et püssi laengust üks taku tükk mõrsjale vastu nina lennanud.

Viisakas komme oleks vast pulma peategelaste teretamist nõudnud, kuid kohe paistis silma, et peigmees ja mõrsja olid nagu eraldatud laua taha, kus neid lähemad omaksed kaitsvalt ümbritsesid. Mõrsja tõusis siiski kohe üles, vist tahtes oma nägu pesema minna, ja rahvas andis talle aupaklikult teed. Kuid mõrsja ees käis tagurpidi mõrsja ristiema, tema *svah*, kes tema jalge eest luuaga põranda puhtaks pühkis, iseäranis künnispaku ümbrust hoolega puhastas; see'p see olevatki kõige hädaohtlikum koht, sest kui sinna mõni nõiutud villatordike või muu asi visata, siis võib ta isegi *svahi* luua eest varju jääda, ja mõrsja ongi rikkes. Kulub natuke aega, kui uuesti luua sahinat on eestoast kuulda. Uks tehakse lahti ja tullakse tagasi nii kui mindigi: *svah* luuaga pühkides ees, mõrsja ettevaatlikkude sammudega ta kannul.

Pulm läheb endiselt edasi. Selgub, et pidusöök on parajasti lõpetatud ja „leeme soolamine" järjekorras. Pulma „korrapidaja" (ta oli vist seekord peigmehe „naitja", olgugi, et mõrsja kodus viibiti), kes ahjust kantud toidud oli vastu võtnud ja lauale seadnud, maitseb esimesena ja annab otsuse: soola on veel vaja. Lisatakse soola, kuid teise katsuja meelest on ikka vähe. Jälle soolatakse, kuid kolmaski leiab, et ikka vähe. Sedaviisi käib kulp ringi, ikka laidetakse ja ikka soolatakse, kuna viimased ei taha tulisoolast vedelikku enam keeleotsaga puutuda. See viiakse loomadele. Leeme lugu ongi vaid narrimine, sest pulmaliste kõhud on juba korralikult toidust täis.

Lauljanaised jorutavad ühte soodu, veidi uniselt ja nagu ameti poolest, enamasti venekeelseid pulmalaule, ja pulmalised — need, kes mitte valitute laudkonnas ei istu — kihavad enamasti toas, jälgides sündmuste käiku ja sealjuures salamahti sõrmeplakse üksteisele

vastu pead andes — eelmainitud abinõu suviste parmude eemalhoidmiseks.

Kuid laua ääres sünnib peale söömist uus etendus. Mõrsja isa, ema ja ristiema *(kristimam)* tõmbavad endale suured kasukad selga, pahurpidi, nõnda et nad nagu kolm peletist nüüd jumalakuju all pingil istuvad. Mõrsja kummardub põlvili maha, korda mööda igaühe ette. Peale selle kummarduvad peigmees ja mõrsja laua ette ja nad kaetakse pahurpidi kasukaga („karvad ülespoole", hoiatab vanamees, kui kasukatega hakatakse õiendama). Siis võtavad mõrsja isa ja ema suure leivapätsi, mille peal on paar „jumalat", hõberahasid ning põlev küünal, ja tõstavad leiva kõige täiega noorepaari peade peale ja sealt tagasi lauale. „Jumalad" võetakse leivalt ja ulatatakse peigmehele ja mõrsjale, kes neid suudlevad *(tervehtabad)*.

Õhtu hakkab hämarduma ja pulmalised asuvad pagastasse, papi juurde laulatusele sõitma. Pikk põrandavaip laotatakse nüüd teeks, mida mööda peigmees mõrsjaga ja tema järele muud pulmalised kohe välja astuvad; põrandapühkimine ei olevat niisugusel puhul küllalt kindel ettevaatuse-abinõu. Pealegi nõuab mõrsja tähelepanu praegu hoopis teine tegevus: ta kisub oma järel suurt söögilauda, kuni ukseni. Selle tembuga tahtvat tema ka oma õele mehelesaamise õnne valmistada.

Pulmalised, kes saanidesse asuvad, on juba isegi mitmevärviliste rätikutega — enamasti pruudi kingitusi sugulastele — ehitud kuid peale selle ehivad veel hobuste leid ja valjaid, eriti aga lookasid, kõiksugused kirjud hilbukesed. Juba on pulmarong sõiduvalmis, aga enne seda võtab veel eelnimetatud pulmakordnik piitsa kätte, plaksutab teda vihase näoga paremale ja pahemale poole mööda lund, kuni kogu pulmarong on seda viisi piitsaplaksudega ümbritsetud. Kuradil ei olevat niisuguse ringi sisse asja. Pulmarongi ärasõidul antavat harilikult püssipauguga kuradile säru, aga tookord ei tahetud neid asju püssiga enam õiendada.

Kahjuks ei olnud mul juhust näha ega kuulda kõike seda, mis oli sündinud pulmas enne minu tulekut, ja see pulmarong sõitis peale laulatust vist kuhugi kaugele mehe kodukülasse, nõnda et ka pulmaliste vastuvõtmine nägemata jäi. Vastuvõtmise kohta jutustati, et kodus ootab pulmalisi võiga keedetud puder *(kaš)*, mida „naitja" lusikate viisi igale toasolijale (mitte ainult pulmavõõrastele) suhu annab. Järelejäänud puder visatakse kõige kausiga ahju pääle, nii et kauss puruks läheb. Selle põrutusega, seletati, *goniba pätširah-*

kon (ajavad minema ahjuhaldja). Et resultaat oleks kindlam — või vahest ainult lõbu pärast — toovad külapoisid kodust kartulaid juba katkistes või vigastes kaussides ja virutavad oma kausid kõige täiega pudrule järele.

Hiljem oli mul juhus ka oma silmaga näha ühe noorpaari vastuvõtmist peigmehe kodus. Ahjuhaldja hirmutamist (mis vist, nagu mõned teised toitude väljapanemised ja vahest ka eelmainitud „leemesoolamine", jäänus on surnute hingede toitmisest) siis küll ei olnud, aga oli ikka midagi jutustamise väärilist. Tõlgin siia vastava koha oma päevaraamatust.

„Tšaiglas 1. III. 1918. Tulen jälle pulmast, seekord vaatamast, kuidas noorpaar kodus peale laulatust vastu võeti. Huvitav oli peigmehe ema õnnesoovimine noortele. Temal oli seljas pahurpidi pööratud kasukas — niisuguses mundris näikse igasugune õnnistamine sündivat — ning käes sõel pirukate ja jumalakujuga, ja jumala peal põles veel küünal. Teises käes oli tal tohutorbik odrateradega. Pulmaliste tulekul laotati nende ette trepilt alates jälle pikk linane põrandavaip ja isegi selle koht toani pühiti enne luuaga puhtaks. Pulmaliste lähenemisel võttis neid vastu kõigepäält ema, kes tervituseks pildus odrateri oma torbikust neile vastu. Põrandavaip keerdi jälle kokku seda mööda kui pulmalistest viimane ta oma jalgade alt vabastas.

Sellest toast läksid pulmalised peagi teise tuppa, kus nad mõrsja *sädätiibad,* s. o. riietasid noorikuks. Säält tuldi peagi tagasi õhtusöögile. Noortele oli istekohaks pandud pingile padi. Enne kui nad julgesid istuda, peksis ‚naitja' patja piitsaga — kihutas minema sealt vahest aset-võtnud kurjavaimu.

Läksin vahepääl koju ja kui tagasi tulin, oli söömine juba lõpetatud ja ‚leemesoolamine' käsil. Soolatud leemekausi peale pandi kaaneks teine, tühi kauss ja selle pääle laoti kõik lusikad. See viidi *pätšinkotškhu* (ahjunurka), aga perenaine koristas ta vist säältki ära. Siis viis ‚naitja' noorpaari vanemate juurde ‚öömaja paluma'. Noored kummardusid vanemate ees maani ja esitasid oma palve, mille pääle isa oma piduliku ‚jah' ütles. Läksimegi kohe noorpaari teise tuppa magama viima. Põrand noorpaari eest, eriti aga jälle läve ümbruskond, pühiti luuaga puhtaks. Voodit peksis ‚naitja' tublisti piitsaga. Mulle oli räägitud, et noorikul tuleb oma mees riideist lahti võtta ja siis ennast riideist vabastada, kuid vähemalt seekord heitsid nad voodi riietes. ‚Naitja' küsis nüüd mehelt: ‚kellega sa magad?' — ‚Voodi padjaga', oli vastus. Küsija andis talle piitsahoobi ning küsis valje-

mini. — ‚Naisega magan', parandas mees. Alles kolmanda piitsahoobi ja küsimuse pääle andis mees rahuldava vastuse: ütles oma abikaasa nime. Naine aga ei tahtnud ühtki piitsahoopi, vaid lausus oma mehe nime kohe esimese küsimuse pääle täielikult".

See on kõik, mis mul korda läks lõunavepslaste pulmade kohta näha ja kuulda, ja needki tähelepanekud on tehtud ainult möödaminnes ning ajal, kus rahvas võõra vastu kõige kinnisem oli, kus isegi liikumine rahva hulgas elukardetavaks kippus minema. Vahest on ka see puudulik kirjeldus aimata lasknud neid väärtusi, mis vepslaste ja eriti lõunavepslaste läbi ja läbi originaalne vaimuelu uurimusele pakub. Arusaadav ka, et rahvas, kes veel piirukultuuri ajajärgust täitsa lahti ei ole saanud ja kus *kukid laulabad tšasuiks* (kuked laulavad kellade asemel), ka sugurahvaste etnograafia jaoks võrratut materjali võib anda. Loodetavasti tarvitavad Eesti noored uurijad ja korjajad esimest võimalust, et kasutama rutata seda teaduste varaaita, mis seni peaaegu tarvitamata on jäetud.

Järvenpääs 25. XII. 1924. *Lauri Kettunen.*

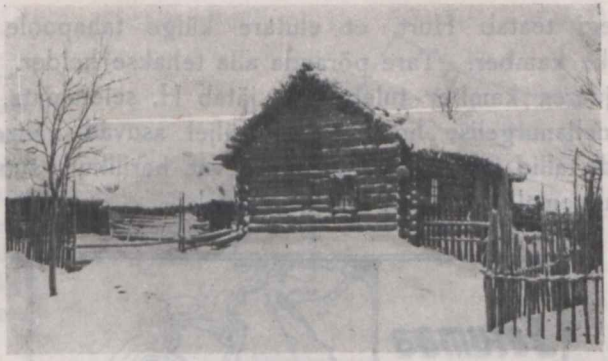

Pilt 22. Taarja Kivisaare talu, Vilo kl.

SETUDE EHITUSED.

Varem on setude ehitustest kirjutanud *Jakob Hurt* oma broshüüris „Über die pleskauer Esten oder die sogenannten Setukesen" (Helsingis 1904). Selles lühikeses etnograafilises ülevaates antakse ühel leheküljel (lk. 13—14) kirjeldus küsimuses olevast asjast. See kirjeldus on ainult möödaminnes tehtud vise, kus mõne joonekesega katsutakse tabada seda, mis oleks kõige olulisem.

Hurti järele on elutare ja rehi setudel kas täitsa lahus või sama katuse all nõnda, et rehealune neid eraldab. Viimasele annab Hurt nime *tarealone,* mis kahtlemata on eksitus, sest see nimetus kuulub tingimata põranda-alusele, missuguses tähenduses allakirjutanu selle ongi üles märkinud.

Hurt juhib tähelepanu ka eluhoone peale, kus mõlemates otstes on elutare ja vahel eeskoda, *seenine.* Viimane olevat märksa suurem kui eeskojad mujal Läänemere maades ja tarvitatavat seda üldiselt kolikambrina ehk suve ajal ka magamiseks. Talvel on ta külm.

Peale selle nimetab Hurt möödaminnes eluhoonet, millesse kuulub ainult üks elutare ja selle ees *seenine.* Harva tulevat ette rehetubasid elutubadena. Rehi ja saun on mõlemad tavalisesti eluhoonest eraldi ja sellest eemal. Väikestel ja jõuetumail perekondadel on sagedasti ühised rehed ja saunad.

Pealegi teatab Hurt, et elutare külge tahapoole ehitatakse vahest väike kamber. Tare põranda alla tehakse kelder. Missuguse eluhoone juures kamber tuleb ette, jätab H. seletamata. Eluhoone vastu ja neljanurgelise hoovi teisel küljel asuvad välised hooned, nagu aidad, tallid ja küünid. Hoov olevat harilikult suurem ja erihooned kaugemal üksteisest kui venelastel.

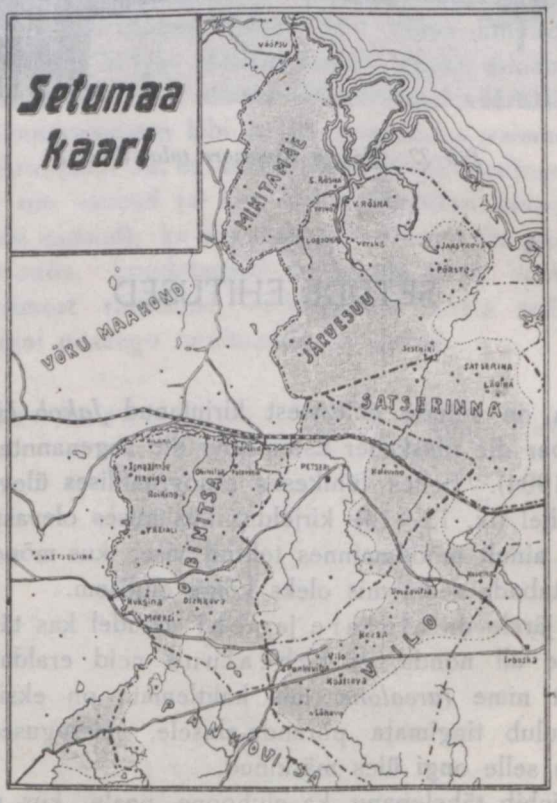

Pilt 23. SETUMAA VALLAD. Puudub lõuna pool Laura vald. Setude elualad on märgitud tumedamaga. Venelaste käes on laiad alad Peipsi rannal, Irboska ja Pan'kovitsa pool ning Petseri vallas, Obinitsa ja Vilo valla vahel.

See ongi peaaegu kõik, mis Hurtil setu ehituste kohta leidub.

Järgnev kirjeldus setu ehitustest põhjeneb neile uurimustele, mida allakirjutanu kahel Setumaa teekonnal (1923. ja 1924. a.) on teinud. Käisin mitmel pool, sammusin läbi pea kõik Setumaa vallad.

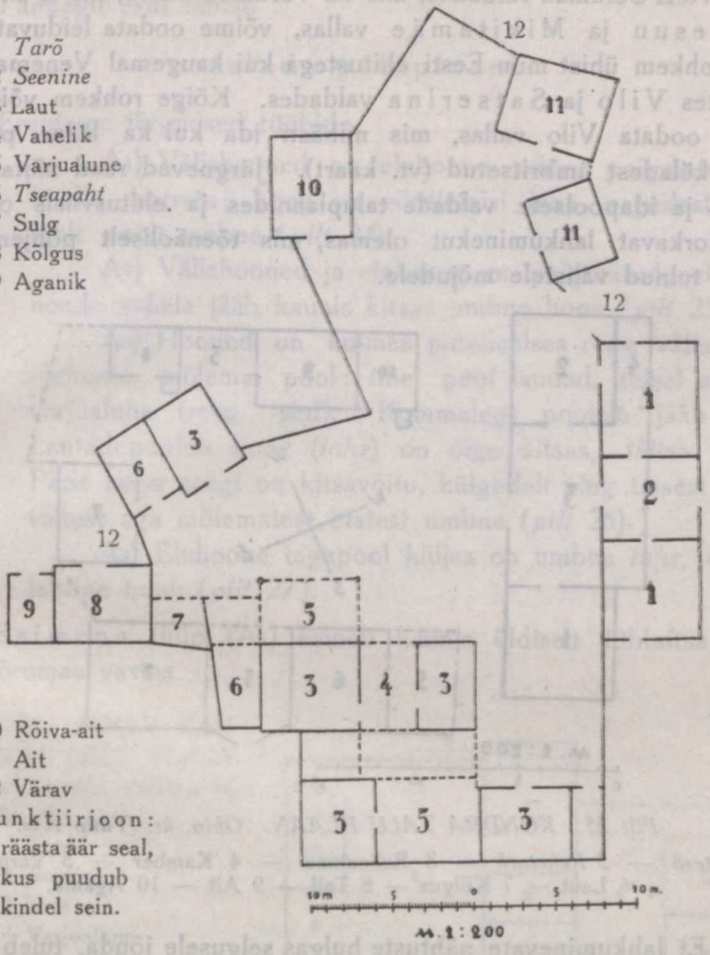

Pilt 24. KALA TALU PLAAN. Obin. vld, Polovina kl. (Tüüp A 1).

Ainult lõunapoolne Laura vald jäi käimata ja põhja pool, Mikitamäe vallas, sain käia ainult kahes külas (S. Rõsna ja Soelaane)[1].

Setude ajalugu, Setumaa iseäralised etnilised olusuhted ja geograafiline asend juba lasevad aimata, et seal ei ole tegemist ainult ühe ehitustüübiga, vaid tuleb oletada erisuguseid.

[1] Joonistajaks oli minul esimesel teekonnal kaasas ül. J. Vasar ja viimasel ül. R. Indreko. Siin avaldatud joonistused on viimase tehtud, välja arvatud pildid 24, 25, 32 ja 34, mis on Vasara sulest.

Neis Setumaa valdades, mis on Võrumaa vastu, siis Obinitsa, Järvesuu ja Mikitamäe vallas, võime oodata leiduvat ehitustest rohkem ühist muu Eesti ehitustega kui kaugemal Venemaa vastu olevates Vilo ja Satserina valdades. Kõige rohkem võiks vene mõju oodata Vilo vallas, mis niihästi ida kui ka lääne poolt on vene küladest ümbritsetud (vt. kaart). Järgnevad read näitavad, et lääne- ja idapoolsete valdade taluplaanides ja ehitusviisis on tõesti silmatorkavat lahkuminekut olemas, mis tõenäoliselt põhjeneb eripoolt tulnud välistele mõjudele.

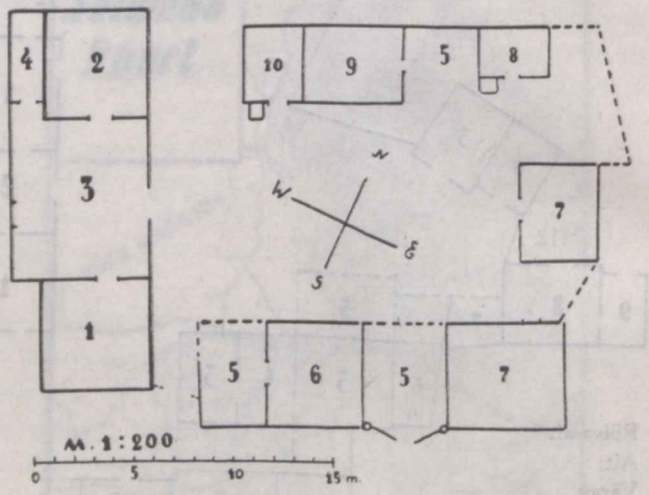

Pilt 25. KONDRA TALU PLAAN. Obin. kl. (Tüüp A 2).

1 Sautarõ — 2 Rehetarõ — 3 Rehealune — 4 Kamber — 5 Varjualune — 6 Laut — 7 Kõlgus — 8 Tall — 9 Ait — 10 Aganik.

Et lahkuminevate nähtuste hulgas selgusele jõuda, tuleb katsuda tüübid kätte leida. Tüübiks nimetame nähtust, mil on kindlad, enam-vähem sagedates näiteis korduvad tunnismärgid. Setu ehituste tüüpidesse jaotamist raskendab see, et ehituste kõrval, mida võiksime tüübilisteks pidada, esineb palju ehitusi, kus tüübi tunnismärke on raske tõendada või kus need ainult osaliselt on olemas. Pealegi on käesoleval ajal endised ehitusviisid hooga hakanud lagunema. Maa kruntidesse jagamine on põhjuseks, mispärast paljud kolivad külast välja ja seavad hooned uuele kohale üles oma heaksnägemise ja tarviduse, mitte enam nii suurel määral kui enne traditsiooni järele. Mitte ainult talude põhiplaani ei muudeta, vaid ka arhitektuuri ja ruumide sisseseadet.

Pandagu esiti tähele

talude põhiplaani.

Eraldame järgmised tüübid:

A1) Välishooned on eluhoone suhtes paigutatud ilma kindla korrata; hoov on võrdlemisi lahe, sagedasti mitte igalt poolt umbne (*pilt 24*).

A2) Välishooned ja eluhoone on paigutatud nelinurka; nende vahele jääb kaunis kitsas umbne hoov (*pilt 25*).

A3) Hooned on kolmes paralleelses reas, välishooned eluhoone mõlemal pool: ühel pool laudad, teisel aidad ja varjualune (resp. -sed). Kummalegi poolele jääb hoov. Lautadepoolne hoov (*tahr*) on õige kitsas, täitsa umbne. Päris hoov seegi on kitsavõitu, külgedelt ning teisest otsast, vahest aga mõlematest otstest umbne (*pilt 26*).

A4) Eluhoone tagapool küljes on umbne *tahr*, eespool lahtine hoov (*pilt 27*).

Esimene tüüp (A1) esineb kaunis üldiselt Obinitsa vallas, siis Võrumaa vastas.

Pilt 26. IVVAN TAMMEMÄE TALU PLAAN. Satserina vld, Lädina kl. (Tüüp A3).

1 Tare
2 *Seenine*
3 Laut
4 Varjualune
5 *Tahr*
6 Sissesõiduhoov
7 Aidad
8 Varjualune
9 Värav

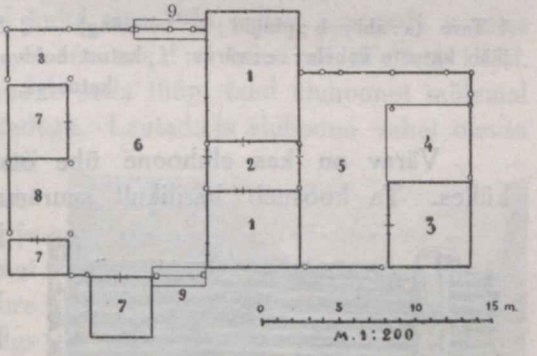

Teist tüüpi (A2) panin mitmel korral õige selgel kujul tähele Obinitsa vallas. Küsimuses oleva teise tüübi juures on, nagu põhiplaanist selgub, kõik välishooned, rehi ja saun muidugi arvestamata, eluhoone samal poolel. Ka laudad asuvad neis kolmes reas, mis hoovi kolmelt poolt ümbritsevad. Mõnikord on laudad eluhoonega paralleelses, mõnikord emmaskummas otseti selle vastu käivas reas. Ehituste ridade nurgad on peaaegu koos. Need väiksed vahed, mis

jäävad, tehakse harilikult kinni taraga. Eluhoone ja selle vastu põiksuunas käivate ehitusridade vahele on ometi jäetud ruumi värava jaoks.

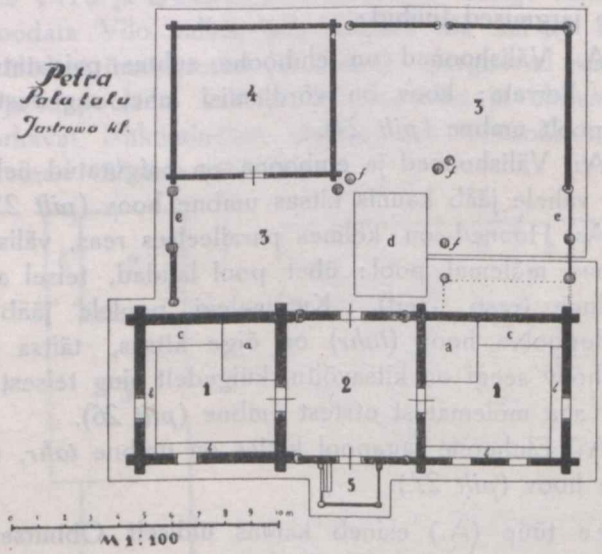

Pilt 27. PETRA PALA TALU PLAAN. Järvesuu vld, Jaastrova kl. (Tüüp A_4).

1 Tare (a : ahi ; b : pingid ; c : labasäng) — 2 *Seenine* — 3 *Tahr* (d : avaus, mis jääb katuste vahele ; e : värav; f : katust hoidvad sambad) — 4 Laut — 5 Trepp katusega.

Värav on kas eluhoone ühe otsa või mõlemate otste pool küljes. Ta koosneb harilikult suuremast sõidu- ja väiksemast jalgväravast, mõlemad sama väikse viilkatuse all. Väravate uksed on tihedalt kokku löödud laudadest. Niisugusel korral, kui välishoonetest ei jatku hoovi täielikult ümber piiramiseks, vaid vahe jääb, näit. värava kõrvale, aitade rea poolele, on lahtisele kohale ehitatud u. 2—2½ m kõrgune rõhtsalt laotud palkidest aed (*pildid 28* ja *29*). Niisugune on setu arhitektuurile väga tüübiline.

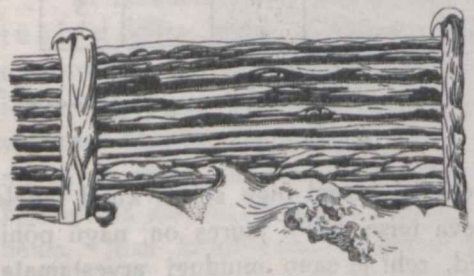

Pilt 28. Tükk palkaeda.

Selge kujutuse küsimuses olevast teist tüüpi taluplaanist annab peale eelpool oleva põhiplaani *pilt 29*, mis on kõrgemalt, mäe serva pealt võetud, nõnda et hoovi nelinurgeline umbne kuju, kahe poolega värav ja palkaed on näha.

Pilt 29. MIHAL' PINNERI TALU. Obinitsa vld, Hilana kl.

Kolmas taluplaani tüüp (A_3) on omane idapoolsetele valdadele. See tuleb õige selgel kujul ette Vilo vallas, kus seda mitmes külas tähele panin. Paistis, et see mujal ei esine nii täielikul kujul.

Kõrge palkaed ühendab seda tüüpi talul eluhoonet mõlemal pool olevate välishoonete ridadega. Lautade ja eluhoone vahel olevas aias (*tahr*) on väike, ukse moodi või suurem värava moodi sissekäik (*pildid 30* ja *55*) karja jaoks. Teisel pool eluhoonet on jälle tore väravaehitus suure sõiduväravaga ja väikse jalgväravaga. See väravaehitus on, nagu teiselgi tüübil, väikese viilkatusega. Vahest on palkaia asemel värava jatkuks mingi hoone või varjualune, siis otseti eluhoone suuna vastu.

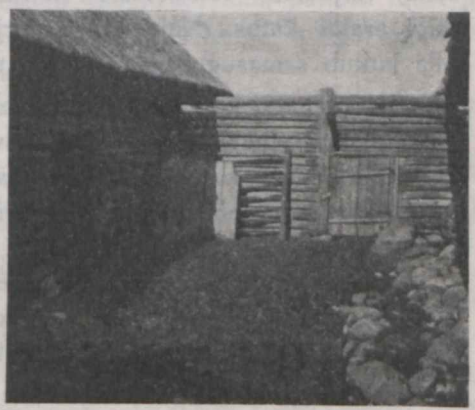

Pilt 30. TAHR. Pan'kovitsa vld, Tserundi kl. Pahemal laut; taga palkaed uksega.

Ma ei taha uskuda, et väike katus väravaehituse peal

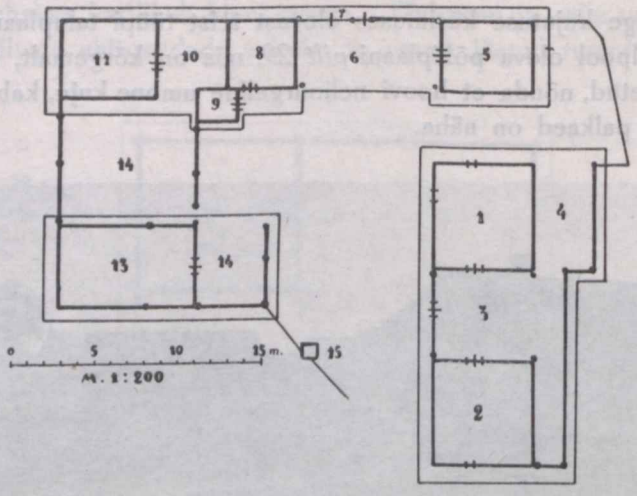

Pilt 31. TALU TONA KÜLAST. Järvesuu vld.

1—2 Tared — 3 *Seenine*, mille tagumine sein ära lagunenud — 4 Varjualune — 5 Ait — 6 Varjualune — 7 Sissesõidu- ja jalgvärav — 8 Tall — 10 Varjualune — 11 Laut — 12 *Tahr*, ilma katuseta, mõlemalt poolt palkaiaga ümbritsetud — 13 Heinaküün — 14 Varjualune — 15 Kaev.

oleks jäänus, rudiment hoonest, mis varem oleks ka sissesõiduvärava kohal olnud. Sarnaseid juhuseid tuleb küll ette, et värava katus on ehitatud haruldaselt lai, nõnda et ta on saanud praktilise tähenduse varjualusena. On isegi näited, kus tõesti värava kohal hoovi pool on päris varjualune. Väravad, suurem ja väiksem, on nõnda uksed selle varjualuse välisseinas. Sarnasel korral puudub väravatel muidugi eraldi katus. Neid katab varjualuse katus, mis pealegi võibolla jatkub samasugusena ühel või mõlemal pool olevatel aitadel.

Hoolimata kõigest selles ei ole põhjust oletada, et arenemine oleks alanud viimaks esitatud ehitusviisist ja lõppenud lihtsalt väravaehitusega, ning et katus viimasel oleks rudimentaarne mälestus varemast päris katusega ehitusest. Arenemine on pigemini olnud sootu vastupidine.

Sissesõiduhoovi tagapool ääres, eluhoone suunas käivas välishoonete reas asub sel tüübil harilikult ühes otsas ait, keskel varjualune ja teises otsas jälle ait või küün.

Tahra pool mängib varjualune iseäranis tähtsat osa. Seal tuleb tihti ette kompleks, mis koosneb kahest laudast ja nende vahel olevast varjualusest. Kaks lauta on kõige pealt taludes, kus on kaks

majapidamist, lahus teineteisest. Sagedasti on lautade ja eluhoone vahele tahra kummagi otsa poole tehtud katus, ja nõnda sündinud veel teine ja kolmas varjualune. Varjualuste ja lautade katuste keskele jääb ainult võrdlemisi väike nelinurkne avaus (vrd. *pilt 27d*). Kuna varjualuse katuse teine tiib lasub palkidest seina peal, hoiavad teist, s. o. seespoolset tiiba, postid (*tulba'*) räästaste all.

Neljas taluplaan (A_4) on kaunis üldine vähemalt Vilo, Satserina ja Järvesuu valdades. Õieti on see kolmas tüüp poolikul kujul. *Karjatahr* on sel nagu kolmandal tüübil. Sellevastu puudub umbne hoov eluhoone teisel pool. Mõnikord on mingi üksik hoone, tavalisesti ait, edustamas kolmandal tüübil esinevat sissesõiduhoovi poolset välishoonete rida. Vahest on ait siirdunud kuhugi tahapoole, vahest puudub täiesti.

Peale nende eelesitatud tüübiliste taluplaanide tuleb veel teisi ette, aga neid ma enam ei ole suutnud määritella. Neid võime lugeda juhuslisteks. Nende sugulust teise või kolmanda ja neljanda tüübiga võib ometi sagedasti tähele panna. Seda tunnistab välishoonete asumine eluhoonega paralleelselt või õigenurgi, mõnikord kinniehitatud tänavapoolne külg (vt. *pilt 31*) jne.

Vaadeldagu selle järele eraldi talu erihooneid. Esiti võetagu käsile

eluhoone.

Silmas pidades eluhoone plaani eraldame seekord järgmised tüübid:

B_1) Eluhoone koosneb rehetoast ja rehealusest (*pilt 32*).

B_2) Eluhoone koosneb rehetoast, ilma parteta toast ja nende vahel asuvast rehealusest. Rehetoa küljes tagapool on mõnikord väike kamber (*pilt 34*).

B_3) Eluhoone koosneb parteta toast ja selle otsas olevast suurest eeskojast, *seenisest* (*pilt 22*).

B_4) Eluhoone koosneb kahest parteta toast ja nende vahel asuvast *seenisest* (*pildid 24, 27* jne.; väljastpoolt *pilt 35*).

Nagu algusel mainisime, on need tüübid ka Hurtil teada.

Kaks esimest (B_1 ja 2) esinevad ainult Võrumaa piiri ligiduses. Esimest (B_1) panin tähele mitu korda Obinitsa pool. See on nähtavasti üldine ka Mikitamäe vallas, kus Soelaane külas märkisin üles 3-e „sautare" kõrval 2 rehetaret. Järvesuu vallas tabasin rehetare Tona külas, kuna idapoolsetes külades tuli ette ainult ilma par-

teta taresid. Satserina ja Vilo vallas on rehetared täitsa tundmata. Tähendab: ka tüüp B_2 ei esine seal. Viimaksnimetatud tüübi olen märkinud üles ainult Obinitsa vallas, aga üldine ei ole ta sealgi. Muidugi võib ta esineda ka Mikitamäe pool.

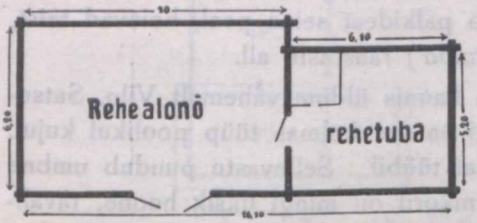

Pilt 32. MÄE TALU ELUHOONE PLAAN. Obinitsa vld, Jermakova kl. (Tüüp B_1).

Kolmanda eluhoonetüübi (B_3) levimise kohta võib lühidalt ütelda, et ta esineb kõikides valdades ja on igal pool kehva setu tüübiline eluhoone.

Neljas tüüp (B_4) on siiski kõige harilikum. See valitseb (põhiplaani järele eraldatud) tüüpides A_2, A_3 ja A_4, aga esineb ka tüübil A_1 (*pilt 24*). Mõlemad tüübi B_4 toad ehk tared on ühesuurused. Eeskoda (*see-nine*) nende vahel on umbes sama suur. — Tüüpide B_3 ja $_4$ juures ei esine kunagi kambrit.

Selle järele tutvume eluhoone eriruumidega ligemalt. Esiti võtame käsile

elutoa

(*tarõ*). Need olid vanemal ajal kõik ilma korstnata suitsutared (*sautarõ*). Rehetare (*rehe-, riihetarõ*) on muidugi mõista ikka suitsutare. Keegi u. 70-aastane vanamees Obinitsa külas mäletas aega, kus kõik toad sealpool kandis olid suitsutared. Praegu on enam jagu juba korstnaga nii Obinitsas kui mujalgi. Võib koguni ütelda, et suitsutare praegu on kaunis haruldane Setumaal. Siiski tuleb ette juhuseid, kus alles hiljuti, aastakümne või paari, vahest alles mõnede aastate eest veel on uusi suitsutaresid ehitatud, nii

Pilt 33. KONDRA TALU REHETUBA ja rehealune väljastpoolt. Obinitsa kl. Paremas ääres näha väravakatuse ots. Rehetoa hoovipoolses seinas väike aken ja paja.

Mihal' Kiiropi väike suitsutare Lädina külas alles 6 aasta eest. Suurem jagu praegusi taresid on elanikkude antud teadete järele u. 50—60 a. vanad.

Sarnaseid näiteid võiks mainida mitu, kus üks tuba on korstnaga ja teine ilma selleta. Elab talus kaks venda perekonnaga, teine teises otsas, nagu üldiselt kombeks, siis on harilikult, mitte ikka, mõlemad toad korstnaga. On terve talu ainult ühe peremehe päralt, siis ei ole leitud tarvilikuks teisele toale korstnat ehitada, see on jäänud täitma tagavara-kambri aset, kuna ainult teises toas elatakse. Suurem jagu praegu elatavatest rehetaredest ja parteta suitsutaredest kuuluvad kehvemale rahvale ja esinevad tüüpide B1 ja 3 juures, enam jagu Vilo, Satserina ja Järvesuu vallas.

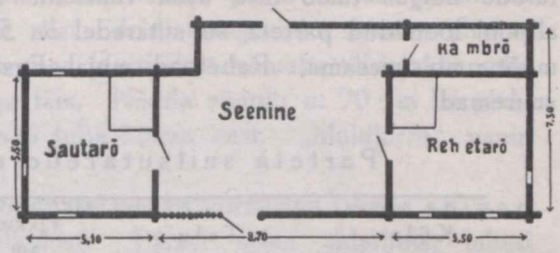

Pilt 34. KONDRA TALU ELUHOONE PLAAN. Tarede vahel asuv seenine on õieti rehealune.

Pilt 35. PETRA PALA TALU väljastpoolt. Järvesuu vld, Jaastrova kl.

Ilma parteta tare on muidugi palju madalam kui rehetare. Kuna eelmise keskmine kõrgus alljärgneva tabeli järele on ainult *234 sm*, on rehetare kõrgus laeni üldse 3—3,5 m. Mis puutub teistesse dimensioonidesse, on setu suitsutared pea erandita ruutehitused,

tähendab pikkus on sama suur kui laius. See on nähtus, mida rehetaredel sellevastu sugugi üldiseks ei või pidada. Parteta suitsutarede hulgas tuleb ette üsna väikseid. Keskmine laiuse mõõt allpool loeteldud parteta suitsutaredel on *535 sm*, pikkuse keskmõõt umb. seesama. Rehetoad mujal Eestis on üldse enam-vähem suuremad.

Parteta suitsutarede mõõdud

Küla	Talu	Pikkus sm	Laius sm	Kõrgus sm
Obinitsa . .	Kondra	540	540	—
Helbi . . .	Kõivu	600	600	—
Vilo . . .	Taarja Kivisaar	450	450	215
Radaja . . .	Kriisa Iluveere	460	460	240
Lädina . . .	Ivvan Tammemägi	585	585	255
„ . . .	Mihal' Kiirop	480	480	210
„ . . .	Jaako Piirikivi	520	535	220
Golovino . .	Semmen Hani	415	415	240
„ . .	Petra Kruuseorg	530	530	240
Sestniku . .	Jaak Laiva	500	500	2 0
Jaastrova .	Petra Pala	570	570	240
„ .	Jaan Ahun	590	590	220
Verska . .	Tros's' Kuldoja	555	555	245
„ . .	Jaan Sai	585	585	237
Slobodka . .	Semmen Väikelaan	585	585	275
Suure-Rõsna	Vasja Tammatare	613	613	237
Soelaane . .	Teppan Suurniit	510	510	230

Eespool juba viidati, et rehetarel tagapool küljes võib olla kamber (vt. *pilt 34*). Harilikult ei tarvitata seda elamiseks, vaid tagavara ja koli hoidmiseks. Vahel on teine kamber rehealuse küljes eelmise kambri otsas.

Rehetarede ahi on teistmoodi kui parteta taredel, millest allpool pikemalt juttu. Kuna parteta tare ahi harilikult on lava peale ehitatud (vt. allpool), puudub rehetare ahjul lava. Ahju üldine kuju on teissugune kui parteta tare ahju kuju. Tähelepandav on, et rehetaredel tihti puudub puupõrand.

Kuna rehetared ei ole Setumaale kaugeltki nii omased, nagu parteta toad, olengi viimastele rohkem tähelepanu pühendanud. Järgnev esitus puutub parteta taredesse.

Tare üksikuist osadest rääkides võetagu esiti kõne alla vundament (*hundament* Vilo). Tuba ehitatakse alguses ainult nelja nurgakivi peale, ilma vundamendita. Alles peale ehituse valmimist laotakse kividest vundament alla. Veidi kaugemale seinast tehakse selle järele vundamendi kõrgune kivirind ja viimaks täidetakse selle ja vundamendi vahe mullaga täis. Nõnda sünnib u. 70 sm lai pink, n. n. „*muldhirs*", mis kaitseb tuba külma eest. „Muldhirre" panin tähele Vilo vallas (Vilo k.).[1]

Üldiselt on niihästi korstnata kui ka korstnaga tarede seinad (*saina'*) ümmargustest palkidest. Pärast seina valmimist tahuti mõned palgid seestpoolt, nimelt 3—4 palki seina-äärsetest istepinkidest ülespoole kuni suitsurajani. Nurk jäi terveks. Otstarbeks on hõlbustada seinte puhastamist selt kohalt, mille vastu selg pingil istudes hõõrub.

Seinapalgid (*sainahirre'*) on laotud pealekuti määrapäraselt. Et palgi üks ots on jämedam kui teine, pannakse tüviku peale järgmises palgikorras (*van'ik*) latvots. Nurga peale väljastpoolt pilku heites võib kergesti tähele panna, et iga teine palgiots ongi õhem kui iga vahelolev ots (*pilt 36*).

Peale alumise palgikorra (*alomane van'ik*) tehakse igale seinapalgile allapoole kumera põhjaga soon (*paaz* g. *paaza* Vilo). Palki kohale seades pannakse samblaid vahele. Natuke väljaulatuvad nurgad on ühetasased. Vanasti raiuti seinapalgid kirvega, mille jäljed palkide otstes sagedasti on näha.

Katus on idapoolsetes valdades ikka sadulkatus, siis täie viiluga (*pilt 22*). Eriti Võrumaa vastu olevates valdades — Obinitsa, Mikitamäe ja Järvesuu, pealegi veel Satserina vallas — esineb valmkatus: ilma viiluta, unka-auguga (*pildid 29* ja *35*). Nii viil- kui valmkatus on õlgedega kaetud.

Katuse kandjateks on sarikad (*koogu'*), mis seatakse umbes sülla maa kaugusele üksteisest. Ülalt liidetakse sarikad paariviisi kokku, alt kinnitatakse pulgaga (*vad'a*) pealmise seinapalgi (*koogualonõ* Vilo, *koogalonõ* Obin.) külge. Pealegi ühendatakse sarikad ülalt paariviisi pennipuuga (*sõl'gus* Obin., *sõl'dus* Vilo). Mäletatakse, et sarikad varemal ajal on olnud koogu moodi. Kook allotsas hoidis alumist roovlatti maha kukkumast. Praegu

[1] Õieti peaks nimetus *muldhirs* arvatavasti kuuluma sellele kivirinnale, mis laotakse muldpinki hoidma. Kivirinna asemel võiks muidugi olla puu, palk („hirs").

on iseenesest kasvanud ülespoole kõverduva otsa asemel pulgad (*rǫǫdjapulga'*), mis lüüakse sarika otsale sisse.

Põigiti sarikate peale pulkade najale laotakse roovlatid (*rǫǫd'ja'*, sing. nom. *rǫǫd'as* Obin., *rǫǫdme'* Vilo) ja köidetakse pealegi sarikate külge vitsadega (*rǫǫvividza'*).

Pilt 36. Suitsutare välisnurk.

Katmist alatakse räästa (*kaare*) poolt. Need vihud (*kaarosvihu'* Obin., *kaardevihu'* Vilo), millega räästas kaetakse, jäetakse lahti tegemata. Et nad maha ei libiseks, pannakse neid hoidma latt (*kaarosvihu-rǫǫd'as* Obin., *kaardevihu-r.* Vilo), mis vitsadega köidetakse alumise roovlati külge. Vihkudest harutatakse u. $^1/_3$ lati alla ja $^2/_3$ peale. On räästaskord seatud, siis enam järgmisi kordasid vihkudena ei panda, vaid tehakse lahti. Enne olevat olnud kombeks *ladvupäädi* katmine, nüüd on *tüvipäädi* katmine asemele astunud.

Katmiskordasid hoidma pannakse iga korra jaoks korralatt (*lati'*, *latimalga'*, Obin., Vilo), mis teatud vahemaade järele vitsaga

(*latividza*') köidetakse roovlati külge. Järgmine kord katab ikka eelmise hoidmiseks pandud korralati kinni, nii et ta välja ei paista. Harja katmiseks tarvitatakse linakupraid (*kugara*') või sammalt. Mõlemale poolele ripnevad paariviisi varesjalad (*varesjala*' Obin.; *pildid 29* ja *33*). Viimastel aastakümnetel on hakatud harja kaitseks varesjalgade asemel tarvitama kiva ja liiva, vahel turbaid.

Tuleb veel puudutada otskelpasid. Unka-auku, mis jääb harja alla otskatuse ja harja vahele, nimetab setu nimega *kaaruperze* ehk *kaaruperzemulk* (vrd. *kaare* = räästas). Need sarikad, mis otskelpa kannavad, on *karuperzekoogu*' (Obin., Vilo). Mujal Eestis esinev unka-augu nimetus „karuperse" on siis rahvaetümoloogiline rikutud vorm algupärasest nimest, mis Setumaal on säilinud (vrd. *Saareste*, Leks. vahekordadest I, lk. 187).

Elutoa lagi on tehtud palkidest, mis on harilikult pooleks aetud. Tasane pool on sissepoole, vahest aga ümberpöördult. Lae peale loobitakse linaluid, laotatakse sammalt ja mulda. Nõnda on tuba ülalt kaitstud külma eest.

Seestpoolt pakub setu tare nii paljugi huvitavat. Ilma erandita on parteta tarel (B3 ja 4) puust põrand (*põrmand*). Ainult uksepoolne jagu ahju välisnurgast külgseinani, n. n. *läve-edine pǫǫl*' (Vilo) ehk *talttuseaze* (Obin.), on tihti ilma selleta. Põranda aset täidab seal kõvaks sõtkutud savi (*pilt 51*). Obinitsa külas panin kord tähele suitsutare, kus ka toa päral, ahjust päraseinani asuva *labasängi* all puudus laudpõrand. Põranda lauad käivad ikka külgseinte suunas, mitte kunagi põigiti. Lauad on vanematel suitsutaredel kirvega pooleks aetud palkidest, krobelised ja suurte vahedega. Viimased on vahel saviga kinni kititud.

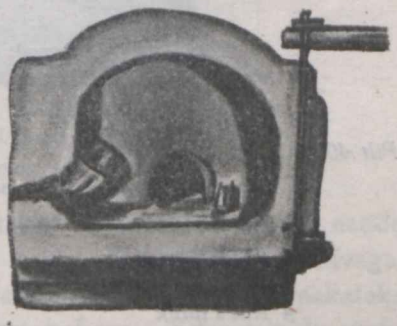

Pilt 37. Tüübiline suitsuahi.

Põranda all on sagedasti kelder. Sinna minnakse põrandas oleva luugiga kaetud kvadraatse augu (*tarealose mulk* Vilo) kaudu. (*pilt 44*, allääres). Põranda-alust tarvitatakse eriti kartulite hoidmiseks. Nende sisseajamiseks on sissekäigu-august võimalikult kaugel väike kvadraatne augukene (*kartulimulk*), seegi muidugi kaanega.

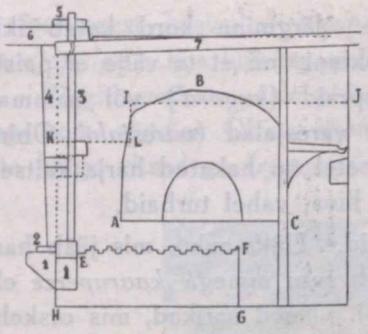

Pilt 38.

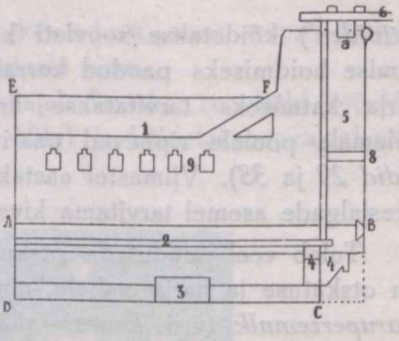

Pilt 39.

Pilt 38. Ahju plaan. Eestvaade.

1 Ahju aluspalkide otsad
2 *Kas's'ipink*
3—4 *Kon'etskalauad*
5 *Polka*
6 *Sängütala*
7 *Pars*
KL *Lez'o*
IJ Ahju lagi

Pilt 39. Ahju plaan. Küljevaade.

1 *Lez'o*
2 *Kas's'ipink*
3 *Ahoaluse paja*
4 Ahju aluspalkide otsad
5 *Kon'etskalaud*
6 *Polka*
9 *Petška'*

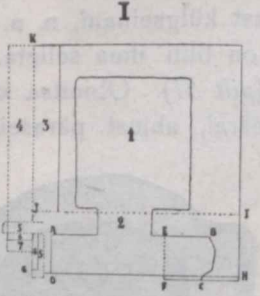

Pilt 40.

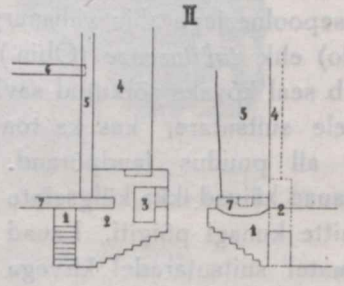

Pilt 41.

Pilt 40. Ahju plaan horisontaal-läbilõikes.

1 Ahju õõs
2 Ahju suu
3—4 *Lez'o*
4 *Kas's'ipink*
5 Ahju aluspalkide otsad
6 *Kon'etskalauad*
(7 Kassipingi ots)
ABCD Lee
AEFD *Kivirinna alonõ*
IJ Koht, kuhu ahju kumm ulatub

Pilt 41. Ahju välisnurga konstruktsioon.

1—2 Ahju aluspalkide otsad
3 *Kivilaua* ots
4 *Kon'etskalaud* (pikem)
5 *Kon'etskalaud* (lühem)
6 *Lez'o*
7 *Kas's'ipink*

Suure osa toast võtab a h i (*aho*) oma alla. See asub ukse nurgas, uksest pahemal või paremal pool. Vahest puudub tarel sein ahju taga ja teise külje pool, tähendab: ahju päramine ja *seenise* poolne külg ulatuvad välja, olles väljastpoolt vaadates seinaga ühes tasapinnas. Kui aga lugu nõnda ei ole, vaid ahi on täielikult ehitatud toa seinte seespoolele, on vaja abinõusid, et tuli kivide vahelt ei saaks seinapalkide külge. Selle eest hoitakse nõnda: ahju ehitamisel pannakse

Pilt 42. Suitsuahju välisnurk. Vilo kl. Taarka Kivisaare tl.

seinte vastu õhuke savikord, müüritakse ahju seinad nii, et nende ja nimetatud savikorra vahele jääb vahe. See täidetakse liivaga. Liiv takistab tuld palgi külge hakkamast. Savi üksinda pakataks kuuma käes lõhki ega oleks sellepärast kohane. Seinapalkide vastu olla jälle savi parem kui liiv, mis „söövat palgi ära". Pealt ja eestpoolt on eelseletatud vahepragu kinni müüritud, nii et selle olemasolust ei või väljastpoolt midagi teada.

Kuna ahi on setu tare kõige huvitavamaid osi, võtame selle üksikasjalise vaatluse alla. Arusaamist kergendavad eriti joonis-

Pilt 43. Lapse ahju sopis kütmise aegu.

tused lk. 68, millele sellepärast soovitatakse enne tähelepanu omandada.

Pea erandita on parteta suitsutare ahi ehitatud palkidest aluse e. lava peale (vt. näit. *pilt 37*). Aluse kõrgus on harilikult kolm palgikorda. Pealmise küljepalgi väljapistev ots hoiab teisest otsast leeaset (*kivi*). Lee alla jääb tühemus (*kivirinna alonõ*), mida tarvitatakse halgude hoidmiseks. Vahest ulatub nimetatud leealune ahju välisnurgast kuni seinani, vahest jälle on umbes 1/3 seina poolt täis müüritud. Lee rinnas (*kivirind, kiviviir*) on laud (*kivilaud*), mille allääl Vilo ja Satserina vallas vahest on välja lõigatud (*pildid 38* ja *46*). Samuti lõigatud, harilikult järgulīseks (väikeste trepp-astme taoliste järkudega), on neis valdades ka ahjualuse palkide otsad ahju välisnurgal (*pilt 41*).

Leel keedetakse. Selleks ripub lee teises otsas pada (*pilt 46*). Seda hoiab kett, mis on kinnitatud üles parre või junga külge või ahjukummi küljes oleva konksu (*tsänk*) otsa. Paljudes kohtades (Obin., Sats. ja Järv. vald) on tarvitusel katlapöör (*katlapuu* Obin.): leeavause uksepoolsesse külge püstitatud randmepaksune vehmer sellest tarbelisel kõrgusel väljapistva põikpuuga paja jaoks. Vehmri allots on puust noti sees, ülaotsa hoiab obadus. Katlapööra võib koha peal pöörata ja nõndaviisi pada tule peale ja tagasi liigutada (*pilt 38c*).

Seda lee otsa, kus ripub pada, kutsutakse *katla-aloseks* (Vilo), *katlahauaks* (Luhamaa, Tserepi) või — sellepärast et sinna söed ahjust tõmmatakse — *hüdzeazemeks* (Obin.). Vastasolevale lee nurgale ei anta nime.

Vanemad ahjud olevat olnud lahtise leega, ilma mantlita ehk kummita. Praegu on suitsutarede ahjudel harilikult kumm (*kolbak* Vilo). Selle kumerus on enam-vähem poolringi kujuline (*pildid 37, 38* ja *42*). Teiselt või mõlemalt poolt katab kumm lee otsi nõnda, et sünnib sopp söehaua teisele või mõlemale poole. Söehaua vastas olevat soppi tarvi-

tatakse väikese lapse istekohaks tare kütmise aegu, kui põrandal on külm (*pilt 43*).

Ahju kummiga harmoneerub ahju suu kuju, mis on ikka poolringikujuline. Harva on ahju otsas (*aho-ots*), tähendab kummi kõrgemal kohal, selle küljes 3—4 nelinurgelist auku suitsu jaoks. Harilikult voolab suits lihtsalt ahju otsa alt läbi.

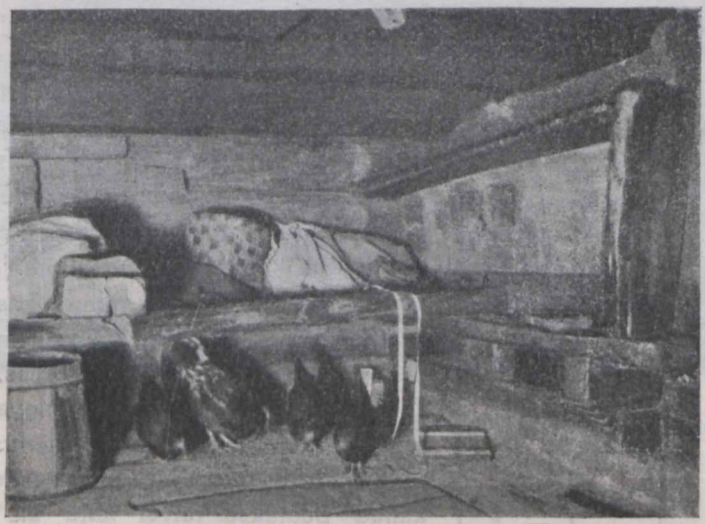

Pilt 44. „SÄNGÜNULK". Näha ahju külg mõlemate pinkidega, lühem kon'etskalaud, labasäng, luugiga kaetud paja-aken jne. Kolm seinapalki labasängist kõrgemal tahutud.

Ahju lagi (*ahopääline* Vilo) on tasane, kuid madalam kui kummi lagi (*pilt 38*: ahju lagi IJ; *pilt 39*, EF). Peale ahju lael sünnib pikutada ahjupingil (*lez'o*, vahest *lez'okna*, *lezenka;* vt. näit. *pildid 38, 39* ja *44*). Viimane on ahju küljes u. 50 sm lai järk, mil vahest ahju välisnurga pool on libamisi pea-alune. Sagedasti on aga ahjupink ise nii kitsas, et selle laienduseks on olnud tarvilik panna laud. Selle laua tagumine ots toetub seina sisse tehtud õnarasse, välimine aga ahju välisnurgal olevasse *kon'etskasse*.

Niisugusel korral, kui ahjupingil on laiend, mille välimine ots vajab tuge, koosneb *kon'etska* kahest lauast. Teine neist on lühem, teine pikem. Pikem laud on lapiti ahju kummi külje vastu ja ulatub ahjulava ülema palgi pealt kummi lae kõrguseni. Lühem laud jälle on serviti selle laua ääre vastu ja nimelt nõnda, et mõlemate laudade

vahele jääb ahju nurgast väljapoole avanev õigenurgeline sopp (*pilt 42*). Selle sopi sisse tehakse mõnikord väike kolmenurgeline riiulilaud. Vahest on lühema *kon'etskalaua* ülaots lõigatud kettataoliseks päiseks (*pilt 42*). Sagedamini esineb pikemal *kon'etskalaual* umbes ahjupingi kõrgusel teise külje pool ellipsi või mingi muu kujuline auk. Augu ja laua serva vahe on lahti lõigatud, nõnda et on sündinud nipp, mida võib tarvitada käterätiku nagi asemel (*pildid 45* ja *46*).

Peale ahjupingi (*lez'o*), mida pikutamiseks tarvitatakse, on veel teine pink, eelmise all, kaunis madalal. See on n. n. *kas's'ipink* (vt. näit. *pildid 41,7* ja *44*). Kassipingi laius ei ole rohkem kui 15—20 sm. Ta lasub ahjualuse palkide otstel. Tema välimise otsa peale toetub omakorda eelmainitud lühema *kon'etskalaua* allots.

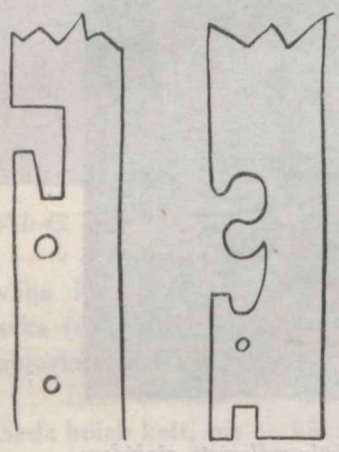

Pilt 45. Kon'etskalaudade sisselõikeid. Nipp täidab käterätiku nagi aset.

Kassipingil näeb vahest kassimoldi. Pingi ja ahju vahe täidab kirvevarna aset: seal hoitakse kirves terapidi sees.

Kassipingi all on ahjulava küljes piklik neljanurgeline auk (*ahoaluse paja; pildid 39* ja *44*). See on kanade jaoks: kanad peetakse talvel ahju all. Sellepärast nimetatakse ahjualust peale *ahoaluse* ka *kanakuudiks*. Ahju alt lastakse kanapere sagedasti toa põrandale jalutama (*pildid 44* ja *51*). Vahest, ometi väga harva, on ahju aluspalkidele leealuse kohale väikesed valguseaugud sisse tehtud, harilikult on *kanakuut'* pime.

Kui veel nimetame neid neljanurgelisi sügavusi (*petška'*, sing. *petšok*), mis on ahju küljes reas, *lez'o* ja *kas's'ipingi* vahel, olemegi jõudnud ahju kirjeldusega lõpule. Viimaksnimetatud sügavuste otstarbeks on ahju soojust hoida. Nende sisse pannakse märjad kindad, nahkkindad (*tubnitsa'*) ja sukad kuivama. Sügavusi on 2—6 (*pildid 39,9* ja *44*).

Veel mõni sõna ahju kütmisest. Setudel ei ole suveköögе, seega tuleb ka suviti hädatarvilised keetmised tares toimetada. Suitsuahju küttes täidab paks pilv tare ülema poole. Suitsuraja on kaunis järsk. Selle all võib ilma suurema hädata oleskella, aga kui tõstab pead kõrgemale, lööb suits ja ving kohe silmadesse ja läm-

Pilt 46. Ahi köeb. Silmi valutama panev suits täidab tare ülema poole.

mastab nii, et hingata ei või. Suitsuraja kõrgus oleneb ukse ja tare kõrgusest. On taresid, kus ainult küürakil olles saab suitsust vabaneda, kuna teistes võib pingil rahulikult istuda. Taarja Kivisaare tares Vilo vallas oli suitsuraja kõrgus u. 150 sm. Ahju peal kütmise ajal ei või viibida. Kuna sel ajal uks peab lahti olema, tungib talvine õhk sisse. Tare ei või mingit kaitset külma vastu anda. Ainult lapsukene lee sopis on kaitstud. Ahjust hoovav suits ei lähe sinna, vaid voolab lee kummi alt otse tuppa ja toast välja.

Päris teistmoodi kui see siin kirjeldatud vana-aegne suitsutare ahi — sama haruldane nagu suitsutaregi — on uuem ahi korstnaga tubades (*pilt 47*). Lava on kadunud, niisamuti *kon'etska*, *lez'o* ja *kaśśi-pink*, ahju mantel on teissugune, lee avaus harilikult neljanurgeline. Sagedasti on uuem ahi ukseseinast kaugemal, nii et vahele mahub pliit. Ahju müüri eesküljes on mitmesugused nishid. Üks neist on omal ajal tehtud samovari hoidmiseks. Praegu seal ometi näeb samovari võrdlemisi harva, sest käesoleval ajal juuakse parema meelega kohvi. Ahjudele, mis praegusel kohvi-ajajärgul ehitatakse, ei tehta enam samovari-nishi.

Kuid läheme jälle suitsutare juurde tagasi, sest meil on selle sisemuse kirjeldamine veel pooleli.

Vähem tähendus kui uksel on suitsu päästmiseks seina sisse lae ligidale tehtud neljanurgelisel augul, *otspajal*. Otspaja on vahest päraseinas *lez'o* kohal, vahest ukseseinas uksest natuke kõrvale, ligi lage. Nimest järeldades on viimane koht algupärasem, sest toa (ehituse) „otsaks" võib olla ainult see sein, mitte külgsein.

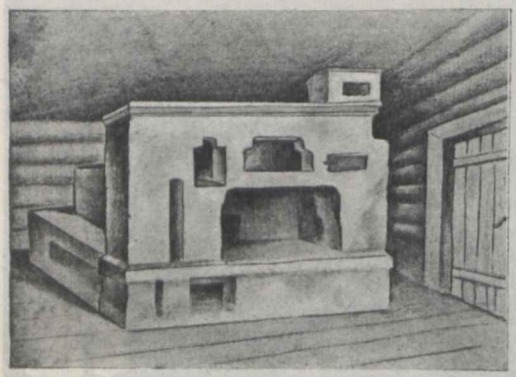

Pilt 47. UUEMOODNE AHI. Obinitsa vld, Helbi kl., Miku Oa'e.

Harilikult on otspaja ahju kütmise aegu kinni ja tehakse lahti alles siis, kui tuli on kustunud ja uks suletakse. Otstarbeks on karmu välja lasta. Otspaja suurus vaheldub. Vahest on ta aknapaja suurune, harilikult väiksem.

Uks on väiksevõitu, künnis (*lävealone*) ühe palgi kõrgune. Ukse kahel pool on piidad (*piida'*) ja peal külje poolt kohale löödud *mäemäne laud* (Vilo). Ukse piidal on sees soon (*sḭ̮irmõs*). Sellesse lähevad seinapalkide otsad, mis on soonele vastavalt välja raiutud. Piida välisküljel on ukse jaoks valts (*pilt 48*).

Peale hariliku ukse, mis erandita käib väljapoole lahti, olla muiste olnud tarvitusel *pooluśś*, mis kattis ukse avausest ainult alama poole, ülema vabaks jättes. Ahju kütmise aegu oli täisuks lahti, pooluks kinni. Nõnda ei saanud külm vabalt sisse tormata. Praegu paistab pooluks täitsa tarvituselt ära jäänud olevat. Ühtegi sarnast ei saanud ma näha. Sellevastu oli Vilo vallas (Radaja küla, Kriisa Iluvere) juhus näha uksepiitu, mil seespool oli poolest saadik ulatuv ukse valts. Seal on siis varem tingimata olnud pooluks. Ka traditsioon mäletab pooluksi. Kõrvalelükatavaid uksi sellevastu ei tunta.

Pilt 48. Ukse piit läbilõikes.

Omane setude ehitamisviisile on, et aknad lõigatakse seina sisse alles pärast selle valmimist.

Ehitamise (*ragomize*) aegu on ainult ühest palgist akna laiune tükk ära iga akna kohalt.

Setu suitsutarel — ka rehetarel — on harilikult kaks klaasidega akent: päraseinal, mitte keskel, vaid rohkem hoovipoolse nurga pool (*pära-akna, -akõn,* vt. *pilt 22*) ja hoovipoolsel külgseinal päranurga pool (*küleakõn,* Obin. ka: *moroakna*). Traditsioon mäletab, et klaasidega aken esiti ilmus päraseinale. Alguses olla ta olnud hoopis väike, nelja ruuduga, praegu harilikult juba kuuega.

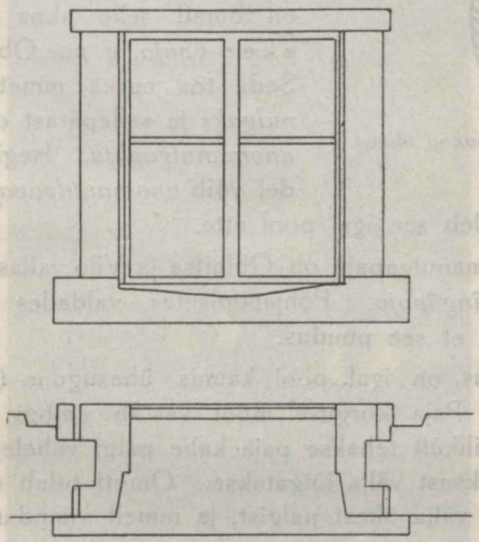

Pilt 49. Aken eestvaates ja horisontaal-läbilõikes.

Akna osad on *alomine laud, piida', päälmine laud* ja *raami'*. Raamide sees on klaasid. Akna piidal, mille ots on istutatud alumise laua sisse, on pahumasel pool lai soon, millesse parajasti mahuvad vastavate seinapalkide otsad. Seestpoolt on piidad seinapalkidega umbes samas tasapinnas, väljastpoolt aga ulatuvad seinast veidi kaugemale. Raam klaasidega seatakse piitade välisküljega tasapinda. Sellepärast paistab setu ehitustel aken, nagu oleks ta oma august välja tulemas.

Suurem jagu setudest tarvitab elutubadel ühekordseid aknaid, hoolimata sellest, et akende piitadel, alumisel ja pealmisel laual on valtsid sees (*pilt 49*) teiste akende jaoks. Toad ongi selle-

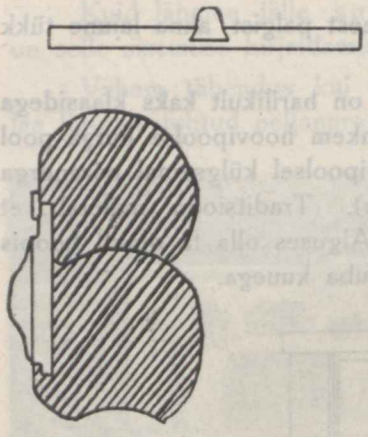

Pilt 50. Paja-akna lõiked.

pärast talvel külmad. Kaitseks külma vastu pannakse ööseks õlgedest tehtud paks matt akende ette või topitakse need räbalatega kinni.

Ütlesin, et suitsutarel on harilikult kaks akent. Korstnaga tubadel võib neid olla kolm või rohkemgi. Kolmas aken seegi asub hoovipoolsel külgseinal ahju vastas. Kaunis üldiselt on ometi selle akna asemel paja-aken (*paja*, g. *pae* Obin.; vt. *pilt 33*). Seda toa nurka nimetatakse *anomanulgaks* ja sellepärast on ka paja nimi *anomanulgapaja*. Isegi jõukatel taludel võib *anomanulgapaja* veel esineda. Suitsutaredel tuleb see igal pool ette.

Peale anomanulgapaja on Obinitsa ja Vilo vallas üldiselt *sängüsainas* n. n. *sängüpaja*. Põhjapoolsetes valdades panin paljudel kordadel tähele, et see puudus.

Paja suurus on igal pool kaunis ühesugune (pajalaua suurus u. 45×25 sm). Paja kõrguse mõõt vastab umbes ühe seinapalgi paksusele. Harilikult tehakse paja kahe palgi vahele, nõnda et mõlemast pool paksust välja lõigatakse. Ometi tuleb ette ka pajasid, mis on lõigatud välja ühest palgist, ja nimelt viiendast.

Paja katab kinni *pajalaud*, mille alläär käib seinapalgile tehtud soones (*si̯i̯rmõs*) ja ülaäär ettelöödud liistu (*lipp*) taga. Pajalaua keskel on põigiti *käelaud*, millest seda võib kinni võtta ja lükata (*pilt 50*). Et pajalauda oleks võimalik kõrvale lükata, on muidugi vaja, et seinas on selle suurusele vastav lohk. Alumise palgi soon ja pealmise külge löödud liist ulatuvad kuni lohu pärani.

Setu tare tundmaõppimiseks on veel tarvilik talasid ja õrsi puudutada. Lae hoidjaks on *risttala*, mis käib lae keskel vahest põigiti, vahest pikuti. Vahest on kaks risttala, eriti suurematel taredel. Need on paigutatud sümmeetriliselt parajale kohale. Peale risttala (resp. -talade) on umb. 15 sm läbimõõduga *sängütala* (ka: *reivatala* Obin.), mille teine ots on päraseinas, teine aga pikema *kon'etskalaua* otsale selleks lõigatud hargi najal (vt. näit. *pildid 38,6*, *39,5a* ja *37*). Samase pikema *kon'etskalaua* otsa vastu käib ja sängi-

tala otsa peal lasub *polka*, jämedavõitu laud, mille teine ots on hoovipoolses külgseinas. *Polka* peal hoitakse igasugust kraami.

Peale nende tuleb veel mainida mõned õrred ja parred. Tihti on sängitala suunas, sängiseina küljes *oŕs*, mille teine ots toetub päraseinas, teine aga lühemale põikõrrele, mis sängitala pealt (*pilt 44*) ulatub külgseinani. Nimetatud seinaäärne sängitalaga paralleelne õrs olevat riiete riputamiseks. Pärast näeme, et sel on vahel ka teine otstarve.

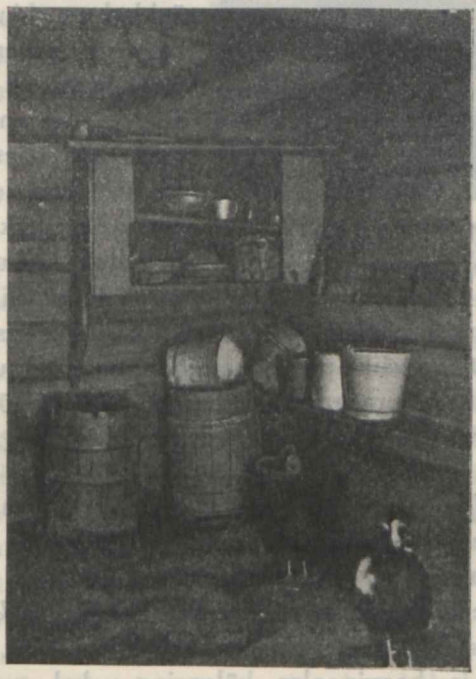

Pilt 51. „ANOMANULK" Taarka Kivisaare tares, Vilo kl.

Ahju otsast ainult mõni sm väljapoole on *pars* (diam. u. 4 sm), mille teine ots on polka peal või konetskalaua küljes olevas obaduses ja teine ots ukseseinas (*pildid 38,7* ja *42*). Seda part tarvitatakse asjade kuivama riputamiseks. Ahju mantli ja selle najale laotakse näiteks halud kuivama. Nähtavasti on see pars varem, kus ahjule kummi veel ei tehtud, olnud pajajungaks.

Peale ahjuotsa küljes oleva parre on vahel kaks parrekest polka ja ukseseina vahel, rohkem külgseina pool. Taarka Kivisaare

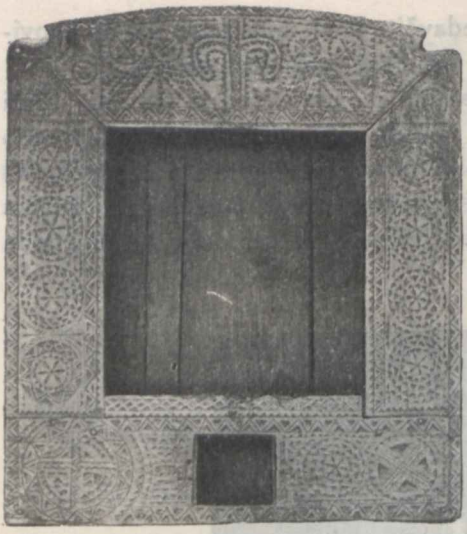

Pilt 52. PÜHAKUJUDE KAPP. Petseri vld, Olohova kl. ERM. A 177 : 31.

suitsutares (Vilo k.) olid nende teised otsad seinas kinni, teised lahtiselt polka peal. Esimene pars oli külgseinast 30 sm, teine 70. Nende peal olla piirgusid kuivatatud. Parred on näha *pildil 51*.

Tare sisseseade on kaunis kindlakujuline. Nagu öeldud, on ahi ukse kõrval. Vastasolevas uksenurgas hoitakse majapidamises tarvilikud anumad. Seal on tõrsi loomade toiduga, vahest ka inimeste omaga, seal leiab tarbekorral aset nahaparkimis-anum jne. Sagedasti ripub ukse kõrval varna otsas väike „näopesemisnõu" (*suu mõskmise annum*) ja selle all kolme lühikese jalaga mustavee-astjas. Nimetatud väike pesunõu, mida vanakesed tunnevad ka nime *kilok* ja *tilok* all, on praegu mingisugune karrast nõukene. Vanasti aga peeti Pihkvast toodud kahe tibiga savipotte, mis otse selleks olid tehtud.

Anomanulgas, ukseseinal, ripub ikka kolme lauaga riiul (*laudu*) vähemate nõude ja söögikraami jaoks (*pilt 51*).

Ukse piida kõrval, ukse ja ahju vahel, hoitakse ahjuroop (*kook*) ja kutsutakse seda nurgakest sellepärast *koogunulgaks*. Peale roobi, on selles nurgas veel *aholuud* ja panninäpits (*käpp*).

Päraseina ja hoovipoolse külgseina vahel on *peränulk* ehk *pühäsenulk*. Seal hoitakse pühakuju (resp. - kujusid), kas riiuli peal või kapi (*kibot*) sees. Muistsed kapid olid tihti rikkalikult välja lõigatud. Väljalõigete hulgas mängivad täkked, reljeefsed sakilised jooned ja erisugused tähed tähtsat osa. Pühakujude või kibota otsas ripub pikk punaste sissekoetud joontega pühaserätik. Selle otsad ulatuvad kapist (resp. riiulist) hulga maad allapoole. Kui kibotat pole, hoiavad seinapragudesse pandud pulgakesed pühaserätti kohal.

Nurk teisel pool päraseinal on *sängünulk* ja ahju ning päraseina vahel olev osa tarest *sängüpuul'*. Nimi tuleb seal olevast sän-

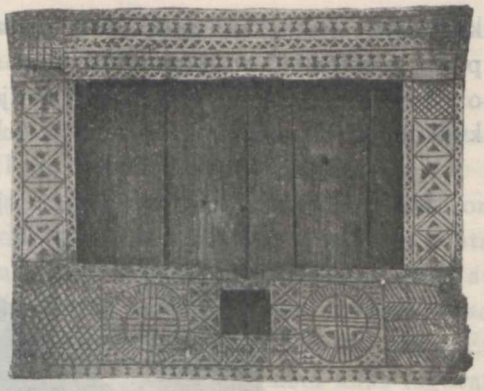

Pilt 53. PÜHAKUJUDE KAPP. Petseri vld, Herkova kl. ERM. A 177 : 35.

gist. On perekond suurem, siis on kaks laia sängi otsakuti, mõlemad sängiseina vastas. Vanemasse aega kuulub *labasäng*, tähendab u. 70—100 sm laiune, 45—50 sm kõrgusele põrandast ehitatud magadislava (*pildid 27* ja *44*). Selle teine ots lasub ahju küljes oleva *kaśśipingi* peal, teine, päraseina poolne, erilise pingi najal või pika seinaäärse pingi otsal. *Labasängi* tuleb ette Obinitsa vallas, Vilo ning Satserina vallas on see üldine, ja leidub ka mujal siin ja seal. Keset lava on põigiti p ä h ü t s p a k k ja selle vastu kummalgi pool suur padi või miski muu pea-alune. Labasäng on nelja isiku jaoks, nõnda et kaks paari magavad pead koos.

Haruldane on magadislava, mis on tehtud kõrgele sängitala ja sängiseina küljes oleva õrre najale. Kuskil ma seda ei näinud, aga Radaja külas (Vilo vald) olla Kriisa lluveere tares sarnane *palaʹ* varem olnud. See ei katnud eelnimetatud sängitala ja seinaäärse õrre vahet täielikult kinni, vaid olla moodustanud õieti kaks samas tasapinnas lava, teine päraseina ja teine rohkem ahju pool. Nende vahel olevat olnud avaus, kust kaudu üles võinud ronida.

Sängipoolt eraldab muust tarest harilikult e e s r i i e (*sängürõivas*), mis ripub sängitala külge kinnitatud ridva küljes.

Iseloomustavad setu tarele on pikad, laiad i s t e p i n g i d, mis käivad mööda päraseina ja hoovipoolset külgseina. Vahest on nende jaoks päranurgas õnarused, kuhu otsad sisse toetatakse. Pealegi on pinkidel tarbe järele kas jalad või nende asemel lahtised pakukesed. Pingid on vahest auväärt jämedad (Ouda Luka, Obin. küla, pingi laius 52 sm, jämedus 7 sm).

Söögilaua ase on enam-vähem kindel. Seda hoitakse hoovipoolse külgseina vastu päranurga poolse akna kohalt ukse poole. Laual on raamistik ja kaas eraldi. Kaas tehti vanasti ühest puust. Laua raamistik löödi vanasti puunaeltega kokku. See laua ots, mis on päranurga poole, on laua *mäeots* ehk *mäepuuʹ*. Pulmadel paigutatakse laud teise kohta, nimelt päraseina vastu. On võõraid roh-

kem, siis pannakse paar lauda otsakuti. Päraseina vastu olevat pinki kutsutakse *pulmapingiks*, kuna jälle külgseina vastu asuv pink on *koolupink*. Selle peal lamab surija hingeäramineku ajal ja surnu kuni puusärki panekuni.

Pilt 54. TAHRA TREPP, Pan'kovitsa vld, Lõkova kl., Miko Liiva.

Nagu eespool öeldud, on tare ees või, kui eluhoonesse kuulub kaks taret, nende vahel

rehealune või seenine.

Rahvas segab viimaseid nimetusi. Ometi on vahe olemas. Rehealune on võrdlemisi suurem kui seenine. Rehealusel on hoovi pool seinas lai, kahe poolega uks ilma lävealuseta, nii et hobusega ja koormaga võib sisse sõita (*pilt 33*). Pealegi on sagedasti teine uks, harilikult väiksem, tagaseinal parema õhutõmbe sünnitamiseks vilja tuulamise ajal. Seenisel sellevastu on harilik uks hoovi pool küljes, ja kui laudad on eluhoone teisel pool, siis ka sealpool küljes (*pildid 27* ja *54*). Seenise ustel on ikka lävealune. Kuna rehealuse uksed ei ole kaugeltki ikka keset seina, on seenise uks

sellevastu järjekindlalt. Rehealusel puudub puust põrand, sellevastu on seenisel tarvaliselt niisugune.

Võrreldes rehetoaga on rehealuse mõõdud märksa suuremad. Nõnda on ju lugu ka mujal Eestis. Nagu *pildil 32* näha, on sel korral rehetuba 5,2×6,1 m, rehealune aga 6,2×10 m.

Huvitav on rehealuse ja seenise seinte ehitus. Need on ikka tarest (resp. rehetoast) lahus ehitatud. Neid ei tehta kunagi „nurgaga", vaid seinapalke hoiab mõlemast otsast post (*tulp*), millel soon (*siirmõs*) sees. Selle soone sisse tulevad seinapalkide otsad. Poste on ühe seenise kohta neli. Et need ja nendega seinad ei saaks länguda, hoiavad neid kaks tugevat tala, mis käivad seenisest põigiti, üks ühes, teine teises seenise otsas. Tala ühendust postiga kindlustab mõlemas otsas nurgeti nende vahele pandud sõlgpuu (*sendse käzilik, śõlgus* Vilo).

Künniseta rehealusel muidugi ei ole mingisugust treppi. Seenisel puudub trepp sellevastu harva. Lihtsamal kujul on see ainult mõni kivi, mis läve alla väljapoole on pandud. Treppi läheb seenisele juba sellepärast vaja, et sel on põrand, mis maapinnast tõuseb võrdlemisi kõrgele.

Tahra-poolne trepp on üldse kõrgem kui hoovipoolne, sest tahras on maapind madalam, tihti meelega kaevatud, et sealt must vesi eluhoone põranda alla ei valguks. Niihästi hoovi kui ka tahra trepp tõuseb vahel vastu ust üles, sagedasti aga kõrvalt. Läve ees väljaspool on tahra trepil mõnikord (*pilt 54*), hoovipoolsel trepil aga sageli tasane lahe trepiots, mida postid toetavad. Postide vahel on käsipuud või madal sein. Pealegi on hoovi pool trepi peale ehitatud katus, samade postide najale, mis trepiotsa hoiavad (*pildid 27* ja *35*).

Sellega olemegi jõudnud lõpule eluhoone kirjeldusega. Järgnevad

välishooned.

Lautadest rääkisime eespool taluplaaniga ühenduses. Seda siin ei ole põhjust korrata. Ka varjualustest *tahra* pool ei ole palju juurde ütelda. Nende seinad, nagu välishoonete seinad üldse, on tehtud palju õhematest palkidest kui eluhoone omad. Pealegi on palgid lühikesed. Paistab, et ülejäänud ladvad on tarvitatud vähem tähtsate ja mitte külmakindlate ehituste jaoks.

Välishoonete, niihästi lautade kui ka aitade ja varjualuste juures võib teha huvitava tähelepanu: setud ei ehita kahte

kõrvuolevat ruumi ühise nurga peale. Ka palkide jätkamine, neid üksteise otsa liites, paistab setu arhitektuurile võõras olevat. Tuleb kolm välist hoonet ritta ehitada, siis ehitatakse keskmise seinad postide vahele nii kui eeloleva seletuse järele seenise seinad. Muidugi on küsimusesolevale keskmisele hoonele vaja ehitada ainult mõlemad külgseinad ja kui küsimuses on varjualune, siis ainult tagumine külgsein. Varjualuste sees hoovi pool hoitakse sõiduriistad, tööpink, igasugused riistapuud ja koli.

Aidad ei mängi Setumaal nii suurt osa kui mujal Eestis. Ühest või kahest talu kohta harilikult jatkub. On kehvu talusid, kus pole ühtegi aita, vaid selle asemel hoitakse perekonna kallisvara, nagu riided, seenises kirstude sees (vt. „Odamees" 1924, lk. 40). Kirstud on lihtsad, nelja postiga, mille otsad täidavad jalgade aset. Kaas on vanematel kirstudel sadulkatuse moodi. Kumera kaanega kirstud on alles hiljuti Setumaal kodunenud.

Pilt 55. Tahra värav.

Aitade hulgas äratavad mõned tüübid erilist tähelepanu. Mainitagu esiti aitasid — kaks kõrvu — mil eesküljе poolne külgkatus moodustab laia ulualuse. Viimasele vastavalt on tehtud uste ette puust põrand, läve-esine. Katuse räästast toetavad postid läve-esise äärt mööda. Ma ei mäleta, et oleksin näinud ühele aidale nõnda ehitatud ulualust ja läve-esist. Kahel kõrvuoleval aidal panin tüübi tähele Obinitsa ja Vilo vallas, aga ta võib esineda ka mujal (*pilt 56*).

Obinitsa valla Kõõru külas lasksin teha viske aidast, mis seisis üksinda, eraldi muist ehitustest ja mille katuse mõlemad tiivad ehituse otsas ulatusid kaunis kaugele ettepoole. Muidugi oli uks ka ehituse otsas. Sündinud räästa-alusele vastavalt oli tehtud uksele läve-esine, aga ilma postideta.

Silmatorkav, aga võrdlemisi haruldane on n. n. *tõraga, reduga* ehk *päälikuga* ait. See on kahekordne. Ehituse otsas on teise korra peal seinast väljaulatuv rõdu. Seda hoiavad mõlemas

otsas paar pikaks jäetud seinapalki. Peale selle on vahel postid rõdu välisnurkade all. Rõdule tõustakse selle teises otsas oleva trepi abil. Rõdu rinnas on käsipuu (*pildid 57—59*).

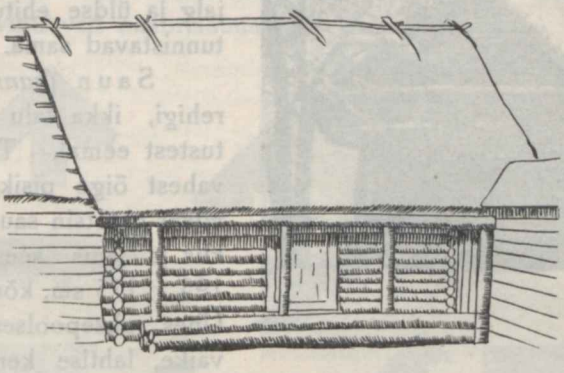

Pilt 56. AIT. Vilo vld, Keera kl.

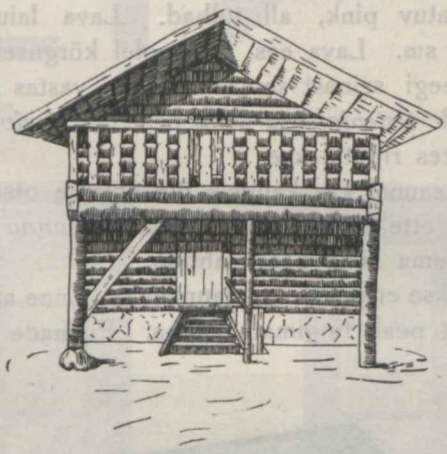

Pilt 57. RÕDUGA AIT. Vilo vld, Koselki kl., V. Lambrik.

Rõduga aitasid panin tähele Vilo vallas Umkovitsa (Mihli Ruus) ja Koselki külades (Vasil Lambrik). J. Kliimand on (1912. a.) joonistanud sarnase Tsältsova külas (Morosova tl.) Petseri ligidal (E. R. M. pildikogu 229, 3).

Umkovitsa „ait" on praegu õieti tall. Teise korra peal on heinaküün. Sellevastu on Koselki ait tõesti seda. Koselki aidal on

Pilt 58. PÄÄLIKUGA AIT. Vilo vld, Umbkovitsa kl., M. Ruus.

all kelder (*pilt 57*). Juba selle peale vaadates ei või seda vanaks pidada. Korralik kivijalg ja üldse ehituse soliidsus tunnistavad sama.

Saun *(sann)* on, nagu rehigi, ikka talu teistest ehitustest eemal. Ta on väike, vahest õige pisikene. Umkovitsas mõõtsin sauna, mille pikkus ja laius seest oli ainult 195 × 175 sm, kõrgus 185 sm. Ühes uksepoolses nurgas oli väike, lahtise kerisega *(keres)* ahi, mis rohkem tuletas meelde kivihunnikut kui ahju. Päral asus vihtlemislava *(laba)*, seinast seinani ulatuv pink, all tulbad. Lava laius oli 42 sm ja kõrgus maast 92 sm. Lava ees oli poolel kõrgusel trepiaste *(jalapuu)*, ulatudes seegi seinast seinani. Ahju vastas asuval külgseinal on harilikult pink *(istepink)* ja selle peal õrs *(reivaors)*, mille otsa riided seljast võttes riputatakse.

Üldiselt on saunal kas kaugele üle ehituse otsa ulatuvad külgkatused või ukse ette tehtud väike eeskoda *(sanna ed'ine)*. Viimane on sagedasti mõlema külje pealt lahtine.

Saunas käiakse enamasti igal laupäeval. Enne armulauale *(lavvakirikohe)* minekut peab tingimata käima. Pulmade eel, nimelt laula-

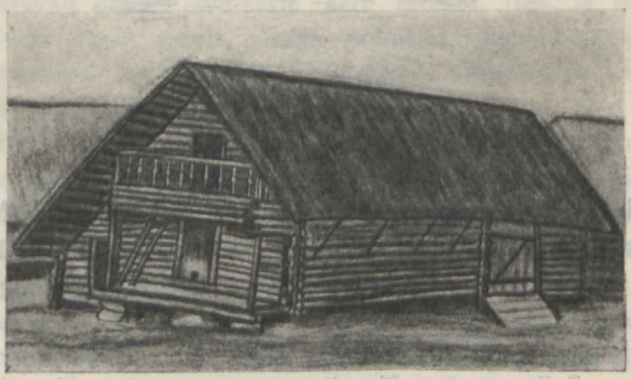

Pilt 59. RÕDUGA AIT. Tsältsova kl., Morosova tl.

tamise eelmisel päeval, käivad peigmees ja pruut saunas, kumbki omas kodus. Kombeks on, et mehed lähevad sauna enne, naised pärast. Koos ei käida. Kehvematel perekondadel ei ole sauna oma päralt, vaid vihtlevad naabrisaunas.

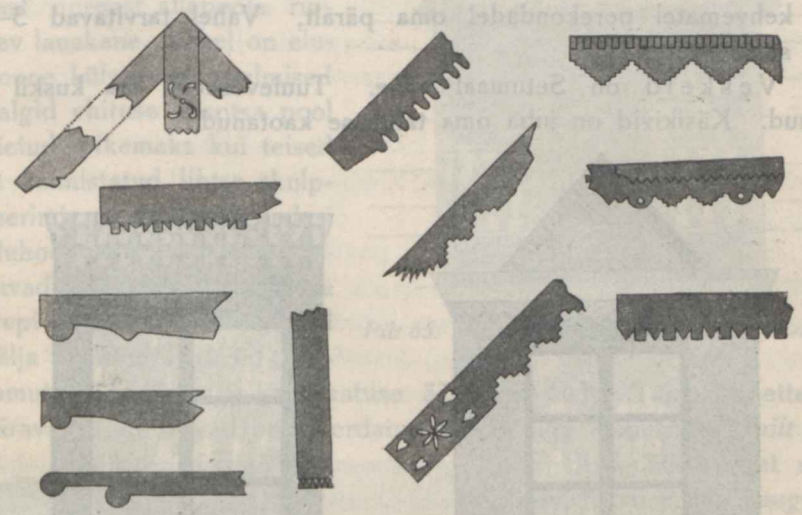

Pilt 60. Väljalõigatud räästalaudu ja murispuu otsi.

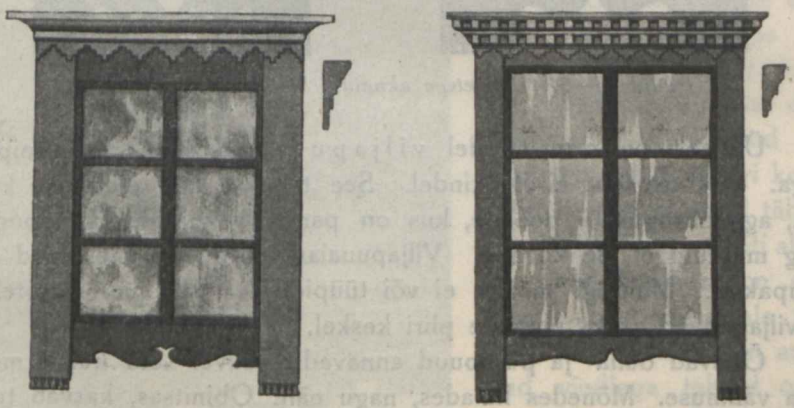

Pilt 61—62. Lõigetega aknaid. Sestniku ja S. Põrste kl.

Tüüpe B 1 ja 2 arvesse võtmata, mis esinevad ainult Võrumaa piiri vastu, on Setumaal rehed eluhoonest eraldi, siis teisiti kui üldse Eestis, kus rehi (rehetuba) veel hiljuti täitis niihästi elutoa kui ka rehe aset.

Rehe ahi on teissugune kui elutare oma. Eelmine on üleni kivist, puust lava siis puudub. Sellepärast ongi rehe ahju põhi madal, tihti põranda kõrgusel. Põrandaks on paljas maa. Sagedasti on rehe ees suur varjualune vilja hoidmiseks või peksmiseks. Ka rehte ei ole kehvematel perekondadel oma päralt. Vahel tarvitavad 3—4 talu sama rehte.

Veskeid on Setumaal vähe. Tuuleveskeid ma kuskil ei näinud. Käsikivid on juba oma tähtsuse kaotanud.

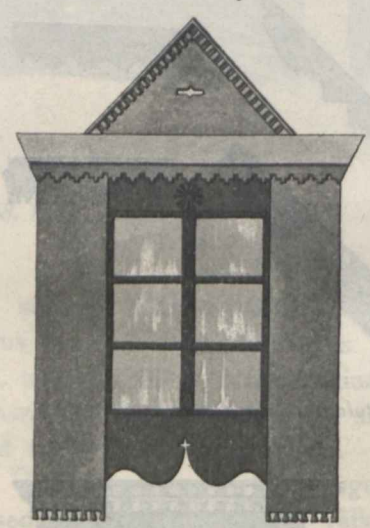

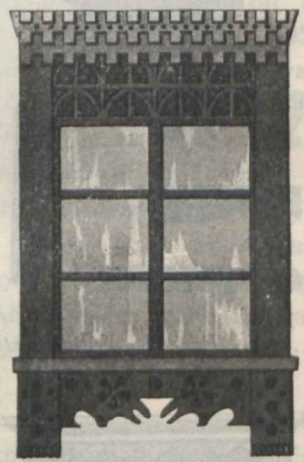

Pildid 63—64. Lõigetega aknaid. Slobodka ja Kolo kl.

Üldiselt on setu taludel viljapuuaiad õuna- ja pirnipuudega. Aia asukoht ei ole kindel. See tehakse küll eluhoone külje alla, aga niisugusele poolele, kus on parem võimalus. Põhjapoolne külg muidugi ei ole kohane. Viljapuuaias asuvad ka mesipuud ehk tarupakud. Muidugi mõista ei või tüüpide A 1 ja 2 juures mõtelda, et viljapuuaed asuks ehituste piiri keskel.

Õitsvad õuna- ja pirnipuud annavad algsuvel setu külale meeldiva välimuse. Mõnedes külades, nagu näit. Obinitsas, kasvab toredaid kaski ja muid lehtpuid.

Peale loodusliku ilu tuleb mainida, et setud, kuigi vähesel määral, on püüdnud ehtida oma ehitusi väljalõigetega. Eel nimetasime ahju rindpuu väljalõigatud alläärt ja ahjualuse palkide skulpteeritud otsi (lk. 70). Siin lisatagu juurde, et ka akende välised voodrilauad *(liitška')* on tihti välja lõigatud (*pildid 61—64*).

Pealegi on lõigatud eluhoone otsas olevad räästalauad, nende vaheline sõlgpuu ja nende liitekoha moodustavast nurgast allapoole ripnev lauakene. Vahel on eluhoone külgseinte pealmised palgid ehituse eesotsa pool jäetud pikemaks kui teised ja kaunistatud lihtsa skulpteerimisega (*pilt 60*), edasi eluhoone viilu pool väljaulatuvad *koogualoste* otsad. Ka trepi katuse äär on vahel välja lõigatud (*pilt 65*), niisamuti värava ja palkaia katuse äär (*pilt 66*). Tuleb ka ette, et väravapostide servad on nikerdatud torsiooniga kaunistatud (*pilt 66*).

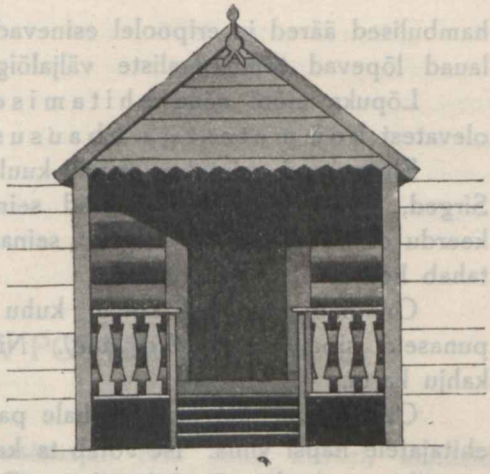

Pilt 65. TREPP. Põrste kl., Vasil' Püüre tl.

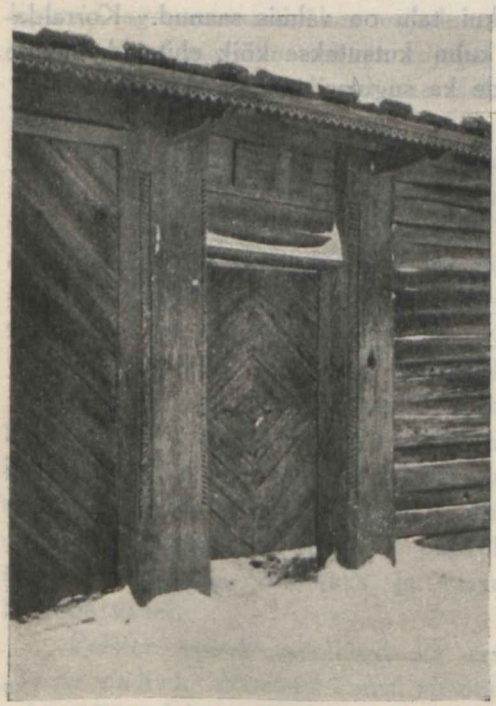

Pilt 66. JALGVÄRAV. Vilo vld, Kolo kl., Teppo Sipul'.

Peab ütlema, et need kaunistused ei ole kaugeltki üldised. Kõige rohkem esineb neid Vilo vallas, aga sealgi kaugeltki mitte üldiselt. Satserina vallas tuli lõigatud voodrilaudu akendel nii mitmeski kohas ette. Sellevastu ei pannud ma Obinitsa vallas ühtegi korda ehitustes väljalõikeid tähele.

Väljalõigetest eriti akende voodrilaudadel on suur osa kaunis hilise aja tooteid, millest tunnistust annavad vindlaga tehtud ornamendid (*Pilt 64*). Muist jälle on vanemad. Tähtsat osa voodrilaudade ilustuste hulgas mängivad pealmise laua küljes neljanurgelised naastud, trepiastmete moodi

hambulised ääred ja eripoolel esinevad tähed. Küljepoolsed voodrilauad lõpevad tõmbiotsaliste väljalõigatud väikeste kolmnurkadega.

Lõpuks mõni sõna e h i t a m i s e s t ja eriti sellega ühenduses olevatest k o m m e t e s t j a e b a u s u s t.

Ehituspuud raiutakse vanal kuul, siis puu nii pea ei mädane. Sirged, sihvakad puud on head seinapuud. Neid puid aga, mis keerdu on kasvanud, ei tohtivat seinasse panna, kui tulekahju eest tahab hoiduda.

On halb, kui sel kohal, kuhu talu on hakatud rajama, on punaseid sipelgaid *(kusikuklane)*. Niisugusel korral on jälle tulekahju karta.

On esimene palgikord kohale pandud, annab peremees kõigile ehitajatele napsi viina. Ise võtab ta ka. Päramise nurga peale paneb ta väikse vaskraha, 2—3 kopikat. Otstarbeks olevat, et talu saaks rikkaks. Tarel, mis 1924. a. kevadel Golovino külast E. R. Muuseumile omandati, leiti, seinu maha võttes, päranurga vahelt esimese palgikorra pealt vaskraha.

Viina juuakse ka siis, kui talu on valmis saanud. Korraldatakse päris pidu *(tarejoodi')*, kuhu kutsutakse kõik ehitajad, nende hulgas ahjumeister, peale nende ka sugulasi ja külarahvast.

I. Manninen.

KABI- JA POTTMÜTSID.

Üheksateistkümnendal aastasajal, eriti selle keskel, kandsid naised kõigepealt Põhja-Eestis kõrgeid lillelisest siidist valmistatud, kõva pappvoodriga ja pikkade seljal rippuvate siidlintidega mütse, mida nimetame kabi- ja pottmütsideks. Paiguti on need säilinud tänini vanemate naisterahvaste kirikuskäimise peakattena, kadusid aga enamasti ühes muude rahvariide osadega läinud aastasaja lõpul. Oma silmatorkava kujuga, eredate värvidega ja hinnalise materjaliga moodustavad nad ühe iseloomulikumatest peakatterühmadest meie rahvariietes.

Välise kuju ja ka muude iseärasuste poolest jagunevad need mütsid kahte suurde rühma: *kabimütsid*, mis oma laia, lameda põhjaga kui ka üldkujuga tõesti väga kabja kuju meelde tuletavad (vt. *pilt 67*), ja *pottmütsid*, mille põhi on ümmargune ja servad kumerad (*pilt 68*). Esimesed on levinud Loode-Eestis ja Saaremaal, teised pea üle kogu Põhja-Eesti.

Olulisemaks tunnuseks mõlemale rühmale on kõva papist vooder ehk *alus*, millele riie ehk *pealis* peale tõmmatud. Alus koosneb kahest tükist, millest teine on mütsi kereks, teine lagipealseks. Et pappkere keskelt kõrgem tehakse ja otsadest kitsam, langeb lagipealne otsaesise poolt kukla poole viltu alla. Pottmütsidel topitakse aluse ja pealise vahele puuvilladest, takkudest jne. *polster*, mis tõstab põhja kumeraks ja tasandab üleminekut põhja ning külgede vahel.

Polster esineb mõnikord ka seespool, voodri ja pappaluse vahel. Sarnasel korral nimetame teda sisemiseks, kuna eelmainitu oleks väline. Kabimütsidel puudub polster üldse, nii et lagipealse ja külgede ühinemiskoht moodustab teravnurkse harja.

Mõlemal mütsitüübil on otsaesise ja kukla kohale tehtud sisselõiked, mis moodustavad kukla- ja otsa-avause, kuna külgedele jäävad pikemad *kõrvad* (vt. *pilt 68*). Et lagipealse kukla poolt kitsamaks teha, lõigati vastaval aluse tükil alumise osa keskelt riba pappi lahti, mille alla papi alumine äär koomale pigistati. Lahtilõigatud tükk, mis ülemist otsa pidi lagipealse küljes ripub, kaeti

Pilt 67. KABIMÜTS (laimüts) eest ja tagant. Kullamaa. ERM. 17346[1]*. Suurus* 1/7.

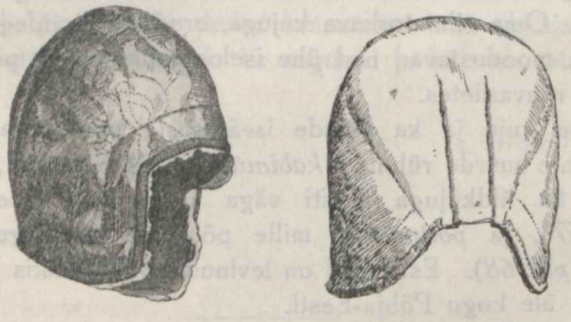

Pilt 68. POTTMÜTS („naiste müts") küljelt ja tagant. Viru-Jaagupi (?). ERM. 19182. Suurus u. 1/6.

pealsega nagu muudki osad ja moodustab niimoodi *pôôna* (vt. *pilt 68*), mis ulatub pottmütsidel kuklast lagipealse keskkohani (u. 2 sm lai, 10—12 sm pikk). Kabimütsidel on põõn trapetsikujuline, alt kitsam, pealt laiem (pikkus 5—6 sm e. vähem). Mõnel tüübil puudub põõn hoopis, kuna lagipealne just külgedele vastavalt on lõigatud.

Pealis, mis enamasti on lillelisest siidist, on harilikult 3 tükist ehk *lõikest* kokku õmmeldud: 2 tükki, mille vaheline õmblus kesk otsaesist, moodustavad küljed ja kolmas lagipealse. Vahel on pealis 2 tükist, nimelt küljed jätkamata. Seest on pappalus kaetud

kodulinase või poeriidest voodriga. Mütsi alumise ääre ümber on õmmeldud kitsas (0,5 sm) *kant*, mis katab pealse, aluse ja voodri lahtised ääred. Kant on sagedasti samast riidesordist kui pealis, mõnikord ka teisest riidest ja lahkuminevat värvigi. Mütsi alumise ääre siseküljele on pottmütsidel otsaesise ja kõrvade kohale õmmeldud 1—2 sm laiune valge pits, mis ümber alumise mütsiserva väljapoole on murtud ja nii mütsiäärt katab (vt. *pilt 68*). Sarnast mütsiäärt ehtivat pitsiriba kutsutakse rahvasuus üldiselt *treemliks*, mis tuleb saksa sõnast Striemel, s. o. riba. Kabimütsidel on samasugune pitsiriba, kuid sagedasti mütsi välisküljel, kandi ülemise ääre kohal. Sissepoole kinniõmmeldud treemlit võime nimetada sisemiseks, välisäärele õmmeldut väliseks. Pitsi asemel esineb treemlina paaril tüübil ka seesikujuliselt volditud valgest riidest pael, mida nimetame *paeltreemliks*, vastandina *pitstreemlile*. Mõnedel kabimütsidel on treemlist ülevalpool veel teine, nimelt 3—6 sm laiuse vööna ümber mütsi jooksev äärepealne pits. Ta võib olla kas ehtsast või kardpitsist. Samuti esineb mõnedel kabimütsidel ülemisele mütsiservale õmmelduna sellest üleulatuv volditud siidlindist *haripael*, 3—4 sm lai (vt. *pilt 71*), selle asemel mõnikord ka kardpitsist *harikard*. Pottmütsidel neid küljeega harja-ilustusi ei ole.

Kukla peale on nii kabi- kui pottmütsidel kinnitatud 1,5—2 sm pikkune ja 4—6 sm laiune siidist pael, mille keskkoht sõlmekujuliselt kokkupanduna on õmmeldud või nõeltega pistetud mütsi alumise ääre külge, kuna mõlemad otsad lehvivad vabalt seljal. Pael on harilikult samamustriline kui mütsi pealis. Üksikutel mütsidel esineb ka köitepael, millega müts lõua alt kinni köideti.

Tutvunud kabi- ja pottmütside üldiste tunnismärkidega ja nende terminoloogiaga, võime asuda nende lähemale vaatlemisele, kasutades selleks peaasjalikult Eesti Rahva Muuseumi kogudes leiduvat asimaterjali ja sama muuseumi kataloogis ning arhiivis säilivaid teateid.

Kabimütsides võime eraldada mitu kohalikku rühma, mis erinevad tunduvalt nii kuju kui ehtimisviiside poolest.

Läänepoolseim neist rühmadest on Saaremaa kabimüts, harilikult *pinnmütsi* nime all tuntud (*pilt 69*). Selle põhi on enam-vähem ümmargune (lm.[1] u. 20 sm), suhtub eesküljesse 60—70°

[1] lm. = läbimõõt.

Pilt 69. „PINNMÜTS". Saaremaalt. ERM. 14532[3]. Suurus u. 1/7.

all ja laskub keskkohast alates järsku allapoole. Põõn on pealt laienev (4—5 sm lai, 6—10 sm pikk). Külje kõrgus eest on u. 15 sm, kõrvadelt u. 10 sm. Otsaesine on kas sirge või 2-he kaares sisselõikega. Pealis on 3-st, harvemini 2 tükist. Materjaliks on sinise-, lilla- või pruunivärviline lilleline siid. Kant on enamasti sinine. Väline polster puudub, selle asemel sagedasti sisemine polster, et müts seest pehmem oleks. Ühekordne sisemine kitsas pitstreemel on harilik. Lindid puuduvad kõigil E. R. Muuseumi jõudnud eksemplaridel (30), peaksid aga tarvitusel olnud olema. Haripael puudub, selle asemel on harikard: lai (5—6 sm), hõbedasest kardpitsist. Äärepealne pits on samast materjalist. Pinnmüts esineb ainult Saaremaal, eriti Kaarma ja Püha khk. — Mustjalast, Jaanist ja Sõrvest pole neid senini leitud.

Pinnmütsi lähemaks sugulaseks mandril on Karuse ja Hanila khk. esinev kabimütsi tüüp, mida seal kutsutakse *kõrge-müts*. Üldkuju poolest on see kaunis sarnane pinnmütsiga, kuid otsaesine äär (otsaavaus) on sügavalt kaares ja ümmargused kõrvad eriti pikad. Mütsi kere on kõrge, pealt ovaalne ja lai (lm. u. 25:20 sm), alt kitsas ja ümmargusem (lm. u. 12 sm) ning tuletab teatud määral meelde livrée-kübara keret. Polster puudub. Lagipealse alumine äär on ilma põõnata, murdub 3—4 sm laiuselt allapoole, küljetüki otsade peale, moodustades kitsa kuklakülje. Välisehted, nimelt kuldkardne äärepits ja sisemine pitstreemel sarnanevad pinnmütsi omadega. Puudub aga harikard (ja haripael). Praegu tunneme neid mütse ainult kolmes eksemplaris.

Pinnmütsile lähedal seisab ka *laimüts*, mille levimiskohaks on Noarootsi ja Lääne-Nigula khk. (ERM-is à 6 eks.), edasi Ridala, Martna ja Kullamaa. Selle mütsi iseärasuseks peale põõna puudumise on ta üliterav serv (40°) ja ühetasaselt kukla poole laskuv lagipealne, mis mütsile tagant õige laia ja lameda kuju annab (*pilt 67*). Ääre peal on laiast hõbekarrast pits, kuna haripael ja harikard puuduvad. Treemel on alati sisemine, pitsist või volditud paelast (paeltreemel). Paelad on siidist (1 juhusel kuldbrokaadist).

Vanemad laimütsid on üldiselt pinnmütside laadi, laia madala otsa-avausega, ilma polstr'ta, valge linase voodriga ja erivärvi kan-

diga. Pealis on alati 3 tükist, vanematel mütsidel sagedasti kuld- või hõbebrokaadist, uuematel harilikust lillelisest siidist, mõnikord lihtsamastki poeriidest. Uuemad laimütsid on sügavama kumera otsa-avausega. Neis esineb, nähtavasti pottmütside mõjul, väline polster, mis mütsi serva teeb paksemaks ja kumeramaks. Kontuurid omavad neil samuti rohkem pottmütsi laadi. Kohalikud nimetused selle kabimütsi-tüübi jaoks on: laimüts (6 korral), naistemüts (11), noorikumüts (1). Kohalik rootsikeelne nimi on: mytsa.

Järgmine rühm, Vigala kabimüts (*pilt 70*), on hästi madal (10—12 sm) ja kogu poolest väheldane, veidi ovaalse põhjaga (lm. u. 25:20 sm), mis suhtub eesküljesse u. 45° all. Pööna ei ole, ja lagipealse alumine äär moodustab kitsa (2—3 sm) kuklakülje nagu kõrge-mütsil. Pealis on enamasti 5 tükist, nimelt on küljed 4-lõikelised. Materjal: hele (roheline, roosa, sinine jne.) lilleline siid. Polster puudub. Kant on erivärvi; vooder poeriidest. Haripaela pole, samuti harikarda. Äärepitsiks on lüürakujulise mustriga hõre kuldkardne pits (3—4 sm), mille alumine osa on kaetud välise treemliga (3 sm). Viimane on alati 2-, isegi 3-kordsest tärgeldatud valgest pitsist ja esineb õige silmatorkavana, kattes täiesti kanti kinni. Paelad on kinnitatud lagipealse keskele või kõrgemalegi ja nii laias sõlmes, et selle otsad üle mütsi äärte ulatuvad. Selle mütsitüübi päriskodu on Vigala khk (14 eks.), üksikud on levinud ka naabrusse (P.-Jaagupi, Märjamaa, Rapla, Kullamaa). Kohalikuks nimeks on kabjamüts, ka naiste-, lai- ja Vigala-müts. Valmistatud on nad pea kõik Vigalas.

Pilt 70. VIGALA MÜTS („laimüts"). Vigala. ERM. 9883. Suurus 1/6.

Pärnu-Jaagupi kabimüts, mis kannab rahvasuus *moorimütsi* nime, on Vigala mütsist lihtsam ja kohmakam (*pildid 71—72*). Ta on suur ja lagipealne hästi ovaalseks venitatud (30:20 sm). Kõrgus on u. 14 sm. Pealis on harilikult 2-lõikeline, s. o. küljed ühest tükist. Pealisriidena esineb siidi kõrval sagedasti ka villane või puuvillane poeriie. Polster puudub, enamasti ka vooder. Treemel on väline, 2-kordsest pitsist, kuid kitsam kui Vigala mütsil (1,5 sm)

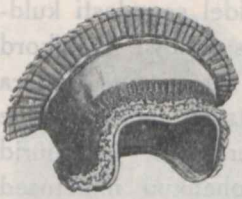

Pilt 71. „MOORIMÜTS". Pärnu - Jaagupi. ERM. A 119:36. S. u. 1/10.

ja ka kõrgemal, nii et kant jääb nähtavale. Äärepits on valge (5—6 sm). Eriti silmatorkav on harjast üleulatuv siidist haripael (5 sm), mille õmblust katab „kuldne" kardpael (0,5 sm). Põõn on õige lühike (2 sm) ja lai (10 sm). See tüüp esineb ainult P.-Jaagupis, kus ka valmistatud.

Tori kabimüts on kuju poolest Vigala mütsi sarnane, kuid pisut väiksema lagipealsega (lm. u. 24:18 sm). Eest on ta u. 14 sm kõrge. Põõn on nagu moorimütsil. Pealis on alati 3-lõikeline, heledavärvilisest siidist. Vooder puudub alati, samuti ka polster. Ehtimisviis on ühine moorimütsiga. Nii on treemel ja pits nagu sel, samuti haripael; harikard aga puudub. Seda mütsi leidub peale Tori vähesel arvul ka naaberkihelkondades (Pärnu, Tõstamaa, Mihkli, Vändra). Kohalikud nimetused sel tüübil on väga kirjud, nii: pinnmüts (6 korral), kabjaga m. (4), naiste-, kikk-, kõrge- ja moorimüts (3, 2, 1, 1), Tori tanu (1).

Üldse on kabimütside nimetused kirjud ja segased, kuna hilisemal ajal, millest teated pärit, ei ole enam osatud eritüüpide vahel kindlat vahet teha. Huvitav on ka pinnmütsi nime esinemine temast nii lahkumineva Tori mütsi juures.

Viimased kolm kabimütside rühma on siis piirdunud igaüks peaasjalikult ainult ühe kihelkonnaga. Ainult pinn- ja laimütsid on levinud üle mitme khk. Üldiselt aga piirdub kabimütside ala Saareja Läänemaaga, ulatudes ainult Toris ja P.-Jaagupis Pärnumaa piiridesse. (Vt. kaart lk. 100.) Piirikihelkond Mihkli on kabimütsidest lage, mis vist tuleb panna siin suures lugupidamises olnud *kikktanude* mõju arvele.

Pottmütside levimisala on palju laiem ja ühtlasem (vt. kaart). See katab pea kogu Põhja-Eesti mandri, kuna üksikud eksemplarid on ulatunud ka naabrusse Pärnumaale. ERM-s olevaist 274 pottmütsist on pärit: Virumaalt 91, Harjumaalt 83, Järvamaalt 39, Läänemaalt 40, Pärnumaalt 5. Juhuslikult on mõned pottmütsid sattunud kaugemalegi. Nii on 5 pottmütsi Tartu-

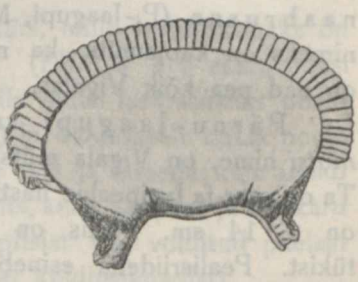

Pilt 72. Sama müts tagant vaadatuna. S. u. 1/8.

maalt, 1 Viljandimaalt, 1 Muhust. Neid ei ole seal aga kantud. Kõige rikkalikumalt on esindatud Juuru ja Ambla khk. (à 17 nrt.). Ainukeseks P.-Eesti kihelkonnaks, kust kogudes pole ühtegi pottmütsi, on Järva-Madise. See põhjeneb aga kindlasti juhusel, kuna sealt üldse vähe esemeid korjatud (10 nrt.). Viru-, Harju- ja Järvamaal oli pottmüts seega ainuvalitsev, kuna Läänemaal ta esines paralleelselt kabimütsiga.

Vaatamata nii laiale levimispiirkonnale, leidub siin vaevalt kohalikke rühmi. Üle kogu ala esineb kaunis kohmakas tüüp. See on u. 20 sm kõrge, alt 16—18 sm läbimõõta, pika kitsa põõnaga, laia madala ja sirge otsa- ning kukla-avausega, paksu välise polstriga. Pealis on 3 lõikest, ainult harukordadel (Virumaal) 4- või 5-lõikeline, mis nähtavasti tingitud riide kokkuhoidmisest. Riie on erandita poest ostetud. Eelmainitud 274 numbris esineb materjalina: siid 251 korda, kuldbrokaat 10, puuvillane riie 12 korda[1] ja villane 1 kord. Ka värvide valikus ei ole erinurkades lahkuminekuid: harilikumad värvid on roosa, lilla, tumelilla, punane, roheline, kollane, sealjuures pea alati lillekujuliste mustritega. Lilledeta siidist on enamasti mustad mütsid (leinamütsid). Vooder on harilikult poeriidest. Kahel korral esineb paeltreemel (Keila, ERM. 2217, 2218), nähtavasti laimütsi mõjul, muidu ikka kitsas ühekordne sisemine pitstreemel. Läänemaal leidub küll ka pottmütse laiema treemliga (3 sm), mis nööpnõeltega üles pistetud. Kuldkardne äärepits esineb üksi 3-el Kadrina mütsil (ERM. 16362, 16430, 16088).

Pilt 73. POTTMÜTS („Müts"). Risti. ERM. 9477. S. u. 1/7.

Osa pottmütsidest, arvult u. 50, s. o. pea 1/5 koguarvust, on küll veidi lahkumineva kujuga *(pilt 73)*. Need on väiksemad, madalamad ja ümmargusemad, üldse elegandimad kui pottmütside enamik ja varustatud eriti laiade toredate kuklapaeltega. Kõikides muudes tunnustes on nad täiesti eelmistega sarnased. Kõige rohkem

[1] Siidisortidest on kõige harilikum damast, harvem atlass (enamasti punane) ja moiré (alati valge).

esineb neid Risti ja Nissi, ida pool aga Lüganuse, Haljala, Rakvere ja Simuna khk. Seega ei moodusta nad maateadusliselt kindlat rühma. Risti khk. kutsutakse neid *muna-mütsideks.*

Mainimist väärib veel eriline pottmütside kaunistamisviis, mis seisab selles, et mütsiriidele õlivärviga peened lilled, punktid, kroonid jne. käsitsi peale on maalitud („triki müts", ERM. 12736). Seda on toimetatud alati linnas (vist Tallinnas), peale riide ostmist. Kõige sagedamini esinevad need mütsid Juuru ja Rapla khk., siis Keilas, H.-Jaanis, Jõelehtmes, Kadrinas ja V.-Jaagupis, kokku 10 eks. See kaunistamisviis näib tarvitusel olnud olevat 1850.—1870. a.

Kuldbrokaati on tarvitatud mütsipealse materjalina peaasjalikult Tallinna ümbruses: H.-Jaani (3) Jõelehtme (1), Kuusalu (1), Kadrina (2) khk. jm. (üldse 10 korral). Rahvasuu nimetab neid *tohvimütsideks,* sõnast tohv, gen. tohvi, mis Wiedemanni sõnaraamatu järele tuleb saksa sõnast Stoff, s. o. materjal, riie; samuti „kuld-tohv" = Goldstoff[1]. Arvatavasti ongi kuldbrokaati alul kuldtohviks nimetatud, mis hiljemalt tohviks lühines.

Vaatamata mütsitüübi ühtlusele on pottmütsi nimed väga mitmekesised. Tunneme 25 erinimetust. Huvitav on siin ära märkida, et kirjanduses sissejuurdunud *pottmüts* esineb ERM-i kataloogi järele ainult Juuru khk. (13 korral), võib-olla sealgi vanavarakorjaja enda poolt selleks ristitud. Üldiseks rahvapäraseks nimeks on *naiste müts* (160 korda), siis naisterahva müts (25), harva neiu- ehk tüdruku-müts. Läänemaal esineb naistemütsi kõrval üldiselt *mutremütsi* nimetus[2], selle kõrval ka teisi, nagu ümmargune-, muna-, tokkmüts jne. Virumaal esinevad nimed: Viru müts, Rakvere müts, kabamüts jne. H.-Jaanis on märgitud nimi pääsukese-pesamüts, Peetris kõrge-müts.

Pilt 74. VÄNDRA MÜTS („naise müts"). Vändra. ERM. 8482. S. u. 1/8.

Kabi- ja pottmütside vahelisel piiril, Vändra khk., leidub veel üks kohalik mütsitüüp, mis omab ühiseid jooni mõlema

[1] Wiedemann tunneb ka sõna „tohvi-pea" = Mädchen. See võib olla tohvimütsi kandmisest tuletatud.

[2] Vrd. Wiedemann: muter, gen. mutri, mutre = Mutter (ehrende Benennung für Bauerfrauen).

ülalkirjeldatud peatüübiga, on aga sealjuures kindla omapärase ilmega *(pilt 74)*. Nimetame teda siin lihtsalt *Vändra mütsiks*. See on väike, (eest 12—14 sm kõrgune, pealt u. 15:8 sm läbim.), laia otsaesisega, milles 2 lamedakaarelist sisselõiget, ja sügava /‾\ kukla-auguga. Ülemine serv on kord terav nagu kabimütsidel, kord täisnurkne, loodis lagipealsega. Samuti on põõn kord pealt laienev nagu mõnedel kabimütsidel, kord ühelaiune nagu pottmütsidel, ainult vastavalt lühem. Pealis on 3-st või 2-st tükist. Polstri puudumine ja erandita esinev sisemine paeltreemel viitavad kabi- resp. laimütside poole, selle vastu puudub äärepits, haripael ja harikard, nagu pottmütsilgi. Pealisriidena esineb peale siidi (27 korda) ka villane (4) või puuvillane (11) poeriie, 2 korral ka samet, teine neist maalitud kirjaga. ERM-i kogudes leidub neid mütse 49 tk., neist 44 Vändrast, teised naabrusest (vt. kaart lk. 100). Valmistatud on need enamasti Vändras. Kohaliku nimena esineb „naiste müts" 45 korral, Vändra, Käru, Lelle ning Harju müts à 1 kord.

Nagu eelolevast kirjeldusest näha, oli kõigi kõne all olevate (kabi-, pott-, Vändra) mütside pealis erandita valmistatud poeriidest. Samuti on ostetud ka muu materjal: paelad, pitsid, karrad. Ainult vooder on mõnedel vanematel mütsidel tehtud kodulinasest riidest (pottmütsides 18 korral, kabimütsides 19 korral). Ka valmistamine sündis linnades või alevites, nagu Rakveres, Tallinnas, Lihulas. Maal on mütsimeistrid asunud sagedasti kirikute lähedal. Need on olnud tihti vabadikunaised, kel mütsitegemine kõrvaltööks. Kodus valmistatud on mütse võrdlemisi harva. Mütside hinnad olid mitmesugused, olenedes materjalist. Pinnmütsil maksnud materjal 1 rbl., töö 70 kop. Moorimüts ja Vigala müts maksnud 3 rbl. Pottmütsi hinnad kõiguvad 1—5 rbl. vahel. Mütsi kandmine oli seega toredus, mis meie kehvades oludes üsna kalliks läks.

Kandjateks olid eeskätt abielus olevad naised, nagu näitabki nimetuse „naise-müts" üldine esinemine. Abielunaise eriliseks tunnuseks oli t r e e m e l. Treemliga müts pandi pulmas „linutamisel" pähe („linutsimüts"), Saaremaal kaetud ta veel valge linaga („lehve"). Haljalas olnud noorikute pulmamüts valge. P.-Jaagupis linutatud noorikut nahkse kübaraga, alles teisel päeval pandud „moorimüts" pähe. Rätikut üle mütsi kandes jäeti treemel välja ja pidi sellepärast hästi puhas hoitama, vähemalt 5 esimest abieluaastat (Kose).

Pott- ja kabimütside kandmise kohta maksid abielunaiste juures valjud reeglid. Mehenaine ei tohtinud mütsita „rääsla alt välja minna“ (Peetri). Mütsi kanti kirikus, pidudel, kodus, tööl, isegi saunas (Peetri) ja magades (Martna, Anna). Jõelehtmes pandud pottmüts ööseks sängi tulba otsa. Rukkilõikusel kinnitati mütsi paelte otsad nõeltega lagipealsele, et nad sirbi ette ei jääks (Vigala), ja keerati müts tagurpidi pähe, et ta maha ei kukuks (Ambla), samuti leivakastmisel (Martna). Vigalas lubatud ainult talvel külmaga kodusel talitusel rätikut ilma mütsita kanda. Lesed kandsid mütsi nagu naisedki, kuid ilma paelteta (V.-Jaagupi). Saaremaal oli leinamütsi värv sinine (Kaarma), mujal must (Martna, Jõhvi). Leinamütsi kantud ka paastuajal.

Lapsega tüdrukud (kasu-, sohinaised) kandsid mütsi ilma paelteta ja ilma treemlita (Anna, L.-Nigula, Kose). P.-Jaagupis kannud kasunaised „moorimütsi“ ilma paelteta ja haripaelata, vähemalt kirikus häbipingis. Müts pandud neile „mõõgaga pähe“ (Peetri). *Hupel*'i järele tahetud tanutamisega laste kõrvaldamist ära hoida. Tanutamine sündinud „eksitaja“ või tema ema juuresolekul[1].

Selle kõrval on kabi- ja pottmütse, vähemalt hilisemal ajal, tarvitatud ka neiumütsina, mida kandsid kõik tüdrukud. Neiumüts oli muidu naistemütsi sarnane, kuid ilma treemlita ja mõnedel teaetel (Martna, Kose) ka ilma paelteta.

Saaremaalt teatatakse, et alguses kannud pinnmütse ainult sakste teenrid, ammed ja mõisateenijad (Kihelkonna, Karja, Valjala), aegamööda tulnud kõigi tüdrukute juures tarvitusele (Kärla). Kaarmal ja Pühas kandsid pinnmütsi nii naised kui tüdrukud. Vahe oli ainult treemlis. Sama oli lugu kõrge-mütsiga Hanilas ja pottmütsiga Martna, Märjamaa, Risti, Nissi, Jüri ja Kose khk. Viru- ja Järvamaalt puuduvad teated. *Hupel*'i ajal kannud Harjumaal tüdrukud pitsideta (treemlita) mütsi ainult pühapäeviti[2]. Harju-Madisest 1924. a. saadud teatel olla pottmütsi kantud „lapsest saadik, suvel kui talvel“.

Mis aasta-ajal pott- ja kabimütse kanti, selle kohta on teated ometi üksteisele vastukäivad. Nähtavasti on kantud enam-

[1] Topogr. Nachr. II, lk. 137—138. Sealsamas kuuleme, et mõned vanatüdrukud raskejalgsust simuleerinud, tahtes tanuga koos naise nime saada ja ka mõisatüdrukuna teenimisest vabaneda.

[2] M. t., lk. 178—179.

vähem aasta läbi, vähemalt kodunt väljapoole minnes. Talvel oli rätik mütsist üle, kirikus käies koguni kaks: valge all, kirju peal (Vigala). Vändras väidetakse piibli põhjal, et „naise pea olgu 3 katte all". Rätiku otsad seoti lõua alla sõlme. Muid erilisi kinnitamisabinõusid polnud. Üksi hilisemal ajal on tarvitusele tulnud köitepalad (Jõelehtme).

Juuksed on kantud mütsi all lahtiselt seljal, kuklakohalt paelaga kinni köidetult (Püha, Kaarma, Karuse, Vigala), hilisemal ajal paiguti ka 1—2 palmikus, mil lint otsas (P.-Jaagupi, Lihula, Martna). Kabi- ja Vändra mütse kanti kuklas, nii et treemel tuli ligi kesk pealage, pottmütse kanti aga hästi otsa peal[1].

Tarvitusele tuleku ja tarvituselt kadumise aeg on olnud mitmesugune eritüüpidel ja erikohtades. — Vaadeldes ERM-is olevate eksemplaride vanusi, kus need teatatud, saame järgmise pildi mütside valmistamisaastate kohta:

	u. 1800 ja varem	1810—30	1830—50	1850—70	1870—90	1890—1900	1900—1910
Laimütsid	4	3	1	7	—	—	—
Pinnmütsid	1	1	2	7	1	—	—
Tori m-d	—	2	3	7	1	—	—
Vigala m-d	—	—	2	7	8	—	—
P.-Jaagupi m-d . .	—	—	1	7	3	—	—
Kõrge m-d	—	—	—	2	1	—	—
Pottmütsid	5	12	14	46	72	11	—
Vändra m-d	—	—	1	18	19	—	1

Kuigi selleks tabeliks tarvitatud andmeid, mis rahvasuust saadud, tuleb võtta teatud ettevaatusega, annavad nad siiski mingi üldise pildi, mis vähemalt tarvitamisaja lõpu kohta langeb ühte teisalt saadud teadetega. Tabeli järele ei valmistatud 1890.—1900. a. enam kabimütse ja pottmütse tehti võrdlemisi vähe. Sellest võiks järeldada massilise pott- ja kabimütside tarvitamise kadumist umb. viimase aastasaja lõppkümnel, paiguti muidugi varem ja hiljem, kuna üksikud eided vähemalt pottmütsi kannavad praegugi kirikumütsina. Tarvituseletuleku algust on raskem määrata. *Hupel*'i

[1] Vrd. *Heikel*, Volkstrachten in den Ostseeprovinzen, II Theil, pildid 14 ja 16.

teatel[1] kannud juba 18. aastas. II poolel Harjumaa naised „pitsidega ilustatud saksa mütse, kulla ja hõbedaga ilustatud". Arvatavasti on siin jutt pottmütsidest, mille kõige vanemad säilinud eksemplarid ongi kuldbrokaadist (tohvist). Samasse aega viitavad ka mõned kaudsed asjaolud. Nii olla pottmütsidega kaasas käinud lahtise rinnaesisega kampsunid ja triibulised seelikud (Hanila, Anna). Viimased on aga ka umb. 18. aastas. keskel tarvitusele hakanud tulema. Huvitav on ka märkida, et mõned Balti kunstnikud

Pilt 75. Kabi-, pott- ja Vändra mütside levimise kaart.

19. aastas. esimeselt poolelt kujutasid 16. ja isegi 13. aastas. eesti naisi pottmütsides.[2] Viimased pidid siis juba võrdlemisi kaua aega üldiselt tarvitusel olnud olema, et neid 1840. aastates võidi pidada ürgvanaks eesti rahvariide osaks. Vändra müts näib olevat tekkinud 1860. a. paigu ja võrdlemisi kaua püsinud (vt. tabel).

Kuid meil on ka rahva käest saadud teateid nende mütside tarvitamise aja kohta. Pinnmütsi olla Kaarmal kantud dr. O. Kallase teatel a. 1845. ja 1870. vahel. 1890. aastates kannud neid veel mõned

[1] M. t., lk. 179.

[2] Vt. L. v. Maydell, „Die Missionäre hauen die Götzenbäume der Ehsten um A. 1220" ja L. v. Pezold, „Hausandacht auf einem estländischen Edelhofe im 16. Jhrh." Mõlemad reprodutseeritud *W. Neumann*'i teoses „Baltische Maler u. Bildhauer des XIX Jhrh.", Riga 1902, lk. 40 ja 122.

üksikud. Sellele vastavad ka meie tabeli andmed. Kõrge-mütsi kantud Karusel viimati 1850.—60. a. paigu. Laimütsid, mis eriti kodunenud Noarootsis elavate rootslaste juures, on seal tarvituselt kadunud umb. 1900. a. paigu. Nende hulgas tunneme 4 kuld-brokaadist mütsi, mis omanikkude teatel 18. aastas. pärit. Uuemad, pottmütsile lähenevad laimütsid on tarvitusele tulnud 1860. aastates (vrd. tabel). P.-Jaagupi moorimüts on tarvitusele võetud nn. *kana-händ-tanu* järele, u. 1850. a. Kaduma on ta hakanud juba 1885.—90. a. Samal ajal kadunud ka Vigala mütsid.

Jääb veel lahendada pott- ja kabimütside päritolu küsimus. Need mütsid erinevad lõigete, kuju ja materjali poolest täielikult siinsetest tanudest ja muudest naiste peakatetest, millega neil vaevalt on mingit geneetilist ühendust. Meie pottmütside algupära tuleb otsida väljastpoolt Eesti piire: mõnedest rootsi ja soome mütsidest, mis omakorda põlvnevad nn. „Maria Stuarti tanust". *Hottenroth*'i teatel[1] jõudis see tanu 1580. a. paigu Prantsusmaalt Saksamaale, kus oli 1600. paigu tavaliseks kõrgemast seisusest naiste peakatteks. Varsti jõudis Stuart-tanu ka Rootsi[2] ja sealt pärast Soome[3]. Alul kandsid nendeski maades teda ainult eesõigustatud seisused, hiljemini sai ta aga rahvapäraseks.

Lääne-Soomes kodunes meie pottmütsile vastav tüüp 18. aastas. esimesel pool, Ida-Soomes alles 19. aastas. alul või keskel, kui see lääne pool oli hakanud juba kaduma. Need rootsi ja soome mütsid olid meie pottmütsidega kaunis sarnased[4], samuti ka materjali poolest. Peamine lahkuminek seisab selles, et rootsi-soome mütsidel meie treemlile vastav osa iseseisev ja hästi suurem oli. Lai valge tärgeldatud pits kattis juuksed otsaesisest kuni ligi keskpeani, kuna müts selle peale pandi, nii et pitsi äär välja paistis. Pitsi rootsikeelsest nimest 'stycke' on tulnud „pottmütsi" soomekeelne nimi *tykkimyssy*. Müts ise jäi aja jooksul kogu poolest ikka vähemaks[5], kattes ainult keskpead (vrd. meie Vändra mütsi). Sealjuures

[1] Geschichte der deutschen Tracht, lk. 559.

[2] *Wistrand*, Svenska folkdräkter, lk. 73—74.

[3] *Sirelius*, Suomen kansanpukujen historia, lk. 64 jj.

[4] Vrd. *Sirelius*, Suomen kansallispukuja I, tahvlid lk. 16, 20 j. m.; *Wistrand*, m. t. Pl. XVI.

[5] Vt. *Wistrand*, Bohuslänska folkdräkter. Fataburen 1908, lk. 8—10, ja *Sirelius*, Suom. kansanp. hist., lk. 67—68.

muutus mütsi otsaesise äär, milles alul oli 2 sügavat sisselõiget (vrd. *pildid 69, 71, 74*), loogakujuliseks ja siis sirgeks,[1] nagu see meie pottmütsidel harilik. Kuklapaelad olid Rootsis ja Soomes palju väiksemad kui meil. Ka mütsi kinnitamisviis oli, vähemalt Soomes, meilt erinev, see sündis juustele seotud paela (*timppi*) abil.

Kabimütsidele ei leidu Soomes vastandeid. Küll aga leidub sarnaseid terava servaga ja kõva alusega mütse rootsi rahvariietes[2]. Võetagu arvesse ka pinnmütsi nimetus, mis tuleb arvatavasti rootsi *bindmössa*'st. „Kõrgete" kabimütsside nimele vastab Rootsi *högmössa*. Pinnmütsi (*pinnimyssy*) nimi esineb küll ka Soomes. Meie pottmütside üldnimetusele „naistemüts" vastab Soome *vaimonmyssy*.

Nii tüpoloogilistel kui keelelistel põhjustel tuleks siis meie kabi- resp. pinnmütside algupära otsida Rootsist. Sedasama tõendab ka selle tüübi maateaduslik levimine (vt. kaart lk. 100), mis piirdub ainult Saaremaaga ja Loode-Eestiga, kui Rootsile kõige lähemal seisvate maa-aladega. Pealegi avaldub rootsi mõju eriti Saaremaal ka muudes rahvariiete osades.

Samal (maateaduslikul) põhjusel võib ütelda, et pottmüts, millele küll ka Rootsis vasteid leidub, meile mitte sealt ei ole sisse toodud, sest siis peaks ta levimine kabimütsiga enam-vähem ühte langema. Nagu ülemal nägime, ei esine aga pottmüts Saaremaal sugugi ja Läänemaal on ta võrdlemisi vähearvuline. Kõige rikkalikumalt esinevad aga pottmütsid Põhja-Eesti kesk- ja idaosas, s. o. Harju- ja Virumaal. Just need maakonnad on aga mere kaudu alati lähedas ühenduses seisnud Soomega. Ja sealt peaks ka pottmütsid meile sisse tunginud olema. Et just kõige vanemad, nagu kahekaarelise otsaesisega ja tohviriidest pottmütsid esinevad ainult Harjumaa kirdeosas, Tallinna ja Kadrina vahelisel alal, see näitab omalt poolt, nagu oleks nende levimine sealt, Soomega elavas läbikäimises seisvalt Tallinna ja Kolga ranna vaheliselt rannikult alanud. Et pottmütsid ka Läänemaale, s. o. kabimütside alale, on tunginud ida poolt ja mitte läänest (Rootsist), seda näitab ka järgnev ERM-i kataloogi andmetel kokku seatud tabel pottmütside suhtelise vanuse kohta erimaakondades.

---

[1] *Sirelius*, sealsamas.

[2] *Wistrand*, Sv. folkdr., lk. 72, Pl. XVII Upplandist.

Maakond / Vanus	u. 1800 ja varem	1810—1830	1830—1850	1850—1870	1870—1890	1890—1900	
Virumaa	3[1])	7	5	11	19	1	46
Harjumaa	1	4	7	10	17	5	44
Järvamaa	1	—	1	16	14	1	33
Läänemaa	—	1	1	7	20	2	31
Pärnumaa	—	—	—	1	—	2	3
	5	12	14	45	70	11	157

Et pottmütsid umb. 1850.—60. a. paigu ida poolt Läänemaale on tunginud, kabimütse välja tõrjudes[2], seda tõendavad ka kirjalikud teated kohtadelt.

Kohalik eesti segatüüp oleks arvatavasti Vändra müts, nagu ülemal nägime.

Võõra algupära kõrval on meie kabi- ja pottmütsides ka omapärast. See on nimelt laia iseseisva pitsi asendamine kitsa külgeõmmeldud treemliga. Et suure pitsi tärgeldamine nõudis erilist oskust (Soomest saadetud kõige peenemad Sireliuse teatel isegi Stokholmi tärgeldada), oli treemli tarvitamine palju praktilisem. Hilisemate kabimütside (Vigala, P.-Jaagupi, Tori) v ä l i n e t r e e m e l moodustab selle arenemiskäigu viimase astme. Suurte kuklapaelte tarvitamine on samuti meie mütsidel omapärane, nagu ka püstiseisev haripael Tori ja P.-Jaagupi mütsides.

Huvitav on asjaolu, et kaardil lk. 100 märgitud pottmütside ala lõunapiir pea täpselt kokku langeb Põhja- ja Lõuna-Eesti vahelise endise administratiiv-piiriga. See oli Eestimaa ja Liivimaa kubermangu piir, mis mõne teisegi etnograafilise nähtuse levimise asjus on etendanud tähelepandavat osa. Seda küsimust tuleks aga selgitada laiemas ulatuses, ka teisi analoogilisi nähtusi analüseerides, mis ulatuks kaugele üle selle kirjutuse piiride.

F. Leinbock.

---

[1] Kõik Kadrina khk.

[2] Peale hilisemate kabimütside pärisala Vigalas, P.-Jaagupis ja Toris.

KOHTLA RAHALEID.

I.

Esimene teade leiust, mis oli tehtud Kohtlas 6. juulil 1923. a., ilmus ajalehes „Vaba Maa“ 10. juulil samal aastal (nr. 153, lhk. 1). Selle sõnumi pääle pärisin „Vaba Maa“ toimetuselt järele sõnumisaatja kohta, ja mind juhatati Kohtlasse põlevkivi-tööstuse keemiku hr. *K. Luts*'u poole. Sõitsin kohale ja sain hr. Lutsult lahkel viisil kõik tarvilised teated ja juhatused asjaomaste leidjate ja teiste isikute poole; ühtlasi on pääasjaliselt hr. K. Lutsu teene leitud rahade kogumine leidjailt ja ülesostjailt ja nende toimetamine muuseumi.

Leid on saadud Kohtla riiklikust põlevkivi-kaevandusest, umbes 1/3 km põhja poolt suurt Tallinna-Narva maanteed, endiselt karjamaalt, mis oli võrdlemisi niiske, kaetud kase-, lepa- ja pajuvõsastikuga, milles oli näha ka mõni kadakas. Leiu pääle olid sattunud kaevanduse töölised Kaarel Johanson ja Marie Meier. Leid oli tulnud nähtavale labidaga päälmist mättakihti ära võttes. Rahad olid olnud päris pinna lähedal, otsekohe muru all. Nad läinud esimesel silmapilgul segamini mullaga, millest siis alles ümberolijad töölised nad välja otsinud. Potti või muud nõu või riiet, milles rahad oleksid olnud, ei ole tähele pandud; ka mingit kivi maapäälseks märgiks pole olnud. Kaevandusest võis näha leiukoha maakihtide läbilõiget: pääl oli umbes 20 sm paksuselt turbasegast mulda (milles rahad olnud), siis järgnes kiht savist liiva ning kruusa ja nende all hakkasid tulema põlevkivi-kihid.

Leid oli kohe alguses sattunud laiali ümberolijate tööliste kätte, mitmed kaevanduse ametnikud olid võtnud üksikuid rahasid „mälestuseks“ jne. Kõige enam oli rahasid leidjal K. Johansonil (umbes

160 tervet ja 100 poolikut), siis oli rahasid korjanud ja kokku ostnud keegi poisike V. Šepski (mõne teate järgi umbes 200 raha), viimaselt, aga ka muilt leidjailt, oli ostnud rahasid ka kohalik apteeker Paul Rosenberg (üle 100). Pääle selle oli üksikuid rahasid veel tööliste ja ametnikkude käes, kuhu neid jäigi. Kõigi kogutud andmete ja ka leidjate arvamise järgi sisaldanud leid üle 500 raha, mõne arvates ligi 600-ni. Olgugi, et rahad koguti juba 5. ja 6. päeval pärast leidmist, ei läinud enam korda üldist arvu päris kindlaks teha.

Muuseumisse saadud rahad osteti ja koguti pääasjalikult K. Lutsu kaasabil leidjailt, apteekrilt, V. Šepskilt ja mõned kingitustena ametnikelt.

Viimati võiks mainida, et ühe raha oli hr. Luts kaevanduse laboratooriumis analüseerinud ja leidnud, et see koostus peaaegu ainult puhtast hõbedast.

Harry Moora.

II.

Kohtlas leitud rahade arv, mis Eesti Rahva Muuseum osalt on ostnud, osalt kingituseks saanud, on nelisada kakskümmend kaheksa. Need rahad on osalt terved, osalt poolikud; poolikute arvu on väga raske ära määrata, sest mõnikord puudub tõesti pool raha, mõnikord ainult üks kolmandik, üks neljandik või koguni veel vähem.

Kõik need rahad ilma erandita on araabia hõbetükid (nõnda nimetatud dirhemid), löödud muhameedlaste poolt mitmesugustes linnades (peaasjalikult Aasias, osalt ka Aafrikas) aastail 715—838 p. Kr. Terve raha-auk oli arvatavasti juba enne aastat 850 sinna maetud, ja on sellega umbes 100 aastat vanem kui ligemale kõik suuremad araabia rahaleiud, mis seni Eestis ja Lätimaal nähtavale on tulnud.

Kohtlas leitud rahade täielise nimestiku ja kirjelduse avaldan ma käesoleval aastal Tartu Ülikooli Toimetustes (B VII 2).

Nendest rahadest on 419 kaliifide eneste löödud, ja ainult 9 on nende vasallide, nimelt kaks Idrisiidide, kaks Aghlabiidide ja viis Tahiriidide poolt (Idrisiidide ja Aghlabiidide dünastiad valitsesid Loode-Aafrikas, Tahiriidid aga Persias ja Turkestanis).

Mis puutub kaliifide rahadesse, siis on nendest kaksteistkümmend veel Omajjaadide dünastia ajast pärit, 407 aga kaheksa esimese Abbassiidi kaliifi ajast:

Abû-l-'Abbâs es-Saffâh (valitses 750—754) —	13 tükki,
el-Mansûr (754—775) —	83 tükki,
el-Mahdî (775—785) —	67 tükki,
el-Hâdî (785—786) —	2 tükki,
Hârûn er-Rašîd (786—809) —	163 tükki,
el-Amîn (809—813) —	18 tükki,
el-Ma'mûn (810—833) —	59 tükki,
el-Mu'tasim-billâh (833—842) —	2 tükki.
	407 tükki.

Huvitav on, et ka kuulsa suurvesiiri Dža'fari nimi, kes „1001 ööst" nii suurt osa etendab, Kohtlas leitud dirhemite peal õige sagedasti esineb.

Kõige vanem dirhem, mis Kohtlas leitud, on löödud Omajjaadi kaliifi Sulaimân'i ajal (715—717), vanas Mesopotaamia linnas *Wâsiṭ*'is 97. aastal pärast Muhamedi põgenemist (see aasta algas 5. sept. 715. a. ja lõppes 24. aug. 716. a. p. Kr.). Käesolev eksemplar on pooleks lõigatud, kuid imeliku juhuse tõttu on mõlemad pooled alal hoidunud (*pilt 76,1*). Iseäranis haruldane see dirhem ometi ei ole.

Kõige noorem dirhem meie rahaleius on löödud kaliif el-Mu'tasim-billâh'i päevil, aastal 223 pärast Muhamedi põgenemist (s. o. 3. dets. 837 — 22. nov. 838), ja nimelt *Arḍ-el-Hair*'is — kus aga sellenimeline linn on asetsenud, ei ole teadusmeestel veel korda läinud ära määrata; araabia kirjanduses ei tule seda nime kuskil ette. Käesolev dirhem (*pilt 76,2*) on väga suur haruldus: seni oli ainult neli eksemplari tuntud (kaks Peterburis, üks Venemaal Sprewitz'i erakogus ja üks Londonis Briti Muuseumis).

Sarnaseid rariteete on Kohtla rahaleius kaunis palju, nende kõrval aga ka üle tosina niisuguseid, mida keegi teadlane veel kunagi ei ole näinud, mis kõigis terve maailma muuseumides puuduvad ja mis teiste sõnadega ennetundmatud „unica" on. Üks niisugune unicum on näiteks el-Ma'mûni poolik dirhem (*pilt 76,3*), löödud *Herât*'i linnas (Afganistanis) 200. aastal pärast Muhamedi põgenemist (= 815—816 p. Kr.). Teine veel palju väärtuslikum dirhem (*pilt 76,4*) on väikesest Marokko linnast *Udžda*'st pärit, löödud arvatavasti aastal 188 p. Muh. p. (= 803—804 p. Kr.) Idrisiidi emiiri Idrîs ben Idrîs'i käsul: sellest linnast oli nimelt seni üks ainus raha tuntud

(Pariisis, Bibliothèque Nationale), mille peal aga aasta 186=802 ja teissugused ornamendid on kui meie eksemplaril; meie eksemplar on seepärast teaduslikult nii huvitav, et Berliini Rahakabineti idamaa-osakonna direktor, prof. dr. H. Nützel, enesele selle raha kipsikoopia on tellinud.

Kohtla rahaleiu teaduslik väärtus on niiviisi äärmiselt suur; kuidas aga on asi tema rahalise väärtusega? Kui mitu tuhat marka on ta väärt? — Kui lugeja arvab, et ma kohe imesuure summa nimetan, siis eksib ta täiesti. Kõikide korjamisobjektide müügi-

1. Wâsit, 97 (= 715/6). *2. Arḍ-el-Ḥair, 223 (= 837/8).*

3. Herât, 200 (= 815/6). *4. Udžda, 188 (= 803/4)?*

Pilt 76. MÕNED DIRHEMID KOHTLA RAHALEIUST.

hind ripub nimelt nõude ja pakkumise vahekorrast. Postmarkide korjajaid on miljoneid olemas, nende seas ka väga rikkaid inimesi, ja seepärast makstakse haruldase postmargi eest, mis on tuttav näiteks ainult kolmekümnes eksemplaris, otsekohe kolossaalseid summasid. Vanade rahade korjajaid on olemas võrdluseta vähem, ja seejuures ei korja nendest igaüks mitte kõiksuguseid rahasid, vaid ainult neid, mis on talle kättesaadavamad või enam meeldivad — venelane kogub näiteks Vene rahasid, inglane Inglise omi, mõned rikkad mehed vana Kreeka ja vana Rooma omi jne.; seepärast on ka haruldased rahad võrdluseta odavamad kui niisama haruldased postmargid.

Vanade rahade liik aga, mis iseäranis vähe armastajaid leiab, on just vanad araabia rahad: esiteks on neid nimelt lõpmata palju sorte olemas, nii et kellelgi ei või lootust olla enam-vähem täielist kollektsiooni kokku seada; teiseks aga saab ainult väga vähe korjajaid araabia keelest ja tollest veidrast kuufilisest kirjast aru, mis nende rahade peal esineb: kui seejuures raha on pooleks lõigatud, siis võib mõnikord ainult suur spetsialist selle ära määrata.

Araabia rahade erakorjajaid on selle tõttu äärmiselt vähe olemas; on tõepoolest veel rida muuseume, mis neid rahasid koguvad ja ostavad, kuid neil on liiga vähe võistlejaid, ja seepärast maksavad ka muuseumid võrdlemisi väga madalat hinda: vanade araabia rahade müügihind on praegu harilikult umbes 20% üle nende hõbedaväärtuse. Oleks aga nende korjamine niisama moodis, nagu postmarkide kogumine, siis maksaksid nad terveid kapitale. — Terve selle asjaloo on mulle mineval suvel prof. dr. H. Nützel Berliinis ära seletanud.

Lõpuks pöördun nende Eesti kodanikkude poole, kellel (nagu seda sagedasti juhtub) on sarnaseid rahasid olemas. Kui nad teaduse arenemisele tahavad kaasa aidata, siis müügu nad need rahad Eesti Rahva Muuseumile; tahavad nad neid enesele mälestuseks jätta, siis toogu või saatku need vähemalt mulle[1] äramääramiseks ja (kui raha on ennetundmatu unicum) fotografeerimiseks; sel juhtumusel saavad nad oma rahad puutumata tagasi ja teavad edaspidi, kas nad suured rariteedid on või ei ole. Mingil tingimusel ei tohi aga omanikud neid rahasid kuldseppadele müüa; siis ei tee nad nimelt mitte ainult teadusele hirmsat kahju, vaid ka oma huvidele, sest kuldsepad ei maksa nende rahade eest mitte rohkem kui hõbedaväärtuse ulatuses (nagu seda teeb Eesti Rahva Muuseum), vaid palju vähem: kuldsepad on kah inimesed ja tahavad äri teha — nad ei osta araabia rahasid aga mitte korjajatele ja muuseumidele edasimüümiseks, vaid lihtsalt sulatamiseks (sest kõik need rahad on uskumata puhtast hõbedast tehtud).

Järelmärkus. 11. mail 1925. a. olen ma isiklikult Kohtlas need rahad registreerinud, mida omanikud seni ei ole tahtnud Eesti Rahva Muuseumile müüa. Rahasid, mida mul korda läks näha saada, oli kolmkümmendviis, ja nimelt:

[1] Tartu, Lossi tän. 15 k. 7.

Omajjaadi raha — 1,
Abbassiidi rahasid — 32
(el-Mansûr: 7, el-Mahdî: 3,
Hârûn er-Rašîd: 12, el-Ma'mûn: 10),
Tahiriidi rahasid — 2.

Mõned rahad on äärmiselt haruldased ja huvitavad.

Omanikkude nimed on järgmised: Vilfrid Ilves (1 raha), Karl Jeeger (11), Arthur Kermann (1). Richard Käbin (3), Vladimir Lasarev (1), Georg Laurson (1), Karl Luts (1), Leopold Luts (2), Jakob Mänd (4), Aleksander Müürisepp (1), Arnold Relo (1), Paul Roots (1), Paul Rosenberg (5), Madis Sillenbach (2).

Hr. Paul Roots on oma haruldase dirhemi (el-Mansûri löödud el-Kûfa linnas aastal 140 p. Muh. põg. = 757—758 p. Kr.) praegu lahkesti Eesti Rahva Muuseumile kinkinud.

Walter Anderson.

HÕBEAARE PILISTVEREST.

Eesti Rahva Muuseumile kuuluvate muinasleidude hulgas on üks kõige tähelepandavamaid hõbeehete leid Pilistvere kihelkonnast Villevere küla endise koolikoha põllust. Selles leius olevatest ehete kujudest on igaühest siin üks pildistatud (*pilt 77*). Leid on antud hoiule Tartu Ülikooli Arkeoloogiakabineti muuseumi ja on seal inventeeritud nr. 2489 all.

Asjade leiusuhteist võiks mainida järgmist: 1920. a. tuli põllukündmisel mainitud talu majast umb. 67 m edela poolt adrasahaga välja üks hõbevõru. Seepeale hakati selles kohas ettevaatlikult järele kaevama ja leiti muudki asjad ja nendega koos väikesed linase riide tükikesed. Kõik leidu kuuluvad asjad olid hõbedast peale ühe raske käevõru (*pilt 77:7*). Leid on nüüd uurimisele päästetud tänu peremehele kooliõpetaja *Puskar'ile*, kes selle toimetas muuseumi. Muuseumi saadud hõbeasjad kaaluvad kokku 1145 grammi, s. o. ligi 3 naela, ja pronksist käevõru 223 grammi, s. o. üle poole naela.

Asjad moodustavad n. n. peiduleiu, sest need on nähtavasti kunagi üheskoos peidetud maapõue, ilma et oleks teada, mis otstarbel. Asjad on olnud omal ajal nähtavasti riides või kotis; sellest tunnistavad riidetükikesed, mis ainult seetõttu on läbi aastasadade alal hoidunud, et nad on asjade küljes tekkinud vaserohelisega läbi imbunud. Vaserohelist ei ole aga tekkinud ainult pronksvõrule, vaid ka hõbevõrudele, sest need on kõik nii halvast hõbedast, et see paistab kollakana ja on kattunud vaserohelisega. Leiukoht on lihtne põld, mil ei teata olnud mingisugust märki asjade olukohal. Tähelepandav on ainult asjaolu, et Villevere koolikohta olla enne kutsutud

„Kabeli taluks“[1]. „Kabeli“ nimega on rahvas meil nimetanud kõiksugu vanade matusepaikade ja kalmede kohti. Praegu kõnesoleva talu maal ei mäletata enam mingit kalme, vahest on aga siin varemini olnud mõni nüüd juba hävitatud matusekoht, nagu päris naabruses Villevere Siimu talu maal meie päevini on säilinud kaks kalme, millesse on maetud surnuid Kristuse sündimisele järgnenud aastasadadel, seega umbes ajal, millest, nagu allpool näeme, on pärit

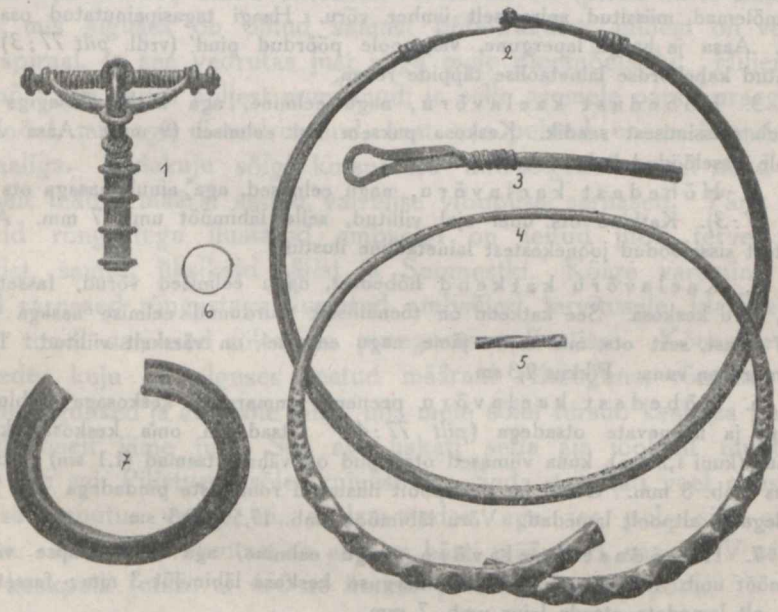

Pilt 77. TÜÜPI PILISTVERE AARDEST.
Nr. 1—6 hõbedast, nr. 7 prongsist.

kõnesolevgi leid. Leiusuhetest on kindlasti näha, et küsimusesolevad asjad pole pärit kalmest, kuid mainitud lähedalolevad kalmed näitavad, et seal ligidal on samal ajal, kui asjad on maapõue peidetud, püsivalt elanud inimesi, sest tolle aja matusekohad asusid arvatavasti ikka otsekohe külade läheduses.

Järgnegu siin kõigi leitud asjade kirjeldus, et siis võiksime katsuda määrata nende valmistamise aega, võimalikult ka kohta jne.

1. Hõbedast ambsõlg (*pilt 77:1*), kaarel ja jalal soonestatud hõbetraadist rõngad, samuti ka spiraali otsades. Sõle pikkus 8,8 sm, spiraali pik-

[1] Pilistvere kihelkonna kirjeldajate üliõpil. H. Alliku ja E. Markuse teade.

kus 8,5 sm. Jalal ja kaarel on olnud igas teises rõngaste vahes n. n. vahvlimustris väljapressitud plekki, vist halvast hõbedast, sest selle jäänused rõngaste all on rohelised ja väga pudedad. Ping tursub tugevasti keskpaiga poole. Spiraali telg on rauast, samuti nõel, mis ei ole seega olnud ühenduses hõbedase spiraaliga ega ole vedrutanud.

2. Hõbedast kaelavõru (*pilt 77 : 2*), pind ilustatud pikkade fassettidega, nii et lõige 6-nurgeline. Läbimõõt 21,4×20,5 sm. Võru keskosa on paksem (läbimõõt 8 mm), kuna otsad muutuvad õhukesteks. Otsad on painutatud tagasi ja moodustavad üks aasa (vrdl. *pilt 77 : 3*) ja teine haagi ning on siis mõlemad mässitud spiraalselt ümber võru. Haagi tagasipainutatud osa on katki. Aasa ja haagi lapergune, väljapoole pöördud pind (vrdl. *pilt 77 : 3*) on ilustatud kahekordse lainetaolise täppide reaga.

3. Hõbedast kaelavõru, nagu eelmine, aga katki. Haagiga ots puudub mässimisest saadik. Keskosa paksem kui eelmisel (9 mm). Aasa välispinnale sisselöödud kolmnurkadest ilustus.

4. Hõbedast kaelavõru, nagu eelmised, aga ainult aasaga ots alal (*pilt 77 : 3*). Katkine ots uuel ajal viilitud, selle läbimõõt umb. 7 mm. Aasal peentest sisselöödud joonekestest lainetaoline ilustus.

5. Kaelavõru katkend hõbedast, nagu eelmised võrud, fassetteeritud, võru keskosa. See katkend on tõenäiliselt murdunud eelmise aasaga katkendi otsast, sest ots, mis sama jäme nagu eelmisel, on värskelt viilitud. Teise otsa murd on vana. Pikkus 9,3 sm.

6. Hõbedast kaelavõru peenema ümmarguse keskosaga (läbimõõt 5 mm) ja laienevate otsadega (*pilt 77 : 4*). Otsad on oma keskosas kõige laiemad (kuni 1,2 sm), kuna viimased otsatipud on vähe kitsamad (1,1 sm); otsade paksus umb. 8 mm. Otsad on pealtpoolt ilustatud rombiliste pindadega ehk fassettidega ja altpoolt lamedad. Võru läbimõõt umb. 17,5×20,3 sm.

7. Hõbedast kaelavõru, nagu eelmine, aga väike (lapse võru). Läbimõõt umb. 12×14 sm. Võru ümmarguse keskosa läbimõõt 3 mm; fassetteeritud, alt lamedate otsade laius umb. 7 mm.

8. Hõbedase kaelavõru katkend. Kaelavõru olnud nagu eelminegi väike, aga veelgi õrnem. Säilinud ainult üks fassetteeritud ots ja ainult pisut ümmargust keskosa. Keskosa läbimõõt umb. 2,5 mm, fassetteeritud osa laius umb. 5 mm. Viimasesse, otsmisse kolmenurgelisse fassetti on sisse löödud 4 poolringjoont.

9. Hõbedast nelinurkse lõikega tordeeritud (väändud) pulgakene (*pilt 77 : 5*), pikkus 3,9 sm, läbimõõt ligi 0,5 sm. See on tõenäiliselt hõbedase kaelavõru katkend nagu *pilt 77 : 4*, mille keskosa on olnud ümmargune ja sile, otsad aga paksemad ja nelinurksed ning väändud.

10. Hõbedast spiraalsõrmuse katkendid — kokku 10 tükki (*pilt 77 : 6*). Sõrmus on olnud hõberibast, mis umb. 2,5 mm lai, seestpoolt lame, pealtpoolt kumer.

11. Väikese hõberõngakese 2 katkendit. Rõngake on olnud umb. 8 mm läbi mõõta, seestpoolt lame, väljaspoolt harjas (s. o. kolmenurgelise lõikega) hõberibast, mis 3 mm lai.

12. Pronksist käevõru, raske ja massiivne (*pilt 77 : 7*). Võru on kolmenurgelise lõikega; väljapoole pöördud nurgal on hari, kahel pool ääres on

rant, mis teeb võru sisekülje laiemaks. Võru sisekülg on pisut õõnes, eriti otsadest. Võru pinnas pole muid ilustusi kui üleminekul harjale ja äärerantidele nurkade sees sisselöödud punktikeste rida.

13. Kaks labase linase[1] riide tükikest, üks 9×8 mm, teine 26×13 mm suur. Riidetükikeste küljes on vaserohelist (paatinat).

Vaatleme edasi asjade otstarvet, vanust ja päritolu. Kõigepealt ilus hõbedane sõlg — seda on tarvitatud riiete kinnitamiseks, aga samal ajal on see olnud ehtekski. Sõle all oli (pildil mitte nähtav) nõel, mis alguses on olnud samast hõbetraadist, millest on vedru või spiraal, ja see vedrutas just nagu meie pleetnõeladki. Hiljemini on nõel aga vedru küljest murdunud, ja selle asemele pandi praegune raudnõel, mis aga ei vedrutanud, sest see polnud enam ühenduses spiraaliga. Sedakuju sõlgi kutsutakse *ambsõlgedeks*, sest need on väliselt teatud määral ammu, varrelise vibupüssi sarnased. Päris sarnaseid rõngastega ilustatud ambsõlgi on leitud juba terve rida Eestist, samuti üksikuid Lätist ja Soomestki. Kõige varemini aga tulid sarnased rõngastega ilustatud ambsõled tarvitusele Ida-Preisis. Sealt toodi sarnased sõled ka praegusesse Eestisse. Kõnesolevate sõlgede kuju oli alguses teatud määrani teissugune, rõngad olid mitmejärgulised ja ambsõle ping, mis meie sõlel tursub keskosa poole, oli ühtlaselt jäme jne. Siis aga hakati seda aja jooksul muutma, kuni see sai Pilistvere sõle kujuliseks. Seda tarvitati veel edasi ja siis see muutus veelgi, m. s. lamenedes, aga see pole siin enam tähtis. Meie sõle tarvitamise aeg on hästi määratud, see on V aastasaja keskpaik (umb. a. 450-ne ümber p. Kr.) ja teine pool.

Kaelavõrusid aasa ja haagiga (nagu *pilt 77:2,3*) oli meie leius kokku 3. Need võrud olid, nagu juba nimi näitab, kaelaehteiks ja kanti arvatavasti nii, et haak ja aas olid kukla taga, kuna paksem keskosa rippus ette, rinnapoole. Sarnaseid võrusid hakkasid tarvitama kõige pealt gootlased Lõuna-Venes esimestel aastasadadel p. Kr. Lõuna-Venest levis sarnaste võrude tarvitamine ühelt poolt loodesse, gootlasile praeguses Preisis, teiselt poolt ka kirdesse Oka jõeni, kus ka asus gootlasi, ja samuti põhja poole, praeguse Smolenski pool elavaile leedulasile. Vist siit, üle praeguse Latvia, kust sedamoodi võrusid ka on leitud, õppisid meie maa elanikud neid tundma ja tarvitama. Alguses olid sedaliiki võrud ümmargused ja siledad,

[1] Aine on lahkesti määranud mikroskoopiliselt mag. *Tyyni Vahter* Helsingis. Need riidetükikesed on kõige vanemad linase riide tunnistused meil.

aja jooksul moodustusid nad aga väga mitmesuguseiks. Päris meie võru taolisi, pikkade lamedate pindadega ehk fassettidega ilustatud võrusid, on leitud peale Pilistvere veel Põlva kihelkonna Viira mõisa maalt ja väljaspool Eestit Lätist Ljutsini maakonnast [1] ja Venest Poltaava kubermangust [2] ning viimati Oka jõe ümbrusest [3]. Mitmel korral on sedamoodi võrusid leitud koos asjadega, mis kuuluvad V aastasatta p. Kr. Viimaksmainitud võru Oka ümbrusest on leitud koos laia-jalase sõlega, mida tarvitati V aastasajal, aga mitte kaua üle aasta 500 p. Kr. [4]. Seega on meie aasa ja haagiga võrud sama vanad, nagu eespool-kirjeldatud rõngastatud ambsõlg.

Kaelavõrusid nagu (*pilt 77:4*) on meie leius ka 3. Neid võrusid on kantud nii, et peen ümmargune keskosa tuli kukla taha, kuna lõua all olid laiad, fassettidega pinnalt ilustatud otsad pealistikku (pildil on võru laiali painutatud). Ka katkend (*pilt 77:5*) on pärit samasugusest peene sileda keskosaga, paksenevate, pealistiku olevate otsadega kaelavõrust, ainult siin on otsad fassetteerimise asemel olnud ilustatud sel teel, et nad on tehtud esiteks neljanurgelised ja lisaks veel on väändud (tordeeritud).

Paksenevate pealistikku ulatuvate otsadega kaelavõrud tulid tarvitusele umb. aasta 400 ümber p. Kr. germaani rahvastel Põhja-Saksas ja Skandinaavias. Seal valmistati need harilikult kullast ja nende otsad olid ümmargused, ainult pealepoole olid tihti otsadele sisse löödud umb. poolkuu kujulised ilustused. Sarnased ümmargused võrud said siis tuttavaks ka meie Läänemeremail, s. o. praeguses Eestis ja Lätis, ilma et esialgu võiks öelda, missugust teed need siia tulid. Sisselöödud poolkuudega võrusid meil ei tunta, küll aga ilustati siin võrude otsad selle asemel fassettidega või väänmise teel. Fassetteeritud võrude otsad olid kõige vanematel lõikes umbes ümmargused, siis aga hakati neid aja kestes muutma alt lamedamaiks ja seejuures ikka enam laiadeks, nii et viimati otsad said päris õhukesteks ja laiadeks. Meie võrud on, nagu eespoolsest kirjeldusest näha, alt juba lamenenud, kuid alles väga vähe; seega on need võrdlemisi varased. Eestist ja Lätist on sarnaseid võrusid leitud

[1] Записки славянск. отдѣл. Имп. Русск. Арх. Общества Т. IX, табл. IX. — [2] *Д. Я. Самоквасовъ*, Раскопки сѣверянскихъ кургановъ въ Черниговѣ во время XIV арх. съѣзда, Москва 1916, рис. 14. — [3] Матеріалы по археол. Россіи 25, Кузьминскій могильникъ, lk. 95. — [4] Studier tillägnade Oscar Almgren, Stockholm 1919, lk. 266.

terve hulk koos teiste asjadega, m. s. sõlgedega, mille vanus on võrdlemisi täpselt teada. Selle järgi oleksid alt lamenemata, umb. ümmarguse lõikega võrud pärit umb. aasta 450-ne ümbert p. Kr., kuna alt juba lamenenud otsadega võrud kuuluvad umb. VI aastasaja algusse. Meie võrud oleksid siis pärit umb. V aastasaja teiselt poolelt.

Hõbedast spiraalsõrmus (*pilt 77:6*) on samasugune, nagu sarnaseid päris harilikult Eestis, Lätis ja Leedus tol ajal pronksist kanti. Kõnesoleva sõrmusega päris sama-aegsed on m. s. Läti Plavnekalni kalmistu spiraalsõrmused. Need sõrmused on harilikult alt lamedast, pealt harjas või vähe kumerast traadist, mis mitu korda ümber sõrme käib ja mille otsad tihti on lihtsate sisselöödud joonekestega ilustatud. Meie sõrmuse otsad on murdunud, ega tea, kas need olid ilustatud.

Väikese katkise hõberõngakese (pildil puudub) otstarve pole teada. Ühe teate järgi olla see olnud kaelavõru (*pilt 77:4*) keskosa ümber. Vahest oli selle abil võru külge mõni ripats kinnitatud.

Viimati kuulub meie leidu raske pronks-käevõru. Selle eelastmeiks on umb. teise aastasaja lõpul Preisis tarvitusel olnud võrud, samuti keskel harjaga ja äärtel rantidega, aga palju õhemad ja kergemad. Neid võrusid hakatakse siis iseäranis praeguses Lätis tarvitama ja muudetakse seal ikka massiivsemaiks, kuni saavad nii tugevaks nagu meie (*pilt 77:7*) kujutatud võru. Umb. kuni V aastasaja lõpuni on nende võrude sisemine külg tasane, siis aga hakatakse seda muutma õõnsaks, esiti vähe, siis aga ikka enam, kuni võru tehakse plekist, alt päris õõnes. Meie võru on ka juba seest pisut õõnes — seega peaks see olema juba vähe hilisemast ajast kui seest tasased võrud ja kuulub vahest V aastasaja teise poolde.

Seega oleme leidnud, et meie leidu kuuluvad asjad kõik paistavad olevat pärit aasta 450 ja 500 vahelt p. Kr. Et need kõik on üldiselt samavanused, ilma et mõni asi oleks noorem, siis on nende peitmise aeg ka vist umbes sama. Jääb ainult küsimus: kelle omad on need asjad olnud ja kus need on valmistatud? Seda küsimust pole enam võimalik nii rahuldavalt vastata, nagu eelmist, asjade vanusest.

Nagu praegu võib kaunis kindlaks pidada, elas juba esimestel aastasadadel meie kodumaal ja praeguses Põhja-Latviaski kuni Võnnu

linnani eestlaste eelkäija, soome sugu rahvas. Sellest lõuna poole, end. Lõuna-Liivimaal, Kuramaal, praeguses Leedus ja osalt idapoolseimas Preisiski, praeguse Meemeli linna ümbruses, elasid balti, s. o. leedu-läti sugu rahvad. Preisimaal, mööda Veikseli jõge elasid Skandinaaviast sinna rännanud germaanlased, gootid. Viimased olid rännanud osalt siit lõuna poole Dnjepri alaosale ja Musta mere rannikule, kus õppisid tundma seal eesolevate rikaste rahvaste ja naabruses oleva Rooma riigi kultuuri. Musta mere rannikult saadud ja veel Rooma riigilt röövitud ja väljapressitud varandused kui ka eriti kokkupuutumine rooma haridusega tõstsid gootlaste kultuuri väga tähelepandavale kõrgusele, nii et nad Ida-Euroopas hakkasid etendama igapidi esimest osa. Lõunapoolsed gootlased olid ikka ühenduses oma põhjapoolsete hõimlastega Preisis ja Skandinaavias ja nii tõusis viimastegi kultuur suurele kõrgusele, avaldades suurt mõju kõigi naaberrahvaste kultuuridesse. Meiegi kodumaa aineline kultuur on esimesel neljal aastasajal p. Kr., s. o. niinimetatud varemal raua-ajal otsustavalt iseäranis Ida-Preisi, osalt ka lõunas olevate gootlaste mõju all. Kõik ehete kujud näit. tulevad sealt, kuigi need siis siin teatud määrani ümber kujundatakse oma maitse kohasteks. Siis aga n. n. keskmisel raua-ajal (s. o. 400—800 p. Kr.), hakkab meil ikka enam esile tungima teiste naabrite, nimelt läti-leedu rahvaste kultuuri mõju. See seletub gootlaste nihkumisega lääne poole, Rooma riiki ja nende riigi kokkuvarisemisega Preisimaal. Ja just sellest algavast balti rahvaste kultuurilisest mõjust näikse tunnistavat Pilistveregi aareleid.

Meie nägime juba eespool, üksikuid asju käsitelles, et neil kõigil oli sugulasvorme, ja nimelt päris samasuguseid lõuna pool Lätis ja Leedus, osalt praeguses Lõuna-Veneski. Sinnapoole näitab hõbegi, millest asjad tehtud. Hõbedat meie kodumaal pole, seda võidi saada ainult mujalt ja arvatavasti just Musta mere rannikuilt, kuhu seal asunud rahvad aastasadade jooksul olid kogunud määratuid rikkusi, saades neid peaasjaliselt väljaveetava vilja eest. Pilistvere leidu kuuluvad asjad on nähtavasti siis valmistatud kuskil leedu rahvaste alal ja sealt meile sisse toodud. Et need pole tehtud meie kodumaal lõuna poolt tulnud tooresmetallist, selle poolt kõneleb asjaolu, et sarnased ehted olid väga kodused Leedus kõnesoleval ajal ja kogu keskmisel raua-ajal. Siiski on meie leid kodumaa kultuuriliste olude valgustamiseks suure väärtusega, kui tunnistus algavast kultuurilisest läbikäimisest uues suunas (balti rahvastega) senise vana (gooti)

suuna asemel. Samuti on see tunnistuseks jõukusest, mis just sel ajal, milt meie leid pärit, hakkab tõusma. Enne seda, n. n. varemal raua-ajal, on meie maalt leitud ehted ikka pronksist, hõbe tuleb ainult harukordadel ette. Nüüd aga on Pilistvere leius üksinda suur hulk hõbeasju, olgugi võrdlemisi vasesegasest hõbedast, kuid tehniliselt väga puhtalt ja hästi valmistatud ja siis niisugustenagi väärtuslikke. Sellele tuleb veel lisaks, et Eestist on leitud just samast ajast rida hõbeaardeid, isegi üks kuldvõru, mis kõik kuuluvad samasse aega: Kardla külast Tartu lähedalt, Viira mõisa maalt Põlva kihelkonnas, siis Kuussalu kihelkonnast ning natukene hilisemast ajast Humulist Helme kihelkonnas ja Loosi mõisast Vastseliina kihelkonnas. Kõigis neis tuleb nähtavale ka sama leedu-läti mõju, millest eespool kõneldi. Seega näitavad needki leiud lõuna poolt tulevat hõbedavoolu. Mis oli aga selle põhjuseks, et just nüüd, leidudelt nii vaesel Eesti keskmisel raua-ajal, nii palju hõbedat on meie leidude hulgas, see küsimus ootab esialgu alles lahendamist.

H. Moora.

KALAPÜÜDMISEST ENDISTEL AEGADEL.

Nagu igas tegevuses ja olukorras edu silmapaistev, võrreldes neid endisel ja praegusel ajal, niisama ka kalapüüdmises ja püügiriistades. Endised olud näivad praegustele inimestele rasked, püügiriistad abitud. Selleaegsed inimesed võib-olla neid raskusi täiesti tundsid, abitust märkasid, kuid nende kõrvaldamine oli siis võimatu — olud on muutunud pikkamööda, aegade jooksul, olles ühenduses üldise majandusliku edu ja teiste olude muutumisega.

Alamaltoodud kirjeldused endistest kalapüügi-oludest on käsitatud Ida-Harjumaa rannakülade kohaselt. Teateid on päritud vanadelt inimestelt, iseäranis *Jüri Art*'ilt (praegu üle 80 a. vana) Kaberneemest ja *Mai Kravtsov*'ilt (üle 70 a.) Tapurlast Kuusalu kih. 1918. a. suvel. Kirjelduses on püütud tabada kohati samu seletusi ja juhatusi, nagu seda kuuldud jutustajailt. Lõplikul käsitlusel oli suureks abiks allakirjutanu isa *Johan Vilberg* (sünd. 1855), kes noorelt Kaberneemes kalamehena elanud.

Üksikud kalameeste oskussõnad — tekstis märgitud *:ga — on pikemalt seletatud kirjelduse lõpul olevas sõnastikus.

Üldse merelkäimisest.

Vanemate inimeste jutustuse järele on meri varemal ajal olnud rikkam kaladest, mille tagajärjel ka saak olnud tihti suurem. Osalt on see arusaadav, sest puudusid siis niisugused täielikud kalapüügiriistad, nagu praegu, mispärast kalade hävimine ei tundunud niisugusena kui viimastel aastakümnetel. Ka oli kalapüüdmise piirkond, ala, kitsam, sest kaugele laiale merele tungida oli suurte raskustega ühenduses.

Merel käidi vanasti sõupaatidega, lootsikutega sõus, sest purjesid ei tuntud. Paadid olid üldse vähemad, madalamad, harilikult 4-*laidased*, s. o. 4 lauda kõrged, enamasti umbes 17 jala pikkused, alt *anduriga* (kiiliga). *Perad** olid laia otsaga, *keulast* ülevalt vähe sissepoole kõverad. Suurel meripaadil oli 2 paari aerusid. Sõus oli väga raske kaugemal merel käia, sellepärast olid kalapüüdmiskohad rohkem ranna lähedal.

Möödunud aastasaja 50.—60. aastatel hakkasid ilmuma purjed. Esiteks olid nad väikesed, peaasjalikult *raagapurjed* (sangaseilid), mis kinnitati raade, põikpuude külge ja tõmmati *vöiköiega* üles: masti otsas — mast oli enamasti keskmise *piida* (istelaua) küljes — oli auk, millest läbi käis peenem köis, vöiköis. Purje hoidsid masti küljes *rakid*, võrud, mis käisid ümber masti ja olid purje külge kinnitatud. Purje servades oli mõlemal pool köis, nöör. *Priistangi** ehk *pirkelit* alati ei tarvitatud, — see pandi peale enamasti loovimisel. Purjepaatidega käidi juba kaugemal merel kalal. Linnas ja ka Soomes käimiseks olid *viislaiad*, s. o. suuremad paadid, 5 lauda kõrged. Aegamööda ilmusid kaugemate sõitude jaoks juba väikesed *jaalad*, kahe mastiga alused, millel juba tekk peal.

Võrk.

Võrk on vanem püügiriist, mida tarvitatud juba ammust ajast. Endised võrgud olid madalad, 50, 55 või 60 silma kõrged. Enamasti kudus võrgu kalamehe oma perekond. Võrguks tarvitati ainult linast lõnga. Linad osteti maalt või vahetati silkude vastu maameestelt, tihti Järvamaalt, sest ranna põldudel ei kasva lina. Suuremas talus osteti talveks linu 3—4 leisikat, vahest isegi 5. Linad *äklati* „armuta-puhtaks" lina-*äklal**, et võimalik oleks saada hästi peent ja tasast lõnga. Peaaegu kõik lina läks võrgulõngaks — takkudest valmistati riiet särkideks ja püksteks, sest takune lõng on tompline ega kõlba võrgulõngaks (ainult pühade särgid ja käised valmistati linasest riidest). Võrgulõnga ketrasid ranna naised ise.

Võrgu kudumisest võtsid kõik osa: mehed, naised, lapsed; mehed-naised enamasti siis, kui oli välistest töödest vaba aega. Talvel oli võrgu kudumine suurematel lastel peatöö, sest koole veel ei olnud. Et aeg vähe jõudsamalt läheks, käisid lapsed tihti külas *kiistamas*, s. o. võidu võrku kudumas. Seks võeti võrk, vahest ka *võrguhark** kaenlasse, koguneti ühte talusse, vahest 4—5 ühtekokku,

ja hakati kuduma. Kiistades aeti harilikult juttu, tehti nalja. Tihti tõmmati kuduma hakates sõega võrgulinale risti must joon, kust siis mõõdeti vastkoetud võrgulina laiust. Õige lühikeseajalisel kiistamisel tehti ka sõega pikijoon mõnekümne silma järele ja kui mõni juba märgini jõudis, siis kostus rõõmus kisa: „nogimust iess!" Üldse on kiistades üksteise uhal töö kiiremini edenenud.

Ka naised on külas kiistamas käinud, enamasti aga videvikus — videvikku ehk videlikku pidamas[1]. Siin oli huvituseks küla uudiste edasirääkimine, tihti ka vanad jutud ja isegi laulud.

Võrgu pikkus linana oli enamasti 20 rindsülda, millest kokkuaetult ja paelutatult sai 12—13 rindsülda võrku. Kudumine sündis ülevalt alla võrgulina laiuselt; kudumisel oli pea-tööriistaks *käbi*, mille ümber oli võrgulõng, *kalts*, mille ümber tehti võrgusilmad, ja *koer*, *kots*, raskus, mis hoidis võrgusilmad lahti.

Oli võrk valmis kootud, võeti ta hargilt ja *ajudeti* ära, s. o. tõmmati põlvede peal järgemööda kogu võrgu pikkuselt laiaks ja harutati lahti sest seisukorrast, nagu oli kududes võrguhargi ümber. Niisuguses ajutatud seisukorras rapsiti, raputati, venitati, virutati ja vihuti võrku. Kõige harilikum oli võrguga omale vastu külgi või üle õla vastu selga peksmine. Terve tegevus oli seks tarviline, et võrgusilmad lahti veniksid, teise kuju võtaksid, kui hargil pikuti rullitult olid omandanud. Iseäranis armastati võrguga lapsi vihtuda, sest olid ju lapsed tihti suure vaeva nägijad ja vihtumine naljana sünnitas neilegi töö lõpetusel head meelt. Kolga rannas olid laste vihtumiseks isegi oma „sõnad":

„Ärä kauda kalasinda,
Ärä likka lakkatinda,
Ärä tie lueru morda!"

Kaberneemes tarvitati virutamisel „sõnu": „liha maha, kala selga!"

Peale vihtumist pandi võrk pulkadele. Seks olid iseäralised *poimipulgad**, umbes 2 vaksa (s. o. jalga poolteist) pikad, ühest otsast teravad, teisest pikema külgoksaga, kaitseks, et poimipulk ei tule võrgusilmadest läbi. Poimipulgad aetakse võrgu servadesse üles ja alla, terve võrgu pikkuselt, nii et 2 silma jääb pulga peale,

[1] Neljapäeva-õhtutel ei ole võrku kootud ega kedratud: ühtede seletuse järele olnud neljapäev vanapüha, teiste järele vanakuradi laupäeva-õhtu.

2 pulga alla. On terve võrk *poimitud*, keerutatakse see poimipulkade abil *porsasse*, s. o. keerdu, mille juures saadakse 12—13 *nairist*, s. o. krunni, selle järele, missugune on võrk: peenemast lõngast saab rohkem naireid, jämedamast vähem. Nende nairiste ja porsaste järele hinnatakse võrgu headust ja lõnga peenust. — Porsas lastakse võrk seista vahest kauemat aega, kuid mõnikord, kui tarvidus suur, ka vähem, aga 2—3 päeva ikka. Terve porsasse keeramise eesmärk on, et võrk hästi välja veniks ja silmad tarvilisse seisundisse koolduksid, sest hea võrgu silmad peavad „seisma kaselehel", s. o. rombina.

On võrk veninud, hakatakse seda *rakendama* („ragendama" Kaberneemes, *paulutama* Kolgas), mida teevad enamasti vanemad mehed, sest siin peab meister olema, igaüks ei saa sellega toime. Rakendamisel on mõõduks *tabadus* (ka tabasus, Kolgal tabajus), s. o. 33—34 võrgusilma pikkus, mille märkimiseks tarvitatakse tabadusekeppi. Selle kepiga mõõdetakse võrgupaelal kepi pikkus ja tähendatakse paela küljes väikese tikuga, *puiguga* (nom. puik), mis eest teritatud, tagant jämedam. Ühe tabaduse peale pannakse rakendamisel 40 silma. Nii saab võrgulinale tarviline pinevus; võrk jääb n. n. kaselehele, s. o. võrgusilmadel peab alumine ja ülemine nurk terav olema, rombina jääma; on aga võrgulina pingumal, nii et võrgusilm jääb ruuduna, siis on võrk *laug*, ega püüa hästi kala; samuti pole võrk hea, kui ta on liiga kotis.

Võrgupaelte külge kinnitatakse lina *tampsaga* *, jämedama ja keeruma kanepist lõngaga (kanepine peab rohkem mädanemisele vastu): võrgulina ja -paela vahele kootakse käbiga kolmenurgelised *tampsasilmad*, mille välimisest nurgast keerutatakse tamps ümber paela, nööri ja pannakse sõlm peale. Niiviisi kinnitatult ei nihku võrgulina mitte paigast ära paela küljest, kui tamps mõnest kohast peaks katkema.

Võrgupaelad on kanepist või jõhvist. Kanepist on enamasti alumine pael, mille külge kinnitatakse *kivirihmad* tarviliku tihedusega. Ülemine pael on jõhvist, sest kanepine mädaneb puujuurte all, millega kinnitatakse pullud võrgupaela külge. Niihästi jõhvpael kui kanepine tehti kodus pööradega, — esiteks tehti *säied* (säigmed, säiged = keermed) väikese pööraga: kanepi p i h u kinnitati seinas oleva konksu külge, pahema käega venitati pihust tarvilise jämedusega heietised, parema käega keerutati keere paraskeeruks pööra abil ja valmis säie keriti pöörale; suurema pööra abil, mis oli seina

küljes, keerati säied nööriks, paelaks kokku, nii et nööriga keerutati suurt pööra ringi, kuna samal ajal väikesi pööri, mis olid mõlemas käes, ka keerutati, — üldse oli see töö, mis tahtis harjutamist. Enamasti olid endised paelad kahekeermesed, s. o. kahest säigest koos[1]. Kuidas säigi kokkukeeramise juures hoiti, nii tuli pael: hoiti käed säietega laiemal, sai nöör keerum; käed koos hoides tuli laug nöör. Materjal jõhvpaelaks toodi linnast nahaparkalite käest (hobuse ja härja sabakarvad). — Hilisemal ajal tarvitati, nagu nüüdki, jõhvpaela asemel tõrvanööri.

Ülemise paela külge kinnitati *pullud*, nagu juba tähendatud, kuusejuurtega. Pullud valmistati enamasti kasetohust, kuid vahest ka männikorbast, männi *kaarnast*. Kasetoht pulludeks toodi metsast, lõigati 2—3 tolli laiusteks ribadeks, mida enne murdmist hoiti veel tihti tulises vees. Pullu südameks pandi paar paksemat serva pikiti, mille peale keerutati tohuribad põlvel, näriti servast hammastega, et toht vähe koolduks (sellepärast olid uued pullud täkkeid ja hambajälgi täis), ja pandi *näpisti** vahele kuivama (Kolgas: *säplisse*). Seal seisavad pullud mõne aja. Näpistist pannakse pullud *pihtide** vahele — neid lasti üksteise kõrva, siis jälle uus kord peale, rõhuti kokku ja taoti vahest veel haamriga „pinguli", et tuleksid hästi tihedad ja ilusad pullud. Pihtide vahel seisid pullud vahest kaua aega. Täiesti kooldunud pullud, mis enam „ära ei lagunud", hoiti mõnes vakas või korvis kuivas kohas rakendamiseni alal.

Enne pullutamist keedeti kuusejuured tulises vees, et nad sitkeks muutuksid, kooriti ära, vesteti siledaks ja lõhestati lõhki. Pullu ots, mis mitte vastu võrku ei olnud (*pulluperse*), nõeluti samuti kuusejuurega kinni. See oli enamasti poisikeste töö. Nõelumisel tarvitati aukude tegemiseks *pullunaasklit**. Pullutamine oli meeste töö, sest see tahab vilumist ja oskust, et pullud oleksid tasaselt jaotatud ega käriseks paela küljest lahti. Üldse püüti teha pullud hästi kõvad, ümmargused ja ühesugused, nagu puupulgad, et „voo ei hakkaks külge". Ainult ainade (vt. allpool) juures olid kolmenurgelised pullud, nn. *aina-* ehk *taskupullud*, millele kergem oli teha peale peremärki ja mis näitasid, kus võrkude vahed. Iseäranis paksust tohust pullud kandsid Kolgas *lenkipullude* nime. Mõnikord

[1] Kolga rannas oli tarvitusel veel *üüsing* (gen. -nge) — 'kolmekeermene, üksipidi, vastupäevane nöör' (Mai Kravtsov).

lõigati veel pullu välimisse otsa *hark*, täke terava nurgana, see võimaldanud pullu otsa nõelumist kindlamini. Võrgupoolne ots oli enamasti lõigatud trapetsina. Kuid viimased lõiked polnud üldised ja olenesid meistri oskusest ning ka maitsest.

Pärast pullutamist kinnitati alumisele võrgupaelale *kivirihmad* külge. Need olid jämedamast lõngast, kahe- ja ka mitmekordseks keerutatud, umbes 1 jala pikkused. Nende külge kinnitati *kivistamisel* kivid, mis võrgu põhjas hoidsid. Alumise võrgupaela ja merepõhja vahel pidi vähe vahet olema, et „merekilgid põhjalt võrgu külge ei tuleks".

Viimaseks tööks võrgu rakendamisel oli *ainuspaelade* ajamine võrgu otstesse ja *ainade* valmistamine võrgupaelte otsa. Ainad olid umbes 10 tolli pikkused silmused, millega võrgud merdelaskmisel seoti *rividesse:* talvel jää all peeti enamasti 5—6 võrku rivis, suvel 10—15, isegi kuni 25 võrku; kudukala ajal oli rivis vähem, enamasti 5—7, vahest ka ainult 2—3 võrku.

Valmis võrk oli kalamehele varanduseks. Selle headusest olenes ka kalasaak ja omaniku sissetulek. Ei ole ime, et igaüks soovis oma võrgule suuremat kalade kinnipüüdmise võimet. Sellepärast püüti seda võimet suurendada võrkude suitsetamisega, — enamasti olid suitsetamismaterjaliks kadakad, kuid korjati ka igasuguseid kaltsusid, pandi nendesse juudasitta, silmakivi ja süüdati põlema[1]. Mõned lasknud üle võrkude püssi ja teinud võrkude läheduses kära. Üldiselt oli merele minnes soov: „Tule, Jeesuke, kaasa!"

Kalapüüdmis-viisid.

Merele mindi harilikult, nagu nüüdki, õhtu eel, viidi juba rannal korraldatud ja kivistatud võrgud merde ja toodi hommikul päikese tõusu aegu välja. Enamasti käidi *hauas*, s. o. võrgud peeti põhjas. Pooles vees võrkude pidamist, nagu praegu viisiks, ei tuntud. Hauas käies oli aga aeg tihti mõõduandev: näit. käidi kuduajal madalal, kus põhi paistab, vahest ka *laul* (Kolgas ka *penkres*), enamasti aga ikka sügavas. Vanad võrgud lasti enamasti ikka laule.

Võrgu laskmisel käidi kolme inimesega: üks sõuab keulas paati, nagu seda tarvis, teine peras loobib pullusid ja kolmas kesk-

[1] Kaberneemes pole ühel kalamehel võrk kala püüdnud. Muidugi peeti seda nõidumise tagajärjeks. Ohuks selle vastu lapatud võrk paati ja suitsetatud. Võrgud aga läinud suitsetamisel põlema.

paigas kive merde. Kõige hakatuses visatakse *kupp*, siis köis ja *poru** ning selle järele võrk. Hauas peeti suur kupp, keskelt jäme, umbes 1,5 arssina pikkuse labaga, mil tähendatud peremärk; madalal oli väikene lauast tehtud kupp. Hauas oli harilikult kupul 50 rindsülda köit, laul aga ainult 12—13 sülda. Sisselaskmisel, iseäranis aga madalal, lasti võrku merde vahest isegi *kilba*, s. o. võitu, kui juhtusid mõned paadid lähestikku.

Ööseks jäi võrk merde, kuna kalamehed paatidega sõitsid randa. Hommikul päevatõusu ajal mindi võrku vedama. Siin oli jällegi kolm inimest tegevuses: üks pidas paadi „iess", s. o. kohe, enamasti keulaga vastu tuult, teine vedas võrku välja istudes keskmisel *piidal*, toetades jalgu jalgpuule, mis paigutatud *saamadele** kaarte taha; kolmas aitas võrku paigale paadi põhja panna, ajas vett välja *auskeriga* või aitas üht või teist. Oli voog suur või tuul vägev, aitas kolmas tihti ka paadi „iess" pidada. Võrk veeti välja üle *veduparda*, s. o. üle parraspuu (Kolgas *tolburi*), mis sõudjast paremal käel (veduparda vastas on *tagaparras*). *Rulli* parraspuul, nagu nüüd, vanemal ajal ei olnud.

Oli võrk välja veetud (talvel külmal ajal kaeti võrk riidega kinni, et see ära ei külmuks), sõideti paadiga „mäele", s. o. randa. Siin veeti paat teladele oma paigale, pandi järid alla ja hakati võrku „päästama". „Päästajad" seisid enamasti teine teisel pool parda ääres; võrk harutati paadi kohal lahti, tõmmati sirgu ja püüti kalad võrgulina järsu pingutamisega ja raputamisega võrgusilmadest välja saada; vahest, kui kalasaak väike, nopiti ka kalad ükshaaval silmadest ning loobiti paati. Ühtlasi võetakse ka kivid kivirihmadele. Pärast päästmist pannakse võrgud *vabedele* kuivama, pullupael alla, kivirihmad ülespoole. Enamasti olid vabed nii kõrged, et neile ulatus käega võrku panema; vahest tarvitati seks ka lühikest harki, mille abil võrk vabele ulatati: see oli iseäranis siis, kui vabeaid oli loomadele, näit. sigadele käia, sest siis pandi võrgud ikka nii kõrgele, et loomad alt läbi pääsesid.

Talvel, kui meri jääs, peeti võrgud jää all, aga samuti ikka põhjas. Jää all käimisel oli igal perel enamasti kindel koht jääl. Sellepärast oli jääpüügi alul tihti võitlust paremate püügikohtade pärast.

Võrkude merdelaskmiseks raiuti jäässe *piigiga* või tuuraga *peaauk*, millest ühele poole külge raiuti otsejoones hulk vähemaid nn. *uiduauke*, enamasti 12—13 sammu üksteisest. Peaaugust aetakse

merde pikk *uit*, tihti kahest pikast kõrendast koosnev, mille taha kinnitatakse köis, juhtides uitu uiduaukude kohale; ei tule uit esimeses uiduaugus nähtavale, püütakse seda jää all *uidukooguga* („kouguga") üles otsida ja augu kohale tõmmata. Esimesest uiduaugust juhitakse uit samuti teise augu kohta, uitu edasi nihutades *uiduhargiga*, ja siit jälle edasi kuni viimase auguni, mis kannab *savaaugu* nime. Enamasti oli vahe peaaugu ja savaaugu vahel vähe suurem kui võrgurivi pikkus, tihti umbes üks uidutäis. Kui juba köis kord oli jää alla aetud, siis lasti see seal tihti niikaua olla, kuni jääl sel kohal kalapüüki oli. Seks lasti ta vähe lõdvemalt vette, et ta mitte vastu jääd ei puutuks ja jää külge ei külmuks; et köie otsad sisse ei langeks, kinnitati köie otste külge puu, mille pikkus oli augu laiusest suurem.

Oli köis, mis kandis *savaköie* nime, jää alla aetud, lasti köie järele ka võrk jääaugust merde ja veeti savaköiega seljas või käsitsi sirgeks ning lasti ühetasaselt peaaugust *peaköiega* ja savaaugust savaköiega järele andes põhja. Hommikul veetakse võrk kaladega välja, päästetakse kalad ja võrgud pannakse külmaga jääle *kahusse*, s. o. neljakandilisse hunnikusse, kattes hunniku kas lumega või riietega; sula ilmaga pannakse võrgud kõrendatele kuivama. Kui aga võrgud mingit moodi väga katki olid rebenenud, viidi nad *ahkega* maale, kus neid enne parandamist veel parsil kuivatati.

Parandamine sünnib samuti nagu kuduminegi käbiga; kaladit (kalssi) tarvitatakse võrdlemisi harva, ainult siis, kui võrgul on suur *lohk* sees. Väiksemad augud, nagu *silmapagu*, *kolmkanna-auk* (samuti ka *nelikanna-auk*) parandatakse sõrmedel ilma kaladita. Lõnga katkilõikamiseks on alati *sõrmnuga* sõrmes. Võrgulina vaadatakse järjestikku kõik hoolega läbi ja kõrvaldatakse kõik puudused.

Keerekala püüdmine.

Suvel palavate ja päikesepaisteliste ilmadega tulevad salakad, havid, vimmad jne. madalale, *jalgpõhjale*. Enamasti ilmuvad kalad parves, mis kaldalt tähelepandav, sest veepind virvendab salga kohal õige suuresti. Seesugust parve silmates võetakse võrgud, tihti tihedad *räivõrgud* (räimev.), mässitakse kivid linasse, korraldatakse võrk selga käe ümber ja minnakse jalgsi vette. Vaikselt üksteise järele lähevad keerekalalised võrkudega vees, ilma solistamata. Kaldal olijad juhatavad ja seletavad, kus parv ning kuhu tarvis liikuda. Tarvilisel kohal lastakse võrgud merde ja püütakse

kalaparve ümber piirata. Võrgud on ainadega kokku seotud, vahest isegi ainuspaeladest kinnitatud. Võrgu ring tõmmatakse ikka koomale ja püütakse otsi kokku saada. On ring suletud, siis püütakse kalu liikuma panna, salga sekka kividega loopides. Kaldalt tulevad teised ka vette, mõni *eistuk* või julla läheneb kalastajatele. Võrgu ringi vähendatakse ikka. Viimaks võetakse võrgu alumised paelad kokku, kalad jäävad võrgulina kohta ja võrke püütakse nii kaldale lohistada. On aga kalu väga tihedalt, tõstetakse nad lihtsalt *haamiga* paati.

Vahel, kui kalaparv võrgu ringis on suur, nii et raske on nendega talitada, *liiastatakse*, s. o. suurde võrgu ringi tehakse veel teistest võrkudest väiksem ring, millega osa kalu kinni püütakse.

On aga kalaparv mõnes varjulises sopis õige ranna lähedal, siis on tarvitatud ka niisugust viisi, et võrgu üks ots jäi kaldasse, teisega piiratakse kalad ümber, võetakse alumised paelad kokku ja tõmmatakse kalad randa.

Enamasti kannavad niiviisi püütud kalad üldist nimetust *keerekalad* (Kolgas: *keerdekala*). Kõige rohkem on nende hulgas vimbu, salakaid, vahest ka hauge.

Kammelavõrgud.

Madalal laul, kus liivane põhi, käidi kammela- (kammila-) võrgul. Kammelavõrgud olid madalad, 11—12 silma kõrged (silm umbes 4 ruuttolli), 50—60 sülda pikad. Kivirihmad olid siin väga madalad, või olid koguni võrgupaela küljes, sest kammelad jooksevad mööda põhja.

Kammelavõrgule minnakse enamasti õhtu eel. Kalastajad on suuremalt osalt naisterahvad, keda aabja peale tihti 2. Kõige suurem püük oli kesk suve.

Ael käimine.

Peale võrkudega kalastamise oli veel *ael käimine* madalikus ranna läheduses roovikus, lahe soppides jne. Enamasti valiti ael käimiseks vaikne suveõhtu, vahest ka hommik, kui merepind täiesti selge. Suuremalt jaolt oli ael käimine üksipäinis väikese lootsikuga — *jullaga* ehk *aabjaga*. Püüdja, varustatud ainsa püügiriistaga, *ahingaga*, seisab julla peras ja lükkab jullat tarviliku kiirusega edasi ahingavarrega. Suvel näeb võrdlemisi selgesti põhja õhtu eel ning kala nägemisel püütakse seda ahingaga tabada. Sügisel pime-

daga aga käiakse ael tulevalgel. Seks on omapärane *tuleraud*, mis kinnitatakse *aepuu* abil paadi perapoolse osa külge. Tulerauale pannakse tõrvikuid põlema. Et tuleraud paadi kõrval, langevad söed kõik vette. Heleda tule valgusel paistavad põhjas olevad kalad püüdjale kätte, kes neid ahingaga tabab. Ael käies saadi hauge, lestu, lõhi, kammilaid jne.

G. Vilberg.

Selgitavaid sõnu:

Ajutama — võrku kudumise järele laiaks tõmbama, lahti harutama.
Keul, -a — paadi esimene ots, nina.
Kiistama — võidu midagi tegema.
Kilba — võidu, üksteisest ette püüdes.
Lueru — merihärg võrgus (Klg).
Näpisti (näbisti) — kaks umbes 1 arssin pikka, 2 tolli laia ja 1 toll paksu kasepuu-serva, kahelt poolt otsast kinni, pullu paksuse vahega. N. vahele pisteti pullud esiteks koolduma.
Pera — paadi tagumine ots.
Pihid — umbes 1 arssin kõrged, vahest 1 jalg laiad, millesse pandi pullud koolduma; pihtide vahele läks kuni 200 pullu. Kahel pool otsas põikpuud.
Poimipulk — umbes 2 vaksa pikkune puust pulk, ühest otsast terav teisest pikema oksaga, millega ajutati võrku (Kb.)
Poru — suur kivi, mis hoiab võrgud teatud paigal põhjas; täitis praeguse ankru aset.
Priistang, -i — pikk ritv, millega hoitakse puri lahti; käib purje ülemisest otsast masti alumise osa külge.
Pullunaaskel — lai, kitsas naaskel.
Saamad — lauaservad paadi seespool, mis kohakuti.
Säie, säig[m]e — keere nööripunumisel; kahesäigene pael.
Säppel, säpli — v. näpisti.
Tamps, tampsa — jämedam ja keerum kanepine niit, millega kinnitati võrgulina paelte külge; praegu on t. mitmekordne puuvillaniit.
Võrkhark — hark, millele kinnitati kootud võrk kudumisel. Hargijalg on en. tehtud männist nii, et üks pool ära tahutud; kaks oksa ühel poolel otsa on jalgadeks; hargijala ots peataoline, millesse kinnitatakse $3^1/_2$ jalga kõrge hark varrega; hark ise umbes 1 jala pikkune. Jalal keskel auk, *hargi-* ehk *kerakapp*.
Võrgulina — kootud võrk ilma ainaspaelteta.
Äkkel, äkla — linaäkkel, linahari, millega *äklati*, soeti linu.

G. V.

KREEVINI RAHVARIIE JA SELLE ETNOGRAAFILINE SUGULUS.

Riiast otse lõunasihis, mitte kaugel praegusest Läti-Leedu piirist, Bauske linna ligidal, elasid kreevinid. Esimese teate neist annab läti ajaloolane *P. Einhorn* a. 1636. Tema järele rääkisid kreevinid oma vahel eesti, võõrastega läti keelt. Paljud neist, kes hiljemini kreevinitest kirjutasid, pidasid neid eestlasteks, nagu nähtavasti Einhorngi. Teised jälle lugesid kreevinid liivlaste hulka, kuni akadeemik *F. J. Wiedemann*[1] näitas, et need ongi vadja algupära, põlvnenud sõjavangidest, mis ordumeister von Overberg sõjas Novgorodi vastu aa. 1444—48 Ingerimaalt tõi.

Kui palju neid sõjavange tol ajal oli, ei ole teada. Ka need teated, mis mineva aastasaja alul kreevinite arvu kohta on antud, on kõikuvad, olenedes sellest, missugusel alusel kirjutajad rahvust on määranud. Kohalik pastor *K. Lutzau* teatab a. 1810, kreevineid, kes seda keelt veel kõnelevad, olla kõige rohkem 12—15, pea kõik vanad inimesed.

A. 1846 käis akadeemik *A. J. Sjögren* kreevineid otsimas. Ta konstateeris, et kreevini keel on pea täitsa kadunud. Seitse vanakest ta ometi leidis, ühe taadi ja kuus vana naist, keda ta kreevinitеks arvas suutvat nimetada, mitte just keele pärast — nemad mäletasid hämarasti ainult üksikuid sõnu — vaid rohkem rahvariide pärast, mis läks lahku ümbritsevate lätlaste riidemoest. Mehe riietuses ei olnud lahkuminek suur, küll aga naiste riietes, mida Sjögren väga iseäralikkudeks peab.

---

[1] Über die Nationalität und die Sprache der jetzt ausgestorbenen Kreewinen in Kurland. St.-Pbg. 1871.

Juba see, et oma rahvuslik riie naistel oli säilinud veel siis, kui kreevini keel juba tegelikult oli ära kustunud, osutab, kui suure truudusega rahvas sagedasti peab kinni vanast riidemoest. Ja kui läheme otsima võrdluskohti kreevini naiste riietele, siis selgub jälle, kui vähe aastasajad mõnikord tähendavad rahvariiete ajaloos.

Esimene kirjeldus kreevini naisülikonnast leidub a. 1805 ilmunud sisurikkas teoses *Beschreibung der Provinz Kurland.* Naiste kehakatteks olevat olnud lahtine villane riie, sinist värvi, pärlitega aetud („mit Korallen gestickt"). See käis teise õla pealt läbi. Selle all oli alläärest villase lõngaga aetud ja väljaõmmeldud kraega särk. Peakatteks oli äärepaeltega ehitud valgest riidest loor, mis suure hõbenõelaga pähe kinnitati.

Kümme aastat hiljemini annab eelmainitud pastor *Lutzau* mõned teated kreevini naisülikonnast. Need seletavad eelmist kirjeldust. Ka L. mainib ümbervõetavat lahtist villast riiet, aga pealegi kirju vaipa, mida olevat kantud nagu salli.

Hilisemad autorid üldse kordavad eelmiste teateid küsimusesolevast rahvariidest. Alles *Sjögren*'ilt saame uusi andmeid, mis põhjenevad sellele, mida ta ise nägi ja kuulis. Sjögreni kirjeldus on kõige parem olemasolevatest. Järgnegu see siin täielikult. Sõrendame need kohad, mida soovitame eriliselt tähele panna.

> „Sellesse ülikonda kuulub esiteks valgest õhukesest linasest riidest loor, nimega *sappan*, selle äärtel erivärvililiste lõngadega tehtud mitmesugused laiad sümmeetrilised kirjad. See loor katab terve pea peale näo ning ripub taga selja peal ja õlgadel. Selle all kannavad nad tanu, mõned selle peal veel kirevat lina, eriti väljas, tuulise ilmaga, nii et tuul loori ära ei puhuks. Enne oli loor, mis ikka oli abielunaise tunnus, tanu külge kinnitatud pika hõbenõelaga, millest mõlemal pool väikesed hõbekellakesed alla ripnesid. Neidudel olevat juuksed olnud palmitsetud ja pea ümber olnud vanik. Kuklast rippus pikk pael. Iseäralik ülevise, nimega *ursk*, ristitriibulisest villasest riidest, kollane, sinine, punane ja valge, all lai pruun äär ja paremalt küljelt päris lahtine, ripub kitsast paelast, mis käib parema õla pealt läbi; peale selle on ta punase vööga keha ümber köidetud. Enne olevat vöö olnud siledast klantsnahast ja igasuguste ripnevate ilustustega ehitud. Selle üleviske all kannavad kreevini naised pikka valget särki (*kiuting*) kirjude väljaõmmeldud õlaosadega ning rinnal väikest hõbepreesi ehk sõlge

(*sölk*). Jalad on kaetud valgest linasest riidest sukkadega ja pastaldega. Talvel peetakse kirjusid väljaõmmeldud villsukke ja saapaid, mis varemini on olnud korduaanist ja varustatud kõrgete kontsadega. Pealmiseks riideks kandsid naised enne sinist villast seelikut punasest lõngast veerisega, mille küljes väikesed kellad rippusid, nii et juba kaugelt oli kellade helinat kuulda, kui keegi tuli . . . Veel kuulub muistsesse piduülikonda valge labasest riidest põll, punasega ilustatud alläärega."

Aga Sjögren ei jäänud viimaseks, kelle kaudu kreevini naiste rahvariiet õpime tundma. A. 1862 ilmus *T. de Pauly* toimetusel suur pilditeos „Description ethnographique de la Russie", milles ka kreevineid on püütud pildistada (vt. *pilt 78*)[1]. Pildil on näha ristitriibuline, pahemalt küljelt lahtine seelik ja selle all valge särk. Peakate püüab olla *sappan*.

Järgmise teate kreevini *sappan*'ast olen leidnud kataloogis, mis trükiti Riias 1896. a. peetud arheoloogilise kongressi puhul korraldatud etnograafilisest näitusest[2]. Mainitud kataloogis kirjutatakse pealinade all, 38:nda nr:i kohal: „*Sapans*, sarnanev kotiga, mille üks külg lahti." Kataloogist selgub ka, et peakattel on teine ots teist sorti riidest. Mis aga öeldakse s:a pähepanemisest, ei

Pilt 78. KREEVINEID RAHVARIIDES. de Pauly järele.

[1] Mainitud teos puudub Tartu Ülikooli ja E. R. M. raamatukogudes. Pildi on minule Helsingi Ülikooli raamatukogust lahkesti toimetanud amanuens Simo Pakarinen.

[2] Katalog der lettischen ethnographischen Ausstellung beim X arch. Congresse in Riga 1896, lk. 80.

ole vist õige. Lisaks mainitakse, et mainitud peakate on leitud „Neu-Radenis ja Selburgis". Oleks olnud huvitav teada saada, kas see „*sapans*" leiti alles selle korjamise ajal, mis pandi toime arheoloogiakongressi silmas pidades, või oli see varemast ajast muuseumil. Nagu teisal mainin, pandi läti muuseumi alus juba a. 1868[1].

Läti muuseumis Riias on see kreevini „*sapans*" veelgi ja peale selle kaks muud samasugust. On isegi manekiin riidesse pandud, mis peaks representeerima kreevineid (*pilt 79*). Kuid kahjuks pole teisi kõndeid kreevinitelt muuseumil olemas peale *sappan*'a ja nii on terve manekiin ainult ilus fantaasia[2].

Pilt 79. „KREEVINI NAINE"
Riia läti muuseumis.

Aga peatugem läti muuseumi *sappan*'ate juures! Need on õhukesest linasest riidest, nagu neid näit. Sjögren kirjeldab, neljast tükist kokku õmmeldud, pika kitsa koti moodi. Koti suu tuleb pähe. Terve pikkus oli minu mõõdetud eksemplaril (nr. 670) 128 sm, laius 34 sm. Alumine ots (83 sm) oli pandud hõredaks koetud mustrilisest riidest, kuna ülem osa oli labane. Otsaesise ääre küljes oli 2 sm lai väljaõmmeldud pael, mille otsad köideti kukla taha kinni. Nii polnud siis hõbenõela enam vaja. Koti allotsas on kitsas paela moodi väljaõmblus geomeetriliste mustritega mitmes värvis.

Siirdume selle järele kreevini naisülikonnale võrdluskohti otsima. Loomulikult suundame katse vadjalaste poole. Kas leiame siis vadja

[1] Latvian kansatieteellinen museo (Suomen Museo 1924, lk. 1).

[2] Valge villane õlarätik *(villaine)* on Bauske poolt, kuid kas sellepärast kreevini oma? Triibuline seelik on Kaldabrunist (Dünaburgi poolt) ja vöö ka mujalt.

naiste ülikonnas midagi vastavat? Meie praeguste teadmiste järgi puuduvad seal sarnasused, mida võiks kreevini naisülikonna osadega identifitseerida. Vadja naisülikond, mida Soome Rahvusmuuseumis isegi 2 manekiini edustavad, ei ole kreevini ülikonnale kõige ligemal. Lahkumineva pildi annab ka see värviline liide, mis sisaldub *Fr. K. Gadebusch*'i teoses „Versuche in der livl. Geschichtskunde und Rechtsgelehrsamkeit" II, St. II, trükitud 1785. a.

Pilt 80. INGERI NOORIK sappano, hurstue ja aannuga. Hevaa khk. Manekiin Soome Rahvusmuseumist.

Sellevastu paneme tähele üllatavat sarnasust ingeri (ižori) naisülikonnas, mida 1911. a. mõned vanad eided Hevaa jõe äärel Lentiste külas veel osalt kandsid. Hevaa ülikonnast annab kirjelduse *S. Paulaharju* [1].

Peakatteid oli P. järele kahesuguseid. Meid huvitab siin ainult teine, *sappano*. See oli umbes 130 sm pikkune harilikult kodusest linasest peakate, kirjatud otsa- ja kõrvapealistega. Saba ehk pära oli nagu kitsas kott. Koti põhjast rippus alla veel kitsas umbes

[1] Suomen Museo 1912, lk. 39—43.

50 sm pikk lisand, paeltest õmmeldud. Pära rippus mööda selga alla. Käies tõsteti see veidi ülespoole ja pandi vöö alla.

Kehakatteks oli särk *(rätsinä)*, kirjatud õlgadega. Selle peale võeti, seeliku asemel, nn. *hurstut* (vrd. Sjögreni *ursk*). See oli neljanurgeline villane riie, mis keerati puusade ümber ja jäi paremalt poolt lahti. Ülanurkades oli kandepael, mis tuli parema õla peale. Paulaharju nähtud *h.* oli pruunkollaste risttriipudega ja varustatud umbes 25 sm laiuse allääregа, mis oli kolmenurgelistest kalevitükkidest kokku õmmeldud.

Hurstut-riide peal aga kanti teist riiet, mille nimi oli *aannua*, Kuna *h.* ulatus ainult puusadest allapoole, küündis *a.* kuni kaenaldeni. See oli omakorda lahtine pahemalt poolt (vrd. *pilt 80*) ja samal pool oli ka kandepael. Paulaharjule jutustati, et enne on kantud *aannua*'id, mis olid üleni kaetud valgete pärlitega. Vahel ehiti ainult ääred nendega. Nagu eel öeldud, mainib ka üks allikas (Beschreibung jne., 1805. a.) „pärlitega aetud" vaipa kreevinitelt.

Paulaharju *hurstut* ja Sjögreni *ursk* sarnanevad üksikasjadeni. Mõlemad tähendavad villast, ristitriibulist, paremalt kubemelt lahtist seelikuriiet, mida hoidis parema õla pealt käiv kandepael; mõlematel oli pealegi erivärvi allääг. See pealmine riie, sinine villane seelik, millest Sjögren peale selle mainib, vastab jälle Hevaa *aannua*'le. Hevaa *sappano* on sama asi, mis Läti muuseumi *sapans* ja Sjögreni *sappan*. Nagu siis on selgunud, on Hevaa ingeri naisülikond ja muistne kreevini naisülikond ligidalt sugulased. See sugulus pärandub ilma ühegi kahtluseta ajast enne a. 1444. Küsimärgiliseks jääb ainult, mispärast just ingeri naisülikond seda sugulust nii palju osutab, mitte vadja naiste rahvariie, kuigi, nagu keelelistel tõendustel on näidatud, kreevinid on just vadja kännust, mitte iżori algupära.

I. Manninen.

RAHVATEADUSLIKUD KOGUD EESTI RAHVA MUUSEUMIS.[1]

Ühes arhiivraamatukoguga moodustab etnograafiline ehk rahvateaduslik osakond E. R. Muuseumi omapärasema, r a h v u s l i s e m a osa. Kuni 1922. aastani oli muuseumil ainult need kaks osakonda. Peale selle olid ainult väikesed kogud muid, eriti arheoloogilisi asju.

Pärast seda, kui muuseumil avanes võimalus R a a d i m õ i s a s s e asuda, viidi etnograafilised kogud sügisel 1922 sinna. Algas nende ja samal ajal korraga tekkinud kunstiosakonna kogude väljapanekuteks korraldamine. Mõisas kasutada saadud ruumide paigutusest ja laadist olenes, et noor kunstiosakond sai ruume rohkem, kui ta õieti vajas, ja etnograafilisele osakonnale jäi ainult kolm tuba ning koridor oma eksponaatide jaoks. Neisse ruumidesse võis osakond paigutada ainult 1842 numbrit. Kõik muu tuli magasineerida, täh. tagavararuumidesse korraldada.

Magasineerimine ja sellega ühenduses toimetatud kogude üksikasjaline inventeerimine on nõudnud mitu korda rohkem tööd ja aega kui väljapanekute korraldamine. Seda tööd on tehtud enamasti erakorraliste jõudude abil, rohkem kui ühe aasta jooksul, alates järjekindlalt sügisest 1923, suvel vahet pidades. Kõigest on erakorralised abijõud küsimuses oleva töö kallal töötanud u. 516 tööpäeva à 6 t. Hulka on arvatud 3 töökuud raamatukogu abijõudude poolt, milledest paar augustil ja septembril 1924 ajutiselt töötasid etnograafilises osakonnas.

Kuna töö praegu on suurtes joontes läbi viidud, on võimalik selle käigust aru anda ning ligemalt kirjeldada muuseumi rahvateaduslikkude kogude koosnemist.

---

[1] See aruanne ilmus esimest korda 1924. a. sügisel. Möödunud aasta jooksul on mõned arvud muutunud. „Puuduvate asjade" arv on kahanenud (vt. allpool), terve aasta (1924) korjandused juurde tulnud ja pealegi on täpsalt kokku võetud ja katalogiseeritud varemast ajast muuseumis olevad depositsioonid ja kingitused, mille numbrite arv veel aasta eest oli õige ebakindel.

Magasineerimine ja inventeerimine.

Töö käik on järgmine:

Peale kastidest väljapakkimist liigitati erisugused asjad erirühmadesse. Mõned rühmad jaotati pealegi kihelkondade kaupa. Nii sündis kannudega ning pea kõikide riideasjadega ja kõigi ehetega.

Enne lõplikku magasini paigutamist pesti muist asju, kas lihtsalt või keemiliselt, ülejäänud desinfitseeriti gaasiga. Kahjuks pidi magasineeritama mitmele poole, sest praegu tarvitada olevad ruumid ei luba teistviisi korraldamist. Muidugi raskendab tagavara-ruumide laialiasumine magasineeritud kogude tarvitamist märksa.

Riiete magasineerimiseks on tarvitatud kirstusid ja kappe. Viimastest on muist vana muuseumi väljapanekukappe. Need muidugi ideaalsed ei ole, aga kokkuhoidmise mõttes võib nendega edaspidiseni leppida. Anumad ja palju muid asju paigutati keldritubadesse, kus ei olnud, nagu oleks olnud pööningul, karta liiga suurt palavust, mille käes asjad laguneksid ära. Niiskus, mis keldris alguses ähvardas hädaohtlikuks muutuda, tõrjuti eemale, võttes üleviivatelt keskkütte torudelt paaris toas isolatsioonikord ära. Nii oli ilma suurte kuludeta küte „sisse seatud". Muist asju jälle magasineeriti pööningule. Nende jaoks ehitati lihtsad latrid, mille seintele asju võidi rippuma panna. Need latrid mahutasid õige palju ja tulid õige odavad.

Olid asjad liikide järele kohale seatud, kirjutati neist erinimestikud. Nende tegemine nõudis äärmist täpipealsust, aga siiski tulid numbrite ümberkirjutamisel vead sisse, mis pärast sünnitasid palju tüli. Paljud erinimestikud kontroleeriti pärast läbi, aga seni ei ole saadud kõiki kontroleerida, mispärast tuleb teatud väiksema arvu vigadega rehkendada.

Erinimestikku märgiti peale asjaomase toa ja koha numbri iga sel kohal oleva eseme number, nimi ja päritolu. Neid nimestikke sai õige palju, sest niisugune tehti eraldi igale kirstule, kapile, riiulile ja latrile, vahest isegi kahes või rohkem osades. Kus see oli võimalik, seal kinnitati või jäeti erinimestik asjade juurde. Seda läheb ikka vaja, kui kerge vaevaga tahetakse asjade paljusest teatud number kätte saada.

Erinimestikke kasutati inventeerimisel. Nende abil tehti n. n. kohakataloog, kuhu numbri järjekorras kirjutati üles iga asja asukoht magasinides ehk väljapanekutubades. Kui muuseumi ametnik peast ei mäletaks mõne teatava numbri asukohta, ütleb kohakataloog kohe, kus see asub.

Kohakataloogi valmistumisel selgus, et õige paljudele asjadele olid omal ajal märgitud valenumbrid. Sama number võis esineda kahel isesugusel asjal, kuna peakataloogis leidus selle numbri all ainult üks asi. Teisel pidi siis olema valenumber. Suur osa neist valesti nummerdatud asjadest saadi ometi kindlaks teha. Tuli

esiti süveneda nummerdamisvigade „psüholoogiasse". Kui sellega oli teatud vilumus saavutatud, leidusid õiged numbrid sagedasti, võrreldes n. n. „puudub asjade" nimestiku numbritega. Tihti suudeti lisaks peakataloogi andmete abil leitud number kinnitada, nii et ühtegi kahtlust ei võinud jääda. Lõpuks jäid ainult 26 valesti nummerdatud asja, millede kohta selgusele ei jõutud.

Palju pahem lugu oli numbrita asjadega. Osal on number pestes või muidu küljest ära läinud, osal pole seda olnudki. Neid ei võidud üldse kindlaks teha, sest vanemast ajast peakataloog ei anna küllalt kirjeldusi asjade mõõtudest ja välimusest. Numbrita asju on kokku 618.

„Puuduvate asjade nimestik" tehti kohakataloogi järele. Need numbrid, millede asukohta sinna ei olnud märgitud, loeti puuduvateks. Alguses oli „puuduvaid" asju õige palju. See juhataski erinimestikkude kontrollimisele, millest eel mainitud. Kui need kõik läbi kontrollitaks, siis leiduks veel nii mõnigi asi, mis praegu „puudub". Praegu sisaldab puuduvate asjade nimestik 853 numbrit. Teiselt poolt on valesti nummerdatud ja numbrita asju kokku 644. Kui selle arvu võtame maha eelmisest, jääb seega puuduvateks 209 numbrit. Aga ka see arv ei ole eksaktne. Nagu eel öeldud, tuleb ikkagi rehkendada erinimestikkude kirjutamisel sündinud vähema arvu vigadega. Kuna nende otsimine oleks ühendatud suure töö ja seega ka kuludega, ei ole seda praegu ette võetud. Igatahes selgub juba, et osa asju — siiski suure üldarvuga võrreldes vähe — kogudest puudub. Osa puuduvatest on vähese väärtusega, nagu näit. 29 peaharja. Puuduvatest on võrdlemisi paljud esimestelt aastatelt.

Asjade arv.

Katalogiseerimine on praegu viidud kuni a. 1924 lõpuni. Kui ülalnimetatud „puuduvad" (209), pealegi kataloogis tühjalt vahelejäänud numbrid (15), n. n. „kultuurloolised (540) ja hõimrahvaste asjad (86) maha arvata, oli etnograafiliste ja arheoloogiliste numbrite arv mineva aasta lõpul 27.573. Neist on kindlaks tehtud arheoloogilisi numbreid 1.022. Kodumaaliste etnograafiliste kogude arvuks a. 1924 lõpul jääb seega 26.608 numbrit. Kuna varemini ühe numbri alla sagedasti on märgitud kaks või rohkem asju, on asjade arv tõelikult veidi suurem kui numbrite arv. Võime rehkendada üle **27.000** kodumaalise etnograafilise esemega.

See arv on üllatav. See näitab, et asjalise vanavara päästmist Eestis on toimetatud õige suure intensiivsusega. Teatavasti on Eestis rahvaluulet korjatud rohkem kui üheski teises Euroopa maas[1]. Ka asjalise vanavara

[1] Prof. W. Andersoni suusõnaliste lahkete teadaannete järele.

korjamises seisab Eesti esimeses reas. Võrdleme E. R. Muuseumi kodumaaliste etnograafiliste kogude arvu teiste maade vastavate kogudega! Soome Rahvusmuuseumis oli 1923. a. lõpul kodumaalisi rahvateaduslikke esemeid 25.856 numbrit[1], tähendab, vähem kui siin. Arvesse võttes, et Soomes on elanikke kolm korda rohkem kui Eestis, tuleb välja, et korjamine Eestis on sündinud kolm korda suurema tagajärjega kui Soomes rahvamuuseumi jaoks. Taani Rahvamuuseum (Dansk Folkemuseum) sisaldab 20—25.000 numbrit kodumaa vanavara[2], aga elanikke on Taanimaal poolteist miljonit rohkem kui Eestis. Ainult Rootsi suure Põhja Muuseumi (Nordiska Museet) kodumaalised vanavara-kogud annavad elanikkude arvuga võrreldes samasuguse suhte nagu E. R. Muuseumi tagavarad. A. 1923 lõpul oli Nordiska Museetis registreeritud 145.695 etnograafilist ja kultuuriloolist numbrit, mis vastavad umbes 200.000 asjale. Nende hulgas oli umbes arvata 150.000 etnograafilist rootsi asja[3]. Palju järele jäävad, relatiivselt võttes, iseeneses küll suured Vene ja Austria muuseumid. Saksas ei ole oma maa talupojakultuuri päästmisele suuremat rõhku pandud.

Eesti Rahva Muuseumi kodumaalised rahvateaduslikud kogud on siis absoluutselt natuke ja relatiivselt kolm korda suuremad kui Soome Rahvusmuuseumi vastavad kogud, absoluutselt ja relatiivselt märksa suuremad kui Taani suurema muuseumi kodumaalised korjandused. Relatiivselt võttes vastab E. R. Muuseumi etnograafiliste kogude arv lugupeetud Põhja Muuseumi vastavatele kogudele.

Kogude senine kasvamine.

Peale selle, et Eesti Rahva Muuseumi kodumaalised rahvateaduslikud kogud siis on võrdlemisi suuremad kui paljude muude rahvaste vastavate asutuste omad, tuleb arvesse võtta seda hoogsust, millega need on korjatud. Võrreldes naabermaadega on korjamine Eestis sündinud haruldaselt lühikese aja vältusel. Soomes korjati vanavara juba 1870. aastatest alates. A. 1893 kogud riigistati, mille järele ka korjamine eduga jätkus. Eestis algas asjalise vanavara päästmine järjekindlalt alles a. 1909 ja võttis varsti haruldast hoogu. Muuseum oli siin rahvuslise idealismi siht. Sellepärast leidis rahvuslise muuseumi mõte igal pool kõige soojemat vastukaja. Õige suur osa asjadest saadi kingitustena. Rohkem kui kunagi neid päästeti a. 1911—14. Kõige tagajärjerikkamad olid aastad 1912. ja 1913. Stipendiaatide arv oli siis suurem kui kunagi. Eelmisel aastal (1912) komandeeriti muuseumi poolt 45 ja järgmisel koguni 60 korjajat tööle.

[1] Dr. T. Itkoneni teadaanne.
[2] Abiinspektor Elna Mygdali kirja järele 6. 10. 1924.
[3] Intendent, mag. S. Erixoni kirja järele 11. 10. 1924.

Selle töö tagajärgedest võivad kujutust anda järgneva tabeli arvud. Need on kokku arvatud muuseumi peakataloogist. Sellest tabelist on ka näha, kui palju numbreid peakataloogisse igal aastal on sisse kirjutatud ja kui palju neist on muuseumi summadega ning kui palju viimastel aastatel Haridusministeeriumi krediidiga omandatud. Nagu näha, on sissekirjutatud numbrite arv kõigest 28.423. See on väiksem kui eelnimetatud etnograafiliste ja arheoloogiliste numbrite üldarv (27.573). Selles arvus sisaldub aga ka asju, mis ei kuulu kodumaaliste etnograafiliste asjade hulka (mordva kogud, „kultuuriloolised", tühjad numbrid).

Aasta	Muuseumi omad			Haridusministeeriumi omad	Kokku muuseumi tulnud numbreid
	Vana kataloogi järele	Uue kataloogi järele	Kokku		
1904	32	—	32	—	32
1905	53	—	53	—	53
1908	13	—	13	—	13
1909	289	—	289	—	289
1910	786	—	786	—	786
1911	3.306	—	3.306	—	3.306
1912	4.566	—	4.566	—	4.566
1913	5.626	—	5.626	—	5.626
1914	2.952	—	2.952	—	2.952
1915	1.145	—	1.145	—	1.145
1916	379	—	379	—	379
1917	352	—	352	—	352
1918	11	—	11	—	11
1919	131	—	131	—	131
1920	121	—	121	2.821	2.942
1921	23	26	49	1.281	1.330
1922	—	1.246	1.246	657	1 903
1923	—	341	341	453	794
1924	—	—	—	—	1.813
KOKKU	19.785	1.612	21.397	5.204	28.423

Numbrid (98), mis a. 1904—1908 korjati, kuulusid Tartu Eesti Põllumeeste Seltsile, kes pärast E. R. Muuseumi asutamist need sinna andis.

Nagu tabelist näha, jäi korjamine a. 1916—1919 väheseks, olles a. 1918 minimaalne. Põhjuseks oli muidugi sõda. A. 1920 tulid Haridusministeeriumi korraldusel koolid maal igal pool muuseumile vastu ja tõstsid äkki sissetulnud numbrite arvu kaunis kõrgele. Koolide korjandusi jõudis muuseumile veel a. 1921.

Järgmisel aastal sündis kogude Raadimõisa üleviimine ja sellega ühenduses olevad remondid, mis nõudsid jõudu ja tähelepanu

[1] Muist arh. G. asju (558 nr : t) sai siia alles 1925. a. kevadel ja puuduvad sellepärast veel arvustikkudes.

mujale. Sel aastal saadi tollepärast kohalise korjamise kaudu vähe asju. Sissekantud numbrite arv (1897) sisaldab 1168 numbrit arh. *J. Gahlnbäcki* käest Peterburist juba a. 1917 ostetud rahvakunsti asju, eeskätt tekstiile Eesti saartelt. Nimetatud kogu saa-

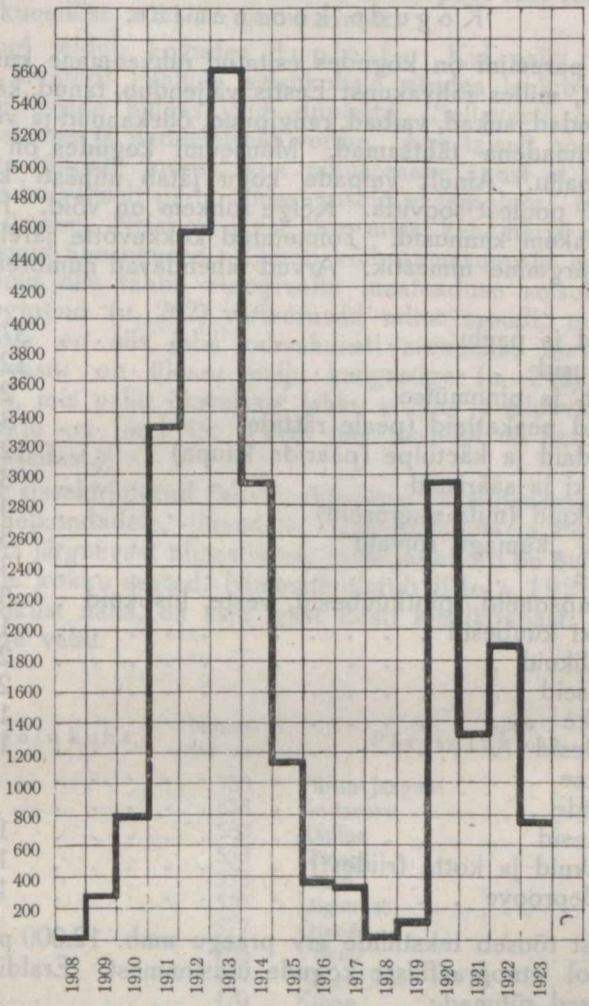

deti a. 1918 Soome, kus ta oli Soome Rahvusmuuseumil hoiul mitu aastat.

Mineval aastal (1924) kasvasid kogud ülal-oleva tabeli järele õige tublisti. Nende 1813 numbri hulgas on ometi ainult 606, mis saadi korjamise läbi, kuna jälle suurema osa moodustavad Õpetatud Eesti Seltsi kodumaalised depositsioonid (822 nr.), Eesti

Üliõpilaste Seltsi (312 nr.), H. Laipmani (20) ja G. Matto (53) poolt omal ajal kingitud etnograafilised kogud.

Näitlikult kujutab korjamise arvulisi tagajärgi eriaastatel eeloleval leheküljel graafiline pilt.

Kogude koosnemine.

Kõige paremini on kogudes esitatud rahvaomane kunst. Mainitagu asjadest, milles rahvakunst Eestis väljendub, tanud, käised, vööd ja paelad, kindad, sukad, vaibad, rangipuud, õllekannud ja veimevakad. Need on rühmadena tähtsamad. Muuseumi kogudes on neid kõiki võrdlemisi palju. Ainult vaipade kogu jätab niihästi kvanti- kui ka kvaliteedi poolest soovida. Kõige rohkem on vöid. Puuasjadest on kõige rohkem kannusid. Toimetatud kokkuvõtte järele on võimalik teha järgmine nimestik. Arvud tähendavad numbreid 1923. a. lõpul.

Vöid ja paelu	3784
Tanusid	1204
Pott- ja pinnmütse	266
Muid peakatteid (peale rättide)	383
Kindaid ja käetulpe (paaride kaupa)	1245
Sukki ja sääriseid „ „	387
Rätikuid (mitmesuguseid)	456
Setu „kumagu rõivaid“	334
Pitse	348
Kampsoneid, pihtkuubesid, veste, liistikuid	376
Pikki kuubesid	144
Seelikuid	262
Käiseid	252
Särke	180
Põllesid	172
Pükse	40
Rüüde	35
Kraesid	153
Taskuid ja kotte (riidest)	196
Riideproove	182

Kõigest tõuseb tekstiilide arv praegu umb. 12.000 peale, seega siis pea pool etnograafiliste kogude üldsummast. Eraldi mainitagu veel järgmised rühmad:

Sõlgi ja preese	1254
Sõrmuseid	422
Muid ehteasju	490
Kannusid	1305

Niihästi teaduse kui ka praktilisest seisukohast vaadates ongi õige tähtis nii paljude eksemplaride olemasolu otse neilt aladelt, mis

võimaldavad rahva kunsti uurida ning ka seda elavasse ellu üleviimiseks õppida. Need mitmekesised teisendid, mida nimetatud arvus palju sisaldub, lasevad eesti rahvakunsti paista ilusas valguses. Kui nende väljapanemisele kord võib asuda ja see läbi viiakse, siis võib see kunstivara kahtlemata muuta mõnel pool veel valitsevat eesti vanapõlve kunstilise võimise ignoreerimist.

Muidugi leidub kogudes duplette. Kui palju neid on, ei ole kokku arvatud. Valjule seisukohale asudes leidub rahvakunsti väljendavate asjade hulgas vähe duplette. Sellevastu on neis õige palju variatsioone ja paralleelseid vorme. Aga teiselt poolt on selge, et niisuguste tüüpide juures, kus rahvaomane kunst ei tule ilmsiks, on kogunud hulgaliselt päris samasuguseid eksemplare. Nii on härjaikkeid 180 ümber. Neist on muist ühe, muist kahe härja jaoks, muidu on need kaunis ühesugused. Ometi võib samasuguste asjade hulgaline olemasolu olla tähtis etnograafia maateaduse seisukohast vaadates. Rangipuud (u. 262) varieeruvad mitut moodi, nende hulgaline olemasolu on siis juba rahvakunsti arenemise uurimisele tarvilik. Sellevastu on ülearu palju kangasuge (u. 240) ja margapuid (u. 230), mis palju üksteisest lahku ei lähe ja esinevad üle terve maa. Peaharju on järel 45. (Vrd. mis eespool on öeldud puuduvatest peaharjadest.)

Kuidas sissekirjutatud rahvateaduslikud ja muinasasjad on jagunenud eri-kihelkondadele, -linnadele, -maakondadele ja Petseri valdadele, on näha järgnevast nimestikust, mille järjekord on numbrite arvu suuruse järele kokku seatud. Nimestik ulatub jälle a. 1923 lõpuni. Nagu nimestikust näha, on asju igast Eesti kihelkonnast. Mõnedest on ometi õige vähe.

Päritolukoht	Numbrite arv	Päritolukoht	Numbrite arv
Muhu	783	Pärnu-Jaagupi	359
Helme	673	Kodavere	346
Halliste	580	Räpina	345
Petseri vld.	553	Jämaja	339
Tarvastu	538	Juuru	337
Pilistvere	517	Lüganuse	336
Mustjala	512	Otepää	336
Rapla	488	Võnnu	313
Rõuge	484	Kolga-Jaani	304
Kadrina	470	Kihnu	297
V.-Maarja	446	Püha	291
Põltsamaa	445	V.-Jaagupi	291
Viljandi	445	Märjamaa	288
Torma	436	Vändra	287
Karja	433	Põide	280
Emaste	413	Mihkli	277
Suure-Jaani	392	Puhja	260
Tori	371	Tõstamaa	257
Rõngu	361	Põlva	255

	Numbrite arv		Numbrite arv
Audru	250	Keina	99
Vigala	245	Pühalepa	95
Paistu	230	Kanepi	94
Kõpu	225	Karula	93
Türi	218	Koeru	92
Ansekülа	215	Rakvere	91
Lobodka vld.	213	Pärnu	88
Urvaste	211	Keila	86
Risti	209	Setumaa	84
M.-Magdaleena	209	Tartu-Maarja	83
Kambja	207	Iisaku	82
Äksi	205	Anna	81
Laiuse	202	Kuusalu	79
Tartu	199	Viljandimaa	79
Kaarma	198	Häädemeeste	74
Kihelkonna	195	Simuna	55
Järva-Jaani	183	Ruhnu	52
Nissi	183	Irboska vld.	50
Jüri	181	Tallinna	47
Panikovitsa vld.	174	Hageri	44
Karksi	173	Pärnumaa	43
Nõo	167	Noarootsi	42
Kursi	158	Ruhja	39
Hargla	157	Lihula	37
Vaivara	151	Jaani	32
Palamuse	148	Hanila	30
Rannu	145	Peetri	30
V.-Nigula	141	Saaremaa	30
Haljala	136	Põhja-Eesti	24
Jõelehtme	135	Kärla	21
Ridala	134	Tartumaa	20
Reigi	131	Läänemaa	19
Kose	130	Vormsi	19
Narva jõe ümbrus	129	Sõrve	17
Ambla	128	Lõuna-Eesti	16
Saarde	125	Võru	13
Martna	123	Paide	10
Harju-Jaani	119	Järva-Madise	9
Karuse	116	Kuresaare	9
Vastseliina	116	Varbla	9
Kullamaa	113	Järvamaa	8
Valjala	111	Võrumaa	6
Lääne-Nigula	110	Valga	5
Jõhvi	109	Haapsalu	4
Hiiumaa	103	Virumaa	4
Sangaste	103	Narva	3
Harju-Madise	101	Harjumaa	1

Hõimrahvaste asjad.

Ka mõned üksikud naaberrahvaste asjad on E. R. Muuseumi sattunud. Et tegevust mitte liiga laiali juhtida, hoidub muuseum võõraste rahvaste etnograafiliste asjade kogumisest. Euroopast väljaspool elavate metsikrahvaste vanavara omandamiseks, millele näit. Saksas

õige suurt rõhku pandud, ei ole siin mõtet jõudu raisata. Väljaspool oma maad ja rahvast leidub siin palju ligemaid ja tänuväärilisemaid ülesandeid hõimrahvaste etnograafia alal.

Algus on olemas. Juba enne ilmasõda saatsid Ida-Venemaal elavad eestlased (V. Rosenstrauch ja teised) muuseumile hulga mordvalaste asju. Sellele kogule tõi lisa a. 1915 mag. A. O. Väisänen (7 numbr.). A. 1922/23 korjasid A. Jürgens (120 numbr.) ja V. Ernits (53 n.) hulga tekstiile Eesti-Ingerist. Mag. O. Looritsa energilisel ettevõttel sai muuseum a. 1923 väikese, aga mitmekesise korjanduse (87 n.) liivlastelt. See sündis kõige viimasel hetkel. Sõja jalus kannatanud, kehvaks riisutud liivi rahvakesel on vanavara enamasti hävinud. Eriti riideid on raske saada. Ka Ungaris on rahvariiete aeg pea möödas. Suvel 1924 omandas muuseum 25 numbrit Ungari vanemaid erisuguseid väljaõmblusi ning mõned muud rahvakunsti soetised.

Hõimrahvaste asju on muuseumil praegu:

soomlastelt	12
ingerlastelt	182
liivlastelt	87
mordvalastelt	106
votjakitelt	4
ungarlastelt	26
Kokku . .	417

Kogude edaspidine korraldamine ja täiendamine.

1) Kogude teadusliku tarvitamise hõlbustamiseks on tarvilik tüpoloogiline sedelkataloog kirjutada. Selle jaoks tuleb asjad muist päevapildistada, muist maha joonistada.

2) Kogusid tuleb täiendada kodumaaliste esemetega, püüdes täita kogudes praegu olemasolevaid auke ja täiendada puudulikult edustatud rühmi.

3) Hõimrahvaste asju tuleb muretseda esimesel võimalusel, enne kui on liiga hilja. Kogudes olevaid duplette võib osalt tarvitada hõimrahvaste asjade vahetamiseks mõnedelt välismaa muuseumidelt. Osalt tuleb korjamist toimetada hõimrahvaste juures.

4) Väljapanekuid tuleb laiendada.

Kõik need ülesanded on ühevääriliset. Kõik on tähtsad ja kõiki tuleks korraga silmas pidada. Aga kõige kiiremat täideviimist ootab viimane ülesanne. On kurvastav, et muuseumi rahvuslik osakond ikka veel on sellessamas ruumikitsuses, mille all ta kannatas muuseumi Raadimõisas avades. Praegused väljapanekutoad sisaldavad ainult murdarvu sellest, mida oleks võimalik nähtavale seada.

Sellest tagavarast, mis praegu on olemas, võiks julgesti eksponeerida 10.000 numbrit. Aga praegu on neid ainult 1.842. Terveid suuri rühmi on pidanud välja jätma. Vaid väike koguke võid, veel väiksem kindaid, õige piiratud arv tanusid, ainult mõned käised on nähtaval. Neid kõiki tuleks välja panna mitu korda rohkem. Ülikondasid on praegu peaaegu ainult saartelt, manner-Eesti ootab ikka järjekorda. Praeguses muuseumis võib ülikondi näha 20, aga tulevases saab neid olema 60. Ühe sõnaga: muuseum võiks panna asju välja viis kuni kuus korda rohkem.

Tartus, 1. IV. 25.

I. M. *F. L.*

VORWORT u. REFERATE.

VORWORT.

Unter den elenden Verhältnissen, in denen das estnische Volk, seiner Freiheit beraubt, hunderte von Jahren lebte, hat es eine volkstümliche Kultur geschaffen, die nicht besonders reich, aber jedenfalls eigenartig und interessant ist. Noch vor kurzem blühte diese Kultur auf dem Lande, in den letzten Jahrzehnten ist sie doch rasch im Auflösen begriffen.

Als das nationale Selbstgefühl in Estland erst erwachte, tauchte auch die Idee eines heimatlichen Museums auf. Öffentlich wurde davon i. J. 1869 gesprochen beim grossen Gesangfeste, welches zum Andenken an die Abschaffung der Leibeigenschaft veranstaltet wurde.

Doch konnte diese Idee von der estnisch-nationalen Seite lange nicht verwirklicht werden. Ein Menschenalter verfloss. Nur kleinere Kollektionen wurden von gewissen Gesellschaften zusammengebracht. So ging es bis zum Jahre 1907.

Unterdessen hatte Dr. *Jakob Hurt* das Einsammeln der estnischen Folklore durchgeführt, wodurch im Laufe von zwei Jahrzehnten eine ungeheure Menge estnischer Volksüberlieferungen gerettet wurde. Die Tätigkeit Dr. Hurt's wurde für die Gründung des Nationalmuseums entscheidend. Gleich nach seinem Tode wurde der entsprechende Beschluss gefasst. Im Jahre 1909 begann die Gesellschaft des Eesti Rahva Muuseum ihre Tätigkeit, um die Arbeit Dr. Hurt's würdig fortzusetzen.

Von jeher wurde alle Kraft auf zwei Aufgaben konzentriert. Das Museum sollte möglichst vollständige volkskundliche Sammlungen aus Estland besitzen. Ausserdem sollte dem Museum eine Bibliothek gehören, wo alle Druckwerke, die in Estland erschienen sind oder erscheinen werden, wie auch Druckwerke, die anderswo herausgegeben, aber Estland oder die Esten betreffen, gesammelt werden sollten.

Bis zu den letzten Jahren hat das Museum seine Pflichten vor allem im Sammeln gesehen. Mit welcher Kraft und welchem Erfolg das Sammeln geschah, zeigen folgende Zahlen. Nach den letzten Angaben enthalten die Sammlungen 26.608. Nr. einheimischer volkskundlicher Gegenstände, eine kleinere Menge (1022 Nr.) archäologischer Sachen, ung. 5000 Aufnahmen und andere Bildnisse vaterländischen Inhalts. Die Bibliothek besitzt 36.791 Bücher, 5518 Jahrgänge Zeitungen und Zeitschriften und eine Unsumme kleinerer Drucksachen.

Die Befreiung Estlands von dem Russenjoche schuf auch dem Museum bessere Bedingungen. Die volkskundliche Abteilung bekam entsprechende Räume, und etwas später wurde die Bibliothek ordentlich untergebracht. Mit staatlicher Unterstützung fing man an die zusammengebrachten Materialien der volkstümlichen Kultur systematisch durchzuarbeiten, zu vervollständigen und zu ordnen.

Das vorliegende Jahrbuch, dessen erster Jahrgang hier herauskommt, will die Interessen für das Museum wachhalten und Kentnisse aus dem Gebiete der Volkskunde, Vor- und Kulturgeschichte des estnischen Volkes weiteren Kreisen vermitteln. Dabei werden die Aufsätze und Abhandlungen des Jahrbuches wissenschaftlich gehalten. Auch die Volkskunde der finnischen stammverwandten Völker, von denen einige schon im Museum vertreten sind, wird auf den Seiten des Jahrbuchs behandelt.

REFERATE.

Prof. *M. J. Eisen.* — Der Hirt. (S. 9—34).

Es wird das estnische Hirtenwesen geschildert, hauptsächlich auf Grund der folkloristischen Sammlung des Autors [1].

Da die Viehweiden in früheren Zeiten gewöhnlich für einen grösseren Umkreis ein Gemeingut bildeten, hatte das Dorf häufig einen gemeinsamen Hirten, entweder eine männliche oder weibliche Person, welcher als Hilfskräfte 8—15 jährige Kinder zur Verfügung gestellt wurden. In einigen Kirchspielen war noch ein Oberhirt angestellt, welcher die Oberaufsicht über viele Hirten hatte.

Pferde wurden oft zur Nacht auf die Weide getrieben. Das Hüten derselben war Aufgabe der Dorfjugend, welche die Nacht froh

[1] Professor Eisens folkloristische Sammlung ist die zweitgrösste in Estland, sie umfasst gegen 60.000 geschriebene Seiten.

und munter auf dem Weideplatze verbrachte. Sie baute sich ein Schutzdach gegen Unwetter; in kalten Nächten wärmte sie sich an einem Scheiterhaufen.

Die Pferdehüter gebrauchten oft den Klingelstock (Abb. 2), dessen Existenz man übrigens nur in einem Kirchspiel an der lettischen Grenze kennt. Auf den Inseln hatten die Pferdehüter Schnarren, wie Abb. 3—4 zeigen.

Das Vieh wurde zum ersten Mal am 1. April aus dem Stalle herausgelassen, jedoch noch nicht auf die eigentliche Weide, sondern auf irgendeinen Platz in der Nähe des Hauses. Erst am Georgitage (d. 23. April) wurde das Vieh auf die Weide getrieben. Beim erstmaligen Hinaustreiben spielte der Aberglaube eine grosse Rolle. Viel Gewicht wurde auf unglückliche Tage gelegt. Mit verschiedenen Zaubermitteln hoffte man das Unglück von der Herde im Laufe des Sommers fern halten zu können. Das Umkreisen der Herde sollte zur Folge haben, dass das zu weidende Vieh im Sommer immer bei einander bleibe. Schutz gegen Unfälle sollte auch das Treiben des Viehs durch Feuer und Rauch gewähren. Am ersten Tage des Weidens durfte der Hirt niemand grüssen.

Grosse Furcht herrschte vor Wölfen. Den Namen des Wolfes wagte kein Hirt zu erwähnen, sondern wandte immer euphemistische Bezeichnungen an. Zum Schutze gegen Wölfe wurden gewöhnlich Hunde auf die Weide mitgenommen. An manchen Stellen hatte der Hirt als Wehrmittel gegen Wölfe und Bären noch einen mit scharfer, eiserner Spitze versehenen Stab (Abb. 5).

Bei der Heimkehr von der Weide wurde der Hirt am ersten Abend mit Wasser begossen oder wenigstens mit einer Quaste bespritzt. Anderswo verfuhr man ebenso mit der Herde.

Dem Hirtenstabe mutete man magische Kraft zu. Es existieren mancherlei Aufzeichnungen von Hirtenstäben. Ausser dem Stab besass der Hirt noch ein Blasinstrument: eine Art Schalmei (Abb. 1) oder Posaune (Abb. 16—7) oder Horn (Abb. 8). Beim ersten Blasen mussten die Hausfrauen ihre Kühe melken, beim zweiten dieselben auf einen bestimmten Platz treiben, beim dritten trieb der Hirt die Herde auf die Weide.

Kuhglocken gab es entweder aus Holz (Abb. 9—12) oder aus Metall (Abb. 13—16). Wenigstens einer Kuh wurde die Glocke um den Hals gehängt.

Die Dienstzeit des Dorfhirten endigte gewöhnlich zu Michaeli, doch wurde das Vieh noch später auf die Weide getrieben. Zum Gehalte des Hirten mussten alle Viehbesitzer beisteuern. In früherer Zeit erhielt der Hirt sein Gehalt in natura. Ein unverheirateter Hirt logierte jeden Tag in einem anderen Gesinde und wurde daselbst beköstigt, einem verheirateten dagegen gab das Dorf Woh-

nung und Deputat. Zu Weihnachten wurden dem Hirten verschiedene Lebensmittel geschenkt.

Die Beschreibung endigt mit vielen Hirtenliedern, abergläubischen Gebräuchen und Zaubermitteln.

Prof. Dr. phil. *A. M. Tallgren.* — Die vorgeschichtlichen Gegenstände aus Estland im Nationalmuseum Finnlands. (S. 35—44).

Ein Verzeichnis und eine kurze Beschreibung der wichtigsten betr. Funde wird gegeben. Aus der Steinzeit Estlands besitzt das Helsingforser Museum 2 Knochenpfeile (wie Präh. Zeitschr. 1913, S. 512 ff., Abb. 9i, 11a—b), eine Axt aus Geweih (vgl. ibid. Abb. 110), eine Hacke (wie ibid. Abb. 13b), eine Feuersteinscherbe, 1 verbranntes Knochenstück und 3 Tongefässscherben (eine von ihnen abgeb. FM 1924, S. 52, Abb. 5, alle im Pernauflusse unweit Pernau gefunden. — Aus der älteren Eisenzeit stammt ein Ausgrabungsfund (von Prof. J. R. Aspelin im J. 1880 ausgegraben) aus dem Ksp. Halliste, Gesinde Taru. In einem z. T. untersuchten Brandgrabfeld wurden gefunden u. a. eine Tüllenaxt mit Öse (Abb. 19), zwei Pfeile (Abb. 20), eine Kragenaxt wie Aspelin, Antiquités 1759, eine Hirtenstabnadel aus Eisen u. a. — Aus der jüngeren Eisenzeit sind die Aspelinschen Ausgrabungsfunde im Ksp. Karksi, Taugasalu (Abb. 21). Von diesen dürften die in Abb. 21 : 2 und 7 dargestellten lettischer Import sein. Derselben Zeit dürfte das Kleidstück Abb. 17—18 angehören. Es ist vor mehr als 30 Jahren beim Torfgraben in einer Tiefe von $1^1/_2-2$ Ellen in einem Torfmoor $1^1/_2$ W. von der Kirche von Pöide gefunden worden. Ursprünglich dürfte das Kleidungsstück ganz gewesen sein: ein ärmelloses Hemd mit einem Loch in der Mitte für den Kopf. Das Zeug ist vierschäftig. Auf der einen Seite ist es fransenartig lang gewalkt. An den Rand ist eine von 4 wollenen Fäden geflochtene Schnur angebracht.

Prof. Dr. phil. *Lauri Kettunen.* — Von den Hochzeitsgebräuchen der Wepsen. (S. 35—44).

Die Beschreibung gründet sich auf eigenen Erfahrungen neben den linguistischen Forschungen unter den Süd-Wepsen (gouv. Novgorod) im Winter 1917—18. Das meiste hat der Autor mit eigenen Augen gesehen.

Es gilt bei den Süd-Wepsen noch die uralte Sitte, wonach die Eltern die Heirat der Kinder beschliessen. Sind die Eltern gestorben, tun das einige von den näheren Anverwandten. Ist die vorläufige Verabredung gemacht, begibt sich der Heiratsvermittler

und der künftige Bräutigam nach dem Hause des Mädchens. Endgültig wird die Vereinigung auch jetzt nicht abgemacht, sondern die ordentliche Verlobung kommt erst etwas später.

Bei der Verlobung findet „das Wegschleppen des Tisches" statt. Die Mutter des Mädchens versucht den Tisch zu entführen, der Bräutigam aber bemächtigt sich des Tisches und bringt diesen wieder in den Herrgottswinkel zurück. Unterdessen sitzt die Braut abseits. Nun tritt sie hervor, das Gesicht mit einem auf dem Kopfe hängenden Tuch verhüllt. Gefasst an beiden Seiten von alten Frauen fangen alle drei an Klagelieder zu singen.

Der Verlobungsakt nähert sich. Der Heiratsvermittler und der Vater des Mädchens setzen sich zu Tisch an gegenüberliegenden Seiten. Beide haben Handschuhe an der rechten Hand. Über dem Tische drücken sie einander die Hand und küssen sich gegenseitig dreimal. Darauf reichen der Bräutigam und der Heiratsvermittler der Braut und ihrer Mutter Geld. Die letztere gibt beiden ein Handtuch, das sie ihnen um den Hals bindet. Die Braut nimmt mit Klageliedern Abschied von den Verwandten. Die Lieder sind zum Teil improvisiert. Vor dem Aufbrechen wird eine Mahlzeit genommen.

Den letzten Abend vor der Hochzeit feiert der Bräutigam in Gesellschaft seiner Freunde, Junggesellen, mit Trinken. Denselben Abend soll die Braut in der Badestube gewaschen werden. Sie steht auf der Bratpfanne. Das Wasser fliesst in die Pfanne und wird später zu Weissbrot gebraucht und den Hochzeitsgästen, vor allem dem Bräutigam angeboten. Die Folge ist Zuneigung, beim Bräutigam aufflammende Liebe.

Natürlich gibt es viel Aberglaube bei der Hochzeit der Wepsen. Als Autor in ein Hochzeitshaus eintrat, war die Stube voll vom Schiesspulverrauch. Mit dem Geschoss wollte man „den Teufel" forttreiben. Wenn die Braut sich irgendwohin begab, kehrte man mit Besen vor ihr jeden Schritt. Mit besonderer Sorgfalt wischte man um die Schwelle.

Nach der Festmahlzeit ziehen sich der Vater, die Mutter und Taufmutter (*svah*) der Braut die Pelze umgekehrt an. Alle setzen sich in den Herrgottswinkel. Die Braut verbeugt sich vor allen drei. Darauf stellen sich der Bräutigam und die Braut knieend vor den Tisch. Sie werden mit einem umgekehrten Pelze bedeckt. Die Eltern der Braut segnen sie, indem sie ihre Köpfe mit einem grossen Brot berühren, worauf noch zwei Heiligenbilder, einige Silbermünzen und ein brennendes Licht gesetzt sind.

Dann gehts zur Trauung zum Priester. Das junge Paar geht über den ausgebreiteten langen Teppich zu den Fuhrwerken.

Die Zeremonien werden im Hause des Bräutigams fortgesetzt. Der Gang vom Fuhrwerk in die Stube geschieht wieder über das

lange leinene Zeug. Die Mutter des Bräutigams, mit einem umgekehrten Pelze angezogen, wirft den Jungen bei der Ankunft Korn zu. Hereingekommen wird die Braut als junge Frau gekleidet. Dann nimmt die Gesellschaft Platz hinter dem gedeckten Tische. Das junge Paar sitzt auf einem Kissen, dem der Heiratsvermittler schon vorher einen Peitschenhieb gegeben hatte. Das Brautbett wird auch vorher gepeitscht.

Die Kultur der Süd-Wepsen ist im Rückstand geblieben und könnte der Volkskunde viel bieten.

Doz. Dr. phil. *I. Manninen.* — Die Gebäude der Setukesen I. (S. 53—88).

Die Setukesen sind Esten, die die südöstliche Ecke Estlands (Kreis *Petschur*, estn. *Petseri*) bewohnen. Ihre Anzahl beträgt etwa 20.000. Während das übrige Estland erst durch den nordischen Krieg Russland einverleibt wurde, gehörte das Setukesenland schon vom frühen Mittelalter an den Russen. Der russische Einfluss hat sich folglich sehr geltend gemacht. Heute bilden die Setukesen nur $^1/_3$ der dortigen Volkszahl. Sie wohnen in ihren eigenen Dörfern, von den Russen getrennt, aber doch in deren Nachbarschaft. Auf der Karte (Abb. 23) ist die Verbreitung der Setukesen mit dunklerer Farbe angegeben. Im Norden gehört das Ufer des Peipussees den Russen. Die Stadt Petschur und ihre Umgebung ist russisch. Das gilt auch vom Flecken *Isborsk* (estn. *Irboska*) und seiner Umgebung. Von südwärts dringt der Keil der russischen Dörfer bis Petschur. Somit werden die südlichen Setukesen in zwei Teile geteilt. Besonders der östliche Teil, die Gemeinde *Vilo* (s. die Karte), von beiden Seiten von den Russen umschlossen, ist dem russischen Einfluss sehr ausgesetzt gewesen.

Die Pläne und die Architektur der setukesischen Gebäude bieten viele Verschiedenheiten. In der Nähe der westlichen Grenze kommen viele nach Westen hin weisende Züge vor. Meistenteils ist die dortige Architektur doch dem übrigen Estland fremd.

An den Hausplänen lässt sich oft eine gewisse Regelmässigkeit bemerken. Die Bauten des Gehöfts bilden ein Viereck (Abb. 25, 29) oder, noch öfter, sind die Bauten in 2 oder 3 parallele Reihen geordnet (Abb. 26, 27). Bei 3 Reihen liegt das Wohnhaus in der Mitte, auf der einen Seite die Speicher und andere Wirtschaftsräume, auf der anderen Seite aber die Stallungen und Schuppen. In der Mitte zwischen dem Wohnhaus, Ställen (resp. Stall) und Schuppen bleibt ein kleiner Viehhof (*tahr*; Abb. 30).

Charakteristisch sind die zwischen den Gebäuden errichteten hohen Balkenzäune (Abb. 28—30, 54). Oft bleibt nur eine offene Stelle: das Tor. Es besteht aus einem grösseren zweiflügeligen

Fahr- und einem kleinen Fusstor, beide unter einem kleinen Satteldach (Abb. 29, 66).

Das alte allgemein-estnische Wohngebäude bestand aus der Wohnstuben-Riege und der grossen Tenne nebst einigen unter dem verlängerten Dachrande angebauten kleinen Räumchen. Nahe der Westgrenze des Setukesenlandes kommen solche Wohngebäude vor (Abb. 32). Die Riege als Wohnstube ist doch für Setukesien keineswegs charakteristisch. Gewöhnlich ist die Riege ein Raum für sich. Es gibt auch Wohngebäude, die aus einer Stube, einer Riegenstube und einem Flur zwischen beiden ersteren bestehen (Abb. 34). Der allgemeinste Typus ist jedoch eine Kombination von zwei Stuben und einem zwischenliegenden Flur oder Vorgemach, s. g. *seeninen* (Abb. 24, 26—27, 35). Unbemittelte Bauern haben oft nur eine Stube mit dem Flur (Abb. 22).

Gegenwärtig sind die Wohnstuben im Setukesenland gewöhnlich schon mit Schornsteinen versehen. Rauchstuben sind verhältnismässig selten. Solche kommen doch vor. Die setukesische Rauchstube ist niedriger als die allgemein-estnische Riegenstube. Wenn die letztere eine Höhe von 3—3,50 m. hat, ist die erstere im Durchschnitt nur c. 2,30—2,35 m. (Tab., S. 64). Auch andere Dimensionen sind kleiner als die der Riegenstube. Länge und Breite gleichen einander: durchschnittlich 5,35 m.

Von den einzelnen bautechnischen Teilen seien zuerst die Wände erwähnt. Sie werden immer aus runden Balken errichtet (Abb. 36). An der fertigen Wand werden in der Stube 3—4 Balken oberhalb der Sitzhöhe glatt behauen. Das Dach ist immer ein Sparrendach. In der Gem. Vilo kommt nur das Satteldach vor, anderswo ist das Walmdach mehr oder weniger üblich. Als Deckmaterial dient Stroh. Über dem Dachkamm hängen paarweise verkoppelte Gewichthölzer. Oft braucht man an ihrer Stelle schon Steine, Sand oder Torf. Beim Walmdach bleibt oberhalb des Walmes das dreieckige Uhlenloch.

Das Innere der setukesischen Rauchstube ist auch sehr verschieden von der Riegenstube. Natürlich fehlen da die Stangen zum Getreidetrocknen. Wenn der Riegenstube immer die Diele fehlt, ist sie in der setukesischen Stube regelmässig vorhanden. Nur vor der Tür ist ein der Breite des Ofens entsprechender Platz ohne die hölzerne Diele (Abb. 51): der Raum für die Wirtschaft. Unter der Diele befindet sich gewöhnlich ein Keller für Kartoffeln. Den Eintritt ermöglicht die Luke in der Diele (Abb. 44).

Der Ofen steht in der linken oder rechten Türecke, mit der Mündung nach dem Raum vor der Türe. Rauchstubenofen sind auf einem Balkenverschlag errichtet (Abb. 37). Vor der Mündung des Ofens ist ein Vorsprung, der Herd, dessen nach der Türwand gerichtetes Ende „Aschengrube" genannt wird. Darüber hängt der Kochkessel (Abb. 42, 46). Früher hatte der Herd keinen Mantel, jetzt aber wohl. Der Bogen des Mantels ist an den alten

Öfen immer halbrund. (Abb. 38, 42). Der leere Raum unter dem Herde (Abb. 38 EFG, 40 AEFD u. 42) wird für Brennholz gebraucht. Die Vorderseite des Herdes ist mit einem Brett beschlagen, das unten bisweilen treppenförmig ausgeschnitzt ist.

Die Decke des Ofens (Abb. 39 EF) ist flach, niedriger als der Mantel. Sie dient als Schlafplatz. Als Schlafstelle dient auch eine Stufe seitlich in der Ofenmauer (Abb. 38.—41), s. g. *leźo*. Die Mauerstufe ist oft so schmal, dass das Hinzufügen eines Brettes unumgänglich ist. Unterhalb des *leźo*, auf den hervorragenden Balkenenden der Ofenpritsche, liegt noch eine schmale Bank, s. g. *kaśśipink* ('Katzenbank', Abb. 44). Unter der Katzenbank ist eine längliche vierkantige Öffnung. Es ist die Tür zum Hühnerstalle (*kanakuut*) unter dem Ofen. Die kleinen Nischen (*petška*') in der Ofenmauer bewahren die Wärme und dienen um Handschuhe usw. zu trocknen.

Beim Heizen des Ofens strömt der Rauch durch die Tür hinaus. Doch füllt die Rauchwolke die obere Hälfte der Stube. Die Rauchgrenze ist ziemlich scharf (Abb. 46). Deren Höhe hängt von der Höhe der Stube und der Türöffnung ab. Zur Zeit der Heizung dringt im Winter die Kälte herein. Das kleine Kind wird dann in den Herdwinkel gehoben (Abb. 43). Wenn die Heizung beendet und die Tür zugemacht ist, leitet man den Kohlendunst durch eine Öffnung oberhalb der Türe oder in der hinteren Seitenwand ab.

Die Abb. 47 stellt einen Ofen vom neueren Typus dar.

Gewöhnlich hat die set. Rauchstube 2 Fenster: in der hinteren und in der dem Hof zugewandten Wand. Die Fenster sind einfach, auch im Winter, und die Stuben folglich kalt. Ausser dem Fenster hat die Hofwand noch (gew. im IV—V:ten Balken) ein mit einem Schieber zu verschliessendes Windauge (Abb. 33, 50). Solche kommen hie und da sogar in den mit Schornstein versehenen Stuben vor. Oft ist ein Windauge auch in der hinteren Seitenwand, oberhalb der da sich findenden Schlafstelle. Die letztere (*labasäng*) besteht aus einer c. 70—100 cm. breiten, c. $^1/_2$ cm. hohen Pritsche, die sich vom Ofen zur Hinterwand erstreckt. Auf der Pritsche können 4 Menschen schlafen. Endlich sind für die set. Stube auch die langen, massiven Wandbänke charakteristisch.

Von der Einrichtung der Stube sei noch erwähnt: der Esstisch längs der Hofwand nicht weit von der hinteren Ecke. An der Tür hängt ein kleiner Waschnapf. Auf der Türwand ist noch ein Regal mit 3 Brettern zu sehen (Abb. 51). Darauf und auf dem Boden hält die Hausfrau allerlei Wirtschaftsgeräte und Gefässe (daher: „Gefässecke"). In der der Schlafpritsche entgegengesetzten Hinterecke hing früher der reich geschnitzte Heiligenschrank (*kibot*), (Abb. 52—53). Jetzt sieht man da gewöhnlich nur ein dreieckiges Brettchen mit den darauf stehenden Ikonen. Über den Schrank

oder die Ikonen hängt auf beiden Seiten hinunter ein langes Handtuch mit grellroten Querstreifen.

Das Vorgemach (*seenine*) der set. Stube ist kleiner als die allgemein-estnische Tenne. Es hat in der Regel einen Fussboden aus Holz. (Der estn. Tenne fehlt er). An Türen nach aussen gibt es zwei: nach dem Hofe und nach den Viehstallungen (Abb. 54: die hintere Tür mit d. Treppe). Die Wände des *seeninen* sind immer im Ständerblockbau geführt, d. h. die Wandbalken sind zwischen zwei Pfosten horizontal aufgeschichtet. Beide Pfosten haben auf der inneren Seite eine Rinne, wo die Enden der Wandbalken hinein kommen. Wo von den Nebengebäuden mehrere an einander liegen, da ist die ähnliche Bauart zu konstatieren: zwei nebeneinander stehende Räume werden immer beide für sich erbaut, der eine ordentlich, der andere nur mit Aussenwänden und zwar mit zwischen Pfosten aufgestapelten. Das Verlängern der einzelnen Balken dürfte unbekannt sein.

In den Abb. 56—59 sind setukesische Speicher dargestellt. Überhaupt spielt der Speicher da keine bedeutende Rolle. Es gibt ärmere Familien ganz ohne Speicher: an dessen Stelle ist dann das *seeninen*, wo die teuerste bewegliche Habe (Kleider etc.) in grossen Truhen aufbewahrt wird. Die Speicher mit zwei Böden (*tõraga, rõduga* od. *päälikuga ait*) ist nicht besonders allgemein (Abb. 57—59). Der Eingang in den zweiten Stock geht über eine Treppe, die zuerst auf einen Balkon in der Front des Gebäudes führt. — Von anderen Nebengebäuden sei noch kurz die Badstube genannt. Die Setukesen baden gewöhnlich jeden Samstag, erst die Männer, dann die Frauen.

Der künstlerische Sinn der setukesischen Männer ist nicht besonders entwickelt. Die Mobilien sind unverziert und grob gemacht. Einige Ausnahmen sind hervorzuheben, so z. B. die alten Heiligenschränke. Auch an Wohngebäuden und Toren (Abb. 66) finden sich bisweilen Schnitzereien; so am Ofen (Abb. 38, 41—42), an den Windbrettern und Mauerlatten-Enden (Abb. 60). Am meisten Schnitzereien kommen in der Gem. Vilo vor.

Was nach der Überlieferung noch vom Bauen, den dazu gehörenden Sitten und dem Aberglauben geschrieben ist, wird hier übergangen.

Amanuens *F. Leinbock*. — Die Huf- und Korbmützen. (S. 89—103).

Unter den Kopfbedeckungen der estnischen Frauen nehmen die genannten Mützen einen hervorragenden Platz ein. Beide haben ihren Namen nach dem Aussehen erhalten. So hat die erstere die Form des Hufes (estn. *kabi*). Die letztere wieder ähnelt gewissermassen dem Topfe (estn. *pott*). Beiden gemeinsam ist die Unterlage aus Pappe. Der Überzug ist aus gekauftem Zeug, am gewöhnlichsten

aus Seide mit Blumenmustern. Die Farbe wechselt. Bei der Korbmütze sind der Boden und die Seitenstücke gefüllt, was viel zu ihrer rundlichen Form beiträgt. Die Hufmütze dagegen hat keine Füllung. Ihre Seitenfläche bildet mit dem Boden eine mehr oder weniger scharfe Ecke. Zur Ausstattung beider Mützen gehört eine an den Rand der Stirnöffnung gefügte schmale, aufrechtstehende Spitze, s. g. *treemel* (< Striemel). An den Hufmützen ist diese Spitze bisweilen mannigfach. Besonders die Hufmützen sind oft mit Gold- und Silbertressen verziert. Augenfällig ist das dicht gefaltete Band an der Hufmütze vom Ksp. Pärnu-Jaagupi (Abb. 71). Das Band, an den Kamm der Mütze angebracht, umschliesst die Kopfbedeckung wie eine strahlende Glorie. Überdies gehören zum Putz der Huf- wie auch Korbmützen gewöhnlich prächtige herabhängende Nackenbänder.

Von den Hufmützen lassen sich mehrere lokale Typen feststellen. Dagegen weisen die Korbmützen wenig Verschiedenheiten auf. Im Ksp. Wändra ist eine Art Zwischenform entstanden (Abb. 74). Es ist zu bemerken, dass die Stirnöffnung hier in 2 Bogen geschnitten ist, was auch bei reinen Typen an einigen älteren Exemplaren vorkommt.

Die fraglichen Mützen wurden vor allem von den Weibern getragen. Es galt unter den Weibern ein strenges Verbot ihren Kopf zu entblössen. Überall, sogar beim Schlafen musste ihr Kopf bedeckt bleiben. Stellenweise wurden doch auch die Unverheirateten berechtigt die Mütze zu tragen. Das gilt insbesondere von der Korbmütze. Doch war es den Jungfern und geschwängerten Dirnen nicht erlaubt den Mützenrand mit der vorgenannten Spitze zu versehen. Das *treemel* blieb also ein Ehrenzeichen der Eheweiber. Das Haar unter der Mütze wurde früher frei herabhängend, später in Flechten getragen.

Noch jetzt besuchen einige alte Frauen die Kirche mit ihren angewöhnten Korbmützen. Doch haben diese Mützen ihre Zeit eigentlich schon überlebt. In der Tabelle S. 99 sind die dem Autor zur Verfügung gestandenen Mützen nach dem angegebenen Alter geordnet. Wie daraus hervorgeht, verfertigte man in d. J. 1890—1900 Hufmützen nicht mehr und Korbmützen nur in verhältnismässig geringer Menge. Das heisst: die Hufmütze war schon aus der Mode, und die Korbmütze war im Begriff deren Schicksal zu teilen. Wann diese Mützen zuerst in Brauch kamen, ist nicht so genau zu datieren. Nur eine approximative Zeit kann man angeben: die zweite Hälfte d. 18. Jahrhunderts. Jedenfalls sind einige ältere Künstler vollkommen im Irrtum, wenn sie estnische Frauen des 16. oder sogar des 13. Jhs. mit den Korbmützen auf den Köpfen darstellen.

Die fraglichen Mützen sind in Estland ohne Zweifel nach fremden Vorbildern entstanden. Die Korbmütze ist in Finnland und Schweden im Gebrauch gewesen. Ihre Abstammung ist von der s. g. „Maria Stuart-Haube" hergeleitet worden. In West-Finnland

bürgerte sich die Korbmütze in der ersten Hälfte des 18. Jhs. ein. Die älteren Mützen haben wie die ältesten in Estland den Stirnrand mit 2 bogenförmigen Ausschnitten. Die Spitze ist in Finnland gross und selbständig, nicht an den Stirnrand der Mütze befestigt wie in Estland. Die Mütze als ganzes ist bei den Finnen etwas zierlicher als bei den Esten. Der Hufmütze fehlen dagegen in Finnland verwandte Formen. Etwas entsprechendes lässt sich in Schweden konstatieren (S. 102, Anm. 3). Zudem weisen einige lokale Namen der estn. Hufmütze auf schwedische Vorbilder hin: *pinnmüts* (Ösel; Pernau-Gegend), vgl. schw. *bindmössa*; *kõrge-müts* (Wiek), vgl. schw. *högmössa* (beide letzteren = Hochmütze).

Aus typologischen und sprachlichen Gründen wäre man geneigt den Ursprung der estn. Hufmützen in Schweden zu suchen. Die geographische Verbreitung des Typus scheint diese Vermutung zu stützen (siehe die Karte, S. 100; die liegende Schraffierung bedeutet Korb-, die aufrechte Hufmützen).

Hinsichtlich der Korbmütze ist die Verbreitung auch von entscheidender Bedeutung. Auf den Inseln fehlt sie, auf dem festen Lande bei den Schweden im Ksp. Noarootsi (Nuckö) ebenso. Überhaupt ist sie in der nordwestlichsten Landschaft Wiek nicht so allgemein gewesen wie östlich von dort. Überdies weist die Tabelle S. 103, darauf hin, dass die Korbmütze nach Wiek von Osten gekommen, wo sie etwas früher vorkam. Die östlicheren Landschaften Nord-Estlands, Harrien und Wierland, sind von altersher im lebendigen Verkehr mit den finnischen Küsten gewesen. Unter diesen Umständen bleibt die finnische Abstammung der estn. Korbmütze unverkennbar.

Es lohnt sich zu beachten, dass das Territorium der Korbmütze sich bis zur ehemaligen Grenze Est- und Livlands erstreckt. Auch das Verbreitungsgebiet der Hufmütze ist zum grössten Teil nördlich von dieser Grenze. Dass diese ehemalige Gouvernementsgrenze auch inbezug auf einige andere volkskundliche Erscheinungen eine bedeutende Wirkung geübt hat, ist festzustellen.

Mag. phil. *H. Moora* u. Prof. Dr. phil. *Walter Anderson*. — Der Münzfund von Kohtla. (S. 104—109).

Es handelt sich um einen Fund von arabischen Silbermünzen (1923). Vom Funde ist der grösste Teil für das E. R. Muuseum gekauft oder geschenkt worden: 429 Münzen. Sie stammen aus der Zeit zw. 715 u. 838 n. Chr. Der Fund scheint etwa 100 J. älter zu sein als die übrigen grösseren Funde von arabischen Münzen in Est- und Lettland. Der Fund enthält auch früher gänzlich unbekannte Unica. Ein vollständiges Verzeichnis vom Funde nebst einer Beschreibung wird noch in diesem Jahre in den Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B VII 2 erscheinen.

Mag. phil. *H. Moora.* — Der Depotfund von Pilistvere. (S. 110—117).

Im Jahre 1920 erhielt man beim Pflügen und durch nachfolgende Ausgrabungen vom Felde des ehemaligen Schulhauses im Dorfe Villevere, Ksp. Pilistvere, einen aus Silbersachen bestehenden Fund. Dieser wurde fürs Estnische Nationalmuseum erworben und befindet sich eben als Deposition im Archäologischen Kabinet der Universität Dorpat (Nr. 2489). Der Fund enthielt folgende (ins Museum verschaffte) Gegenstände: 1) eine silberne ringverzierte Armbrustfibel (Abb. 77: 1) mit etwa rundem Fussdurchschnitt und massivem leicht fazettiertem Bügel, mit einer eisernen Achse für die Spirale und eiserner Nadel; jeder zweite Ringzwischenraum ist früher mit silbernem Waffelblech plattiert gewesen; — 2) drei silberne Halsringe mit Haken und Öse, bei einem der Haken defekt (Abb. 77: 2), beim zweiten abgebrochen, und vom dritten nur zwei Fragmente erhalten (Abb. 77: 3); die Ringe sind mit langen Fazetten orniert; — 3) drei silberne Halsringe mit übereinandergeschlagenen, verdickten, fazettierten Enden; einer von ihnen gross (Abb. 77: 4), die beiden anderen sind Kinderhalsringe; von einem ist nur die Hälfte erhalten; die Enden sind an der Unterseite flach; — 4) Fragment eines ebensolchen Halsringes, aber mit tordierten Enden (Abb. 77: 5); — 5) Silberner Spiralfingerring, bestehend aus mehreren Fragmenten, aus plankonvexem Draht (Abb. 77: 6); — 7) kleiner Silberring, zerbrochen, aus flachem Draht mit dreieckigem Durchschnitt; — 8) massiver Armring aus Bronze mit profilierten Rändern und Grat, auf der unteren Seite, besonders an den Enden, etwas hohlwandig (Abb. 77: 7) — 9) zwei Stückchen Leinwand, in welcher sich die Sachen beim Vergraben befunden haben. — Das Silber aller Gegenstände ist schlecht, stark patiniert.

Die ringverzierte Armbrustfibel entspricht genau der früherbekannten aus dem Depotfunde von Kardla (vgl. *Hausmann*, Der Depotfund von Dorpat, Baltische Studien 1914, Taf. XV); es sind auch noch mehrere andere derselben Art in Estland bekannt. Eine ganz gleiche kennt man aus Plawnekaln in Lettland und eine aus Finnland. Diese Fibel beginnt ihre Entwicklung in Preussen, in Samland, wird aber in ihren späteren Formen besonders heimisch im Memelgebiet, von wo sie wahrscheinlich zu uns gekommen ist. Die Halsringe mit Haken und Öse haben ihre Heimat bei den Germanen in Süd-Russland. Von dort sind die Ringe vermutlich über Litauen und Lettland zu uns gekommen, denn genau ebensolche fazettierte Ringe kennt man aus dem Poltawaschen Gouv., aus der Oka-Gegend, aus Lettland (Kreis Ljutzin) und aus Süd-Estland (Ksp. Põlva).

Die fazettierten oder tordierten Halsringe mit übereinandergeschlagenen Enden gehen auf skandinavische Goldringe zurück,

und bilden deren baltische Lokalform. Sie kommen mehrfach in Estland, ebenso in Lettland und Litauen vor, wo sie sich auch weiterentwickeln und bis zur jüngeren Eisenzeit fortleben (Vgl. *Tallgren*: Zur Arch. Eestis I, S. 107 u. Taf. III).

Plankonvexe Spiralfingerringe sind sehr häufig in Estland während der älteren Eisenzeit, und man kennt solche in Lettland (Dobelsberg, Plawnekaln) aus dem V. Jahrhundert.

Die massiven Armringe mit dreieckigem Durchschnitt und Grat sind sehr verbreitet in Lettland; auch in Estland sind sie mehrfach vertreten. Sie entwickeln sich wahrscheinlich aus preussischen Vorbildern (*Blume*, Die germanischen Stämme I, Abb. 76), werden dann aber heimisch besonders in Lettland-Litauen, wo sich aus ihnen ein eigenartiger lettisch-litauischer röhrenförmiger Typus entwickelt wie Riga Katalog Taf. 20: 1, 4.

Alle Gegenstände des Depotfundes lassen sich ungefähr zwischen 450—500 n. Chr. datieren, und sind wahrscheinlich irgendwo aus dem litauischen Gebiete importiert; denn sie haben alle verwandte Formen in Litauen, obwohl man dort bis jetzt keine früheren oder ebenso alten Formen, sondern nur jüngere gefunden hat. Dieser Umstand dürfte Zufall sein, denn alle oben beschriebenen Formen (die Armbrustfibeln, Halsringe, dreikantigen Armringe) sind in ihren späteren Stufen in Litauen vollständig national; ausserdem zeugen alle übrigen Funde aus Estland von starkem litauischem Einfluss während der mittleren Eisenzeit. Es ist interessant, dass in der mittleren Eisenzeit gleichzeitig mit dem litauischen Einflusse in den Funden Estlands das Silber häufig wird, welches in der älteren Eisenzeit sehr selten war. Mann kennt jetzt aus Estland mehrere dem Pilistvereschen gleiche Schatzfunde mit ebensolchen Gegenständen: aus Põlva Viira, Tartu Kardla, Kuusalu und etwas jüngere aus Helme Humuli und Vastseliina Loosi.

Mag. rer. nat. *G. Wilberg.* — Vom Fischfang in älteren Zeiten. (S. 118—127).

Im Aufsatze werden einige Fanggeräte und -methoden an der Küste Ost-Harriens geschildert.

Die Fischerboote waren ehemals verhältnismässig klein. Es waren Ruderboote ohne Segel. Mit solchen Booten begab man sich nicht gern weit hinaus von der Küste. Erst in der Mitte des vorigen Jhs. sollen die Segel in Brauch gekommen sein. Die Netze waren niedriger als heutzutage. Die Länge betrug 12—13 Klafter. Sie wurden zu Hause aus Lein gestrickt, nur die Einfassungsstricke aus Hanf und Rosshaar. Als Gewicht dienten Steine, die für jedes Auswerfen an dazu vorhandene Schnüre geschlungen wurden. Als

Schwimmer, die das Netz oben halten, brauchte man Rollen aus Birkenrinde oder Kiefernrindenstückchen. Die Netze wurden immer auf den Grund gesenkt. Das Stellen in halbe Höhe war nicht gebräuchlich. Beim Auswerfen des Netzes waren 3 Personen beschäftigt: eine die die Ruder führte, die andere, die die Steine warf und die dritte Person für das Handhaben der oberen Schnüre.

Auch unter dem Eise wurde gefischt. Eine Menge Waken wurden der Reihe nach eingehauen. Durch diese wurde mittelst einer langen Stange ein Seil gezogen. Beim Schieben der Stange bediente man sich einer hölzernen Gabel und beim Herbeiholen des eventuell etwas verschobenen Wipfels der Stange eines Hakens. Hatte das Vorderende des Seiles das letzte Loch erreicht, wurden die Netze am hinteren Ende gebunden und mittelst des Seiles unter das Eis gezogen. Die Entfernung der ersten und letzten Wake entsprach einigermassen der Länge der angereihten Netze.

An heissen Sommertagen schwimmen die Fische auf dem Grunde. Dann versuchte der Fischer sie mit dem Netze zu umschliessen. Gelang es, wurden die Netze von beiden Enden aufs Land gezogen.

Die Stechfischerei mit der mehrzinkigen Fischgabel wurde im Sommer am Tage, im Herbst am Abend bei Feuerschein betrieben.

Dr. phil. *I. Manninen.* — Die Volkstracht der Kreewinen und ihre volkskundliche Verwandtschaft. (S. 128—133).

Südwärts von Riga, unweit der gegenwärtigen lettisch-litauischen Grenze wohnten die Kreewinen. Man hielt sie für eine estnische, oder eine livische Kolonie, bis *Wiedemann* i. J. 1871 sie als Nachkömlinge der wotischen Kriegsgefangenen erklärte, die der Ordensmeister v. Overberg im Kriege mit Novgorod i. d. J. 1444—48 aus Ingermanland entführt hatte.

Bekanntlich gibt es keine Kreewinen mehr. Schon i. J. 1846, wo *A. J. Sjögren* sie besuchte, war die kreewinische Sprache so gut wie erloschen. Sjögren fand doch 7 alte Leute, einen Mann und 6 Weiber, die er als Kreewinen kennzeichnete, nicht aber so sehr wegen der Sprache — sie behielten nur einzelne kr. Wörter — wie der eigenartigen Tracht halber, die die Weiber noch trugen.

Die ersten Belege bezüglich der kreewinischen Tracht sind vom J. 1805. Die beste Beschreibung verdanken wir doch Sjögren. Zur Weibstracht gehörte nach ihm ein *sappan* genannter, hinten über den Rücken herabhängender Schleier aus weisser, dünner Leinwand. Der originelle Überwurf, *ursk* genannt, aus buntem, quadriertem, wollenem Zeuge, hing vermittelst eines schmalen, über die

rechte Schulter gehenden Bandes am Körper. An der rechten Seite war das Tuch ganz offen. Unter dem genannten Überwurf war das Hemd (*kiitting*) mit bunt ausgenähten Achseln. Über alles sollen die Weiber ehemals einen Rock von blauem Tuch getragen haben.

Auf die Beschreibung Sjögrens gründet sich vielleicht die Abbildung der Kreewinentracht bei *de Pauly* (Description etc.), Abb. 78. Das lettische Museum zu Riga hat 3 Kopfbedeckungen mit dem Namen *sapans*. Diese stammen von den Gegenden, wo die Kreewinen gewohnt haben. Doch sind die übrigen Kleidungsstücke an dem Mannekin Abb. 79 nicht kreewinisch.

Für den kreewinischen Weiberanzug möchte man Verwandtschaftsverbindungen bei den Woten suchen. Doch zeigt die gegenwärtige und vom *Gadebusch* i. J. 1785 abgebildete wotische Frauentracht keine so grosse Ähnlichkeiten. Dagegen bietet der alte ižorische Frauenanzug (Abb. 80), der noch vor kurzem bei Hevaa in West-Ingermanland in Gebrauch war, bis in die Einzelheiten gehende Übereinstimmungen. Diese müssen bei den Kreewinen aus der Zeit vor 1444 stammen und zeigen, mit welcher Zähigkeit die alten Kleidermoden beim Volke beibehalten werden können.

Dr. phil. *I. M(anninen)* u. *F. L(einbock)*. — Die Volkskundlichen Sammlungen im E. R. Muuseum. (S. 134—144).

Mit der Estonica-Bibliothek bildet die volkskundliche Abteilung den nationalsten Teil des E. R. Muuseums. Bis zum Jahre 1922 hatte das Museum eigentlich nur diese zwei Abteilungen. Die Kunstabteilung ist später entstanden.

Bekanntlich hat man in Estland mehr Folklore gesammelt als in irgend einem anderen Lande in Europa, Finnland vielleicht ausgenommen. Auch auf dem Gebiete der volkskundlichen Realien steht Estland in der ersten Reihe. Wie oben erwähnt, steigen die einheimischen volkskundlichen Sammlungen des E. R. M. auf 26.608 Nr. (Ende d. J. 1924). Der grösste Teil ist geschenkt worden. Am meisten bekam das Museum i. d. Jahren 1911—14 (siehe die Tab., S. 138 und Diagramme S. 139). Die zweite Hälfte besteht beinahe ausschliesslich aus Textilien (ung. 12.000 Nr.). Darunter fanden sich Ende d. J. 1923: wollene Bänder 3784, Hauben 1204, Huf- und Korbmützen 266, andere Kopfbedeckungen (ohne Tücher) 383, Handschuhe und Pulswärmer 1245 Paare, Strümpfe, Socken und Stutzen (Strümpfe ohne Fussteil) 387 Paare, Tücher (verschiedene) 456, Weiberröcke 262, Blusen 252, Hemden 180. Von den anderen grösseren Gruppen seien noch erwähnt: Brustspangen 1254, Fingerringe 422, andere Schmucksachen 490, hölzerne Bier- und Kofent-

krüge 1305. Unter dieser Menge von Gegenständen gibt es natürlich auch Dubletten. Doch bieten sie der ethno-geographischen Forschung vortreffliche Materialien und sind also nicht überflüssig und unnütz.

Wie die Sachen nach den Kirchspielen sich teilen, ist im Verzeichnis auf d. S. 141—142 angegeben.

Von diesen Sammlungen sind bisher wegen Raummangel nur 1842 Nr. ausgestellt worden. In den nächsten Jahren können die Ausstellungen 5- oder 6-mal vergrössert werden.

Ar 925
Eesti